

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emine KÖYLÜ

AYRIŞAN VE BENZEŞEN YÖNLERİYLE İKİ KAVRAM: ATEİZM VE DEİZM

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emine KÖYLÜ

AYRIŞAN VE BENZEŞEN YÖNLERİYLE İKİ KAVRAM: ATEİZM VE DEİZM

Danışman

Doç. Dr. İbrahim Halil ERDOĞAN

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Emine Köylü 'nün bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Hasan Tevfik MARULCU (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. İbrahim Halil ERDOĞAN (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Turan BAHŞİ (İmza)

Tez Başlığı: Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : .../.../2023

Mezuniyet Tarihi : 17/08/2023

(İmza)
Prof. Dr. Engin KARADAĞ
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm**” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Emine KÖYLÜ

**T.C. AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE**

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Emine KÖYLÜ
Öğrenci Numarası	20185249014
Enstitü Ana Bilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. İbrahim Halil ERDOĞAN
Tez Başlığı	Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm
Turnitin Ödev Numarası	

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 107 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 12/06/2023 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Alıntılar hariç %12 Alıntılar dahil % 14 'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımdan yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

12/07/2023

Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
Doç. Dr. İbrahim Halil ERDOĞAN
(İmzası)

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
SUMMARY	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	2
B. Araştırmanın Amacı	3

BİRİNCİ BÖLÜM ATEİZM-DEİZM VE DİN

1.1. Kavramsal Analiz.....	4
1.1.1. İman Bakımından İnsanlar.....	4
1.1.2. İman ve İnkâr.....	5
1.1.3. Hikmet	6
1.1.4. Ahiret.....	7
1.2. Batı Menşeli İnkârcı Akımlar.....	8
1.2.1. Materyalizm.....	8
1.2.2. Pozitivizm.....	10
1.2.3. Nihilizm	10
1.2.4. Septisizm.....	11
1.2.5. Agnostisizm	12
1.2.6. Darwinizm	13
1.2.7. Ateizm.....	14
1.2.8. Deizm.....	19
1.3. Ateizmin Tarihi Arka Planı	21
1.3.1. Ateizm ve Dinin Ortaya Çıkışı	21
1.3.2. Ateizmin Bilgi Teoremi	25
1.3.3. Ateizmin Tutarsızlığı.....	27
1.3.4. Ateizmin Değerlendirilmesi.....	30
1.4. Deizmin Tarihi Arka Planı	31
1.4.1. Orta Çağ Avrupa'sının Deizmi	31
1.4.2. İslam Dünyasında Deizmin İzleri	32
1.4.3. Deizmin Yol Haritası.....	36
1.5. Deizmin İddiaları.....	37
1.5.1. Deizmde Peygamberlik ve Vahiy	38
1.5.2. Deizmde Ahiret İnancı.....	41
1.5.3. Deizmde İyilik ve Kötülük	44

İKİNCİ BÖLÜM

AYRIŞAN VE BENZEŞEN YÖNLERİYLE ATEİZM VE DEİZM

2.1. Deizmi Doğuran Nedenler.....	50
2.1.1. Sosyal Nedenler	55
2.1.2. Dini Nedenler.....	57
2.1.3. Deizm-Brahmanizm Karşılaştırılması	59
2.1.4. Deizm-Liberalizm İlişkisi	67
2.1.5. Deizm-Hedonizm İlişkisi.....	69
2.1.6. Deizmin Doğurduğu Sonuçlar	72
2.2. İslam Coğrafyasında Deist Yönelimler	75
2.2.1. Deist-Dindar Görüntüsü.....	77
2.2.2. Aydınlanma Dönemi ve İnkârcı Akımlar	78
2.2.3. Aklın Öncülüğü ve Bilgi Kaynakları.....	79
2.2.4. Deizmin Değerlendirilmesi.....	84
2.3. Farklılıklar Benzerlikler	87
2.3.1. Deizm Ateizmin İlk Aşamasıdır	87
2.3.2. Kavramların Ortaya Çıkışı Bakımından	88
2.3.3. Tarihçeleri Bakımdan Ateizm ve Deizm	90
2.3.4. Yaraticının Varlığı ve Sıfatları Bakımından	92
2.3.5. Nübüvvet ve Vahyin Bilgi Kaynağı Oluşu Bakımından.....	94
2.3.6. Tekrar Diriliş ve Ahiret Hayatına İman Bakımından	96
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	101
Ö Z G E Ç M İ Ş.....	105

ÖZET

Deizm, Tanrı'nın varlığına inanmakla birlikte onun diğer sıfatlarını reddetme, ateizm ise Tanrı da dâhil olmak üzere tüm fizik ötesi varlıkları inkâr şeklinde tanımlanabilir. Deizm ile ateizm ilk bakışta farklı birer ekol olarak algılsa bile deizmde tanrı inancının varlığı ateizmde ise tamamen bir tanrıtanımazlık fikri olduğu gözlenmektedir. Her ne kadar farklı ekoller olarak görünse bile birçok noktada deizm ile ateizm birleşmektedir. Deizmin iddia ettiği Tanrı, evreni yaratıp insanın hizmetine verme dışında hiçbir fonksiyona sahip değildir. Yani Tanrı'nın insan ile olan iletişimi yoktur. Dolayısıyla emir, buyruk, öneri veya yasakları mevcut değildir. Emir ve yasakları olmayan bir Tanrı'nın hesap sorması da mümkün değildir. Deizmin ahiret inancı da ateizm gibi problemlili gözükmektedir. Ateizme gelince tüm bu içinden zor çıkılacak yollardan geçmeyi bir kenara itip baştan itibaren yaratıcı varlık düşüncesini reddetmiştir. Bundan dolayı her iki düşünce yapısının birleştiği ve ayrıldığı noktaların ortaya konulması sosyal bilimler açısından önem arz etmektedir. Özellikle Orta Çağ Batı dünyasındaki Hristiyan ritüellere bir başkaldırı olarak ortaya çıkan deizm düşüncesinin daha sonra ateizme dönüşmüş bir sosyal yapı oluşturduğu malumdur. Bu çalışmada deizm ve ateizmin ortaya çıkış sebepleri başta olmak üzere, doktrinleri, varlık teorileri ve bunların sosyal hayata yansıyan kısımlarında bulunan benzerlik ve ayrışan yönleri incelenecektir. Yaşadığımız asırda özellikle seküler bir hayat tarzını benimseyen kimselerin deizme, oradan da ateizme yöneldiği gerçeğinden hareketle bu çalışmanın sosyal bilimlere önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Bu anlamda Batı dünyasındaki bilim insanları tarafından yapılan deizm ve ateizm tanımları, tarihçeleri ile günümüz insanların ve ilk dönem deistlerin bakış açılarının değerlendirilmesi yapılacaktır. Özellikle İslam coğrafyasında yapılan araştırmalarda gözlemlenen deizme ve ateizme yönelişlerin kaynağını tespit etme açısından konunun önemli olduğu gayet açıktır. Deizm ve ateizm konusu her ne kadar felsefenin bir konusu olsa da inanca yansıyan yönleri bakımından Kelâm ilminde de tartışılan ve üzerinde hassasiyetle durulan meselelerden biridir. Nitekim son yıllarda yazılan “Günümüz İnanç Problemleri” ana başlığı altındaki konularda deizme ve ateizme yönelişlerin incelendiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İman, İslam, Deizm, Ateizm.

SUMMARY

Two Concepts with Their Divergent and Similar Aspects: Atheism and Deism

Deism can be defined as believing in the existence of God but rejecting his other attributes, while atheism can be defined as denying all metaphysical entities, including God. Even though deism and atheism are perceived as different schools at first glance, it is observed that there is a belief in God in deism, and an idea of atheism in atheism. Although they appear as different schools, deism and atheism are combined at many points. The God claimed by deism has no function other than creating the universe and putting it at the service of man. In other words, the God has no communication with the person. Therefore, there are no orders, suggestions or prohibitions. It is not possible for a God without orders and prohibitions to call somebody account. Deism's belief in the afterlife seems to be problematic just like atheism. As for atheism, he pushed aside all these detours and rejected the idea of a creative being from the very beginning. For this reason, it is important for social sciences to reveal the points where both thought structures meet and diverge. It is known that the idea of deism, which emerged as a rebellion against Christian rituals in the medieval western world, formed a social structure that later turned into atheism. In this study, especially the reasons for the emergence of deism and atheism, their doctrines, theories of existence and their similarities and divergences in the parts of their social life will be examined. It is thought that this study will make important contributions to social sciences, considering the fact that people who adopt a secular lifestyle in our century are turning to deism and then to atheism. In this sense, the definitions of deism and atheism made by scientists in the western world, the history of deizm and ateizm, and the perspectives of today's people and early deists will be evaluated. It is clear that the subject is important in terms of determining the source of the tendencies towards deism and atheism observed in the researches carried out especially in the Islamic geography. Although the subject of deism and atheism is a subject of philosophy, it is one of the issues that are discussed and sensitively emphasized in the science of Kalam in terms of their aspects reflected in belief. As a matter of fact, it is seen that the tendencies towards deism and atheism have been examined in the topics under the main title of "Contemporary Faith Problems" written in recent years.

Keywords: Kalam, Faith, Islam, Deism, Atheism.

ÖNSÖZ

Kelâm ilmi, hedefleri bakımından İslam inanç meselelerini inceleyen ve bu hususta en doğru bilgiyi akli ve nakli delillerle ispat eden bir bilim dalı olarak tanımlanmıştır. Bunu yaparken farklı inanç gruplarından gelecek olan inkâr problemleri başta olmak üzere İslam inancını da müdafaa eder. Aynı zamanda mümin kimselerin iman konusunda kalplerinde oluşacak en küçük şüphenin bile küfre sebep olduğu düşüncesiyle şüpheleri gideren ve kalpleri tatmin eden bilgiler içerir. Deizm ve ateizm, inanç bakımından bir insanlık sorunudur. Bu sorun insanın var olduğu her asır ve coğrafyada kendini göstermiştir ve göstermeye de devam edecektir. Nitekim hak ve batıl iddiası insanlık var olduğundan beri mevcuttur ve kıyamete kadar da sürecektir. Bunlar bazen isim değiştirmiş olsa da doğrunun ve yanlışın mücadelesi hiçbir zaman bitmeyecektir. Zaten imtihanın gayelerinden biri de budur. Hakkın olmadığı yerde batıl, batılın olmadığı yerde hakkı düşünmek mümkün değildir. İmtihan alanında tek şıklı bir soru olamayacağı gibi, dünya imtihanında da hak ve batıl mücadelesi şeklinde iki kutuplu bir yön mevcuttur.

Bu çalışmada inkâr problemlerinden biri olan ateizm ve deizm konuları ele alınacaktır. Çok eski tarihlerden beri inanan-inanmayan şeklinde devam edegelen bu sorun önceleri kâfir-mümin diye ifade edilirken asrımızda ateist-mümin veya deist-mümin şeklinde farklı isimlerle anılmaktadır. Ancak Tanrı'ya inanma-inanmama gibi bir konuyu esas alan deizm ve ateizm son yıllarda üniversite gençliği başta olmak üzere bazı kesimlerin sıkça kullandığı kavramlar arasına girmiştir. Bu bağlamda ateizm kendini tanrıtanımazlık olarak tanımlamıştır. Deizm ise âdeta Tanrı'ya inanıyor şeklinde bir görüntü sergilemektedir. Böyle olunca inanan insanların bakış açıları, deizmin Tanrı'ya inanan bir doktrin gibi algılamasına sebep olma ihtimali yükselmektedir. Çok yoğun olmamakla birlikte Müslüman toplumlarda da bireysel anlamda deizme yönelimlerin olduğu gözlenmektedir. Fakat Tanrı'ya inanır gibi algılanan bu görüntü kısa süre sonra bireyi ateizmin inkâr çukuruna itmektedir. Çünkü deizmin dil ile Tanrı'ya inanma dışında ateizmden ayrılan tek bir yönü bile mevcut değildir. Dolayısıyla bu çalışmada Kelâm ilminin usul ve kaynaklarından elde edilen bilgiler ışığında deizmin ve ateizmin ayrışan ve benzeşen yönleri ele alınacaktır.

Bu çalışmayı yaparken öncelikle deizmin Batı dünyasında ortaya çıkışını ele alan bazı eserler incelenerek ortaya atılan iddialar analiz edilecektir. Ülkemizdeki ilim insanlarının deizm ve ateizm konusunda ortaya koyduğu çalışmalar, sempozyumlar ve yazılan müstakil eserler incelenecektir. Deizm ve ateizm ismi ile olmasa bile bunların inanış biçiminden hareketle klasik dönemde yazılan eserler de incelenerek ortaya bir bakış açısı konulacaktır. Bu anlamda ateizm

ve deizmin aslında yeni kavramlar olmadığı aksine insanlık tarihi kadar eski olan inkâr meselesinin felsefî bir akım haline getirilmiş düşünce yapıları oldukları araştırılacaktır.

Çalışma esnasında bana yön veren ve bu çalışmayı yapmamda emeğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. İbrahim Halil Erdoğan’a teşekkürü bir borç bilirim. Yine çalışmam sırasında manevi desteğini yanımda hissettiğim çok değerli araştırmacı arkadaşım Rukiye Öztürk’e teşekkür ederim. Çalışma süresinde motivasyonumu sürekli üst düzeyde tutan çok değerli annem başta olmak üzere ablalarım, kardeşim ve yeğenlerime teşekkür ederim.

Emine KÖYLÜ

Antalya-2023

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.s.	: Aleyhisselâm.
b.	: Bin, ibn
Bkz.	: Bakınız.
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi.
çvr	: Çeviri.
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı.
fak.	: Fakültesi.
h.	: Hicrî.
nr.	: Numara.
ö.	: Ölüm tarihi.
r.a.	: Radiyallahu anhu, anhâ, ahhüm.
s.	: Sayfa.
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem.
thk.	: Tahkik eden.
trc.	: Tercüme eden.
Ty.	: Tarih yok.
v.b.	: Ve benzeri.
yay.	: Yayınları.
yy.	: Yayınevi yok.

GİRİŞ

Dinlerin varoluş amacı, yeryüzünün en değerli varlığı olan insana hizmet etmektir. Bu anlamda bireyin canını, aklını, malını, ırzını ve dinini koruma görevi dinler tarafından üstlenilmiştir. Yani gönderilen tüm semavî dinler ve bu dinleri insanlara tebliğ eden peygamberlerin nihai noktadaki hedefleri bu beş şeyi korumaya yöneliktir.

Tarihi süreç içerisinde her topluma ve coğrafyaya Allah Teâlâ peygamberler göndererek emir ve yasaklarını insanlara bildirmiştir. Ancak peygamberin getirdikleri dinî emirler bazı insanlar tarafından tahrif edilmiş veya unutulmuştur. Bundan dolayı yaşayan toplumlar içinde peygamberler eksik olmamıştır. Zaten imtihanın tahakkuk edebilmesi ve ahirette hesap sorabilmenin hücceti de peygamberlerin insanlara dinî emirleri ulaştırmasıyla yerine gelir.¹ İmtihanlarda malum olduğu üzere doğrunun yanında farklı şıkların da bulunması sınavın doğasındandır. Yani emirler ve yasaklar, iman ve küfür, iyi ve kötü, hidâyet ve dalâlet gibi birbirine zıt görüş, düşünce ve olgular sürekli kendi içinde bir çatışma halinde olacaktır. Buna İslâmî literatürde hak-batıl mücadelesi denilmektedir. İlk insan Hz. Âdem (a.s.) bile bu imtihana tabi tutulmuş ve iblis ile mücadele etmiştir.²

Her toplumda mutlak surette inanan ve inanmayan, iyi ve kötü, ahlaklı ve ahlak dışı kimselerin olması hayatın doğal akışındandır. Nitekim ellerinde harikulade/mucizelerin bulunduğu peygamberlerin bile karşısına geçerek onları reddeden toplumların mevcut olduğu bilinmektedir.³ Özellikle peygamberlerin vefatından sonra başlayarak toplumdaki sahih dinin çeşitli dejenerasyona uğraması neticesinde oluşan sapık ve inkâr eylemleri yeni bir peygamberin gelişine kadar devam etmiş dönemlerin olduğu da malumdur. İnkârın birçok çeşidi olmasının yanında bu çalışmada analiz edilecek inkâr çeşidi daha çok yaratıcı bir Tanrı'nın kabul veya reddedilmesi şeklinde ifade edilen bir inanç probleminden ibaret olacaktır. Nitekim iblisin de inkârcı olduğu bilinmesine rağmen onun yaratıcı bir Tanrı'yı reddetme gibi bir inkârı söz konusu olmamıştır. İblisin kâfir oluşu Rabbine karşı nankörlükle birlikte emri hafife alması/istihfaf etmesinden kaynaklıdır.⁴

Hak ve batıl mücadelesi imtihanın bir gereği olarak kıyamete kadar devam edecek olan bir husus olmasından dolayı her asır ve coğrafyada hak ve batılın olması da gayet tabii bir durumdur. Kelâm ilminde inanç sorunları şeklinde işlenen bu konular her asrın ve coğrafyanın

¹ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 3. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009, v. v. İsrâ: 17/15; Nisâ: 4/165.

² a.g.e., v. A'râf: 7/12.

³ a.g.e., v. Hûd: 11/32,46,48,53; A'râf: 7/77; Şuarâ: 26/116.

⁴ a.g.e., v. A'râf: 7/12-20.

şartlarına, diline ve sosyo-kültürel yapısına göre değişiklikler göstermiştir. İnkârın şekli, ismi veya muhtevası farklılık gösterse bile ana eksen olarak Tanrı'nın varlığını kabul etme veya etmeme noktasında birleşmiştir. İşte Tanrı'yı inkâr eden bu kavramlardan birisi de İslamî literatürde “kâfir” şeklinde ifade edilirken, Latince’de “ateizm” diye isimlendirilmiştir. Türkçe ’ye “tanrıtanımaz” diye tercüme edilen ateizm, zaman ve toplumlara göre isim değiştirse de nihai noktada “yaratıcı bir Tanrı’nın reddedilmesi” ana temasında birleşmiştir.

Yaratıcı varlığın kabul edilmemesi sosyoloji, psikoloji, dinler tarihi, felsefe ve kelâm alimleri tarafından farklı yönleriyle ele alınarak incelenmiştir. Yani yaratılıştaki karakterinde yüce bir yaratıcıya inanma eğilimi olan insanın inkâra kalkışmasının nedenleri farklı anabilim dalları tarafından analiz edilmiştir. Bazen Tanrı’nın var olduğunu kabul etmekle birlikte onun bazı emirlerini reddetmek, bazen şeriatın muamelat veya hukuk sistemlerindeki farz olan bir kısmını inkâr etmek bazen de Tanrı’nın evreni yarattığına inanıp ancak onun asla bir emir ve yasağının olmadığını kabul etmek suretiyle vahyi ve nübüvveti inkâr etme şeklinde ortaya çıkışlar olmuştur.

Felsefe ve Kelâm literatüründe, evreni yaratan fakat ona müdahale etmeyen, bundan dolayı da nübüvvet ve vahiy doktrinini tamamıyla reddeden düşünce için Latince dilinden gelme “deizm” kavramı kullanılmıştır. Ateizm ve deizmin her ikisi de inkâr merkezli bir sorun olmasından dolayı bunların birbirine benzeyen ve ayrılan yönleri bulunmaktadır. Bu çalışmanın da aslı bu iki düşünce yapısının birbirine benzeyen ve ayrılan yönlerini ortaya koymak olacaktır.

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bu çalışmanın başlığına “Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm” şeklinde karar verilmiştir. Ateizm/tanrıtanımazlık ve deizm/peygamberin ve vahyin inkârı konularında bireysel anlamda çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu iki inkâr ekolünün benzer ve ayrı yönlerini ele alan bir çalışma mevcut değildir. Böyle olunca ateizm için tanrıtanımaz bir düşünce zaten kabul edilmişken deizmin bundan farklı olduğu gerekçesiyle ilk kavramlaştığı 16. yüzyıl da dahil olmak üzere deizme farklı anlamlar yüklenmiştir. Bu durumda hiçbir toplumda tutunamayan ve asla bireysel olmaktan çıkamayan ateist düşünce kendini savunamazken, deist görüşe mensup kimseler bunlardan farklı düşündüklerini ortaya koymak suretiyle ayrıldıklarını sanmışlardır. Halbuki her iki akım da Aydınlanma Dönemi kiliseleri tarafından ateist olarak tenkit ve tecrite mahkûm edilmişlerdir. Bu akımların felsefî bir tarzda toplumlara sunulması ile birlikte konu çok farklı boyutlara taşınmıştır. Bazıları deist olmanın da dinî bir yönü olduğu hissini yaşarken, bazıları deist yaşamın neticesinin ateizme vardığını görmüşlerdir. Hatta insan karakterindeki inanma sezişini (fıtratın) deist bir tanrı inancıyla

tatmin ettiğini düşünen kimselerin oluşması meselenin izah edilmesini daha da önemli kılmaktadır ki hem deist hem Hristiyan veya hem deist hem Müslüman olunuyormuş şeklinde bir algının mutlaka analizinin yapılması gerekmektedir.

B. Araştırmanın Amacı

İnsanın doğasında mutlaka bir Tanrı'ya inanma şeklinde bir his vardır. Bu hissi sahih ve makul bir bilgi ile tatmin eden kimseler dünya yaşamının anlamını da öğrenmiş olurlar. İnsanın hem maddî hem manevi yönü bulunduğu varsayımından hareketle, yüce varlık inancı onu Tanrı-insan ilişkisi bağlamında manevi yön olarak rahata kavuşturacaktır. Akıl sahibi insan, kendi hayatının farklı aşamalarında “Ben nereden geldim?”, “Buradaki görevim nedir?”, “Ölüm sonrasında nereye gideceğim?” şeklindeki soruları mutlaka sorar ve bunlara cevap arar.⁵ İnanç ekseninde insanların eğitilmesini ve bu sorulara doğru cevaplar bulmasını sağlamak kelâm ilminin öncelikli hedeflerinden biridir.⁶ Yakın tarihimizde yapılan araştırmalar, özellikle gençler arasında seküler bir yaşam tarzının getirdiği hedonist yaşam duygusu onları kendi karakterinden koparıp deizme doğru sürüklemekte olduğunu göstermektedir. Özellikle İslam coğrafyasında böyle hadiselerin cereyan etmesinin arkasında yatan sorunların araştırılması ayrı bir çalışmayı gerektirecek kadar önemlidir. Müslüman bireyin ateizme karşı tutumu malum ve bu ekole olan tepkisi çok katıdır. Fakat Tanrı'yı evrenin yaratıcısı olarak kabul ettiğini ifade eden deist anlayış, bunu âdeta imanlı toplumların ateizme kaymasında bir aşama olarak kullanmaktadır. Son zamanlarda ilahiyat eğitimi almış bazı felsefecilerin de deizme kapı araladığı, bu konuda eserler yazdığı göz önüne alındığında⁷ deizm ve ateizmin aslında her ikisinin de inkâr merkezli akımlar olduğunun, farkın sadece eyleme geçme esnasında yumuşak bir geçişi sağlamaya yönelik ortaya konulduğu görülmektedir. Bu nedenle deizm olsun ateizm olsun her iki akımın da ayrılan ve benzeyen yönlerinin araştırılması Kelâm ilmi açısından önem arz etmektedir.

⁵ Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslâm'da İman Esasları*, 3. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017, s. 42.

⁶ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk. Adil Enver Hızır, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007, s. 185.

⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç DEİZM*, İstanbul: Yeni Boyut, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATEİZM-DEİZM VE DİN

İmana taalluk eden inkâr konusu insanlık kadar eski bir tarihe sahiptir. Dünyanın bir imtihan alanı olduğu düşünüldüğünde hak ve batıl mücadelesi her dönem ve coğrafyada varlığını sürdürürken bu bağlamda bir taraftan inkâr edenler diğer taraftan da imanı müdafaa eden insanlar olmuştur. Kelâm ilm iman edilmesi gereken konuları incelemesinden dolayı iman merkezli bu inkâr konularını din ekseninde analiz etmekte ve bunların tutarsız olduklarını kanıtları ile birlikte ortaya koymaktadır. Bu bölümde yaratıcı bir varlığın kabul edilmeyip inkâr edildiği bazı felsefe ekollerinden bahsedilecektir. Bu ekoller bazen sadece isim olarak bazen de muhteva olarak birbirinden ayrı ve benzeşen yönlere sahiptir. Bu çalışmada sadece ateizm ve deizmin ayrılan ve benzeşen yönleri araştırılacağından bu iki ekolün tutarsızlıkları ve tarihçeleri hakkında bazı bilgilerin verilmesi önem arz etmektedir.

1.1. Kavramsal Analiz

Her bilimsel çalışmanın kendine has kavramlarının bulunması tabiidir. Okuyucunun konuya vâkıf olabilmesi için, kavramların sözlük anlamlarından da öte kuramsal tanımları meselenin izahı açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın bu bölümünde inkârcı düşüncelerden ateizmin ve onun beslendiği materyalist düşünce biçimlerinin kısaca tanımları yapılacaktır. Ayrıca deizmin ve nübüvveti inkâr eden inanç biçimlerinden Brahmanizm gibi eski Hindu inançları da izah edilmeye çalışılacaktır.

1.1.1. İman Bakımından İnsanlar

Kelâm alimleri iman bakımından insanları üç kısımda ele almışlardır.⁸ Bunlar mümin, kâfir ve münafıktır. Mümin “Hz. Muhammed’in (sas) Allah’tan vahiyle telakki ederek tebliğ ettiği kesinlik kazanan meseleleri onaylayan ve onlara inanan” kişidir.⁹ Başka bir ifadeyle mümin, iman edilmesi gereken altı temel esasla birlikte “zârurât-ı diniyye” şeklinde vahiyle bildirilmiş ve kesinlik ifade eden haberlere iman edendir. Kâfir ise, Kur’an-ı Kerîm’in inkârcılar için kullandığı genel bir kavramdır. Sözlükte كفر “küfr” kelimesinden türeyen ism-i fâil kalıbında kullanılan “kâfir” ifadesi Türkçe dilinde de kullanılmaktadır. “Kefere” کفر fiili sözlük

⁸ Cağfer Karadaş, *İslam Akâidi*, Ankara: Ay Yayınları, 2012, s. 27.

⁹ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, s. 196; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 214.

anlamı olarak “bir şeyi örtmek, onu gizlemek; nankör olmak” gibi anlamlara gelir ve iman etmenin zıttıdır.¹⁰ Kuramsal olarak küfür inanç bağlamında değerlendirildiğinde imanın zıttı anlaşılır. Eğer nimete izafe edilerek kullanılırsa,¹¹ bu defa şükrün zıttı şeklinde bir mana ifade eder. Kelime, etimolojik olarak “iyilik yapan birine nankörlük etme” bağlamında ele alınmıştır. Araplar *رجل مكفر النعمة* / “Adam nimet nankörüdür.” cümlesini, “Yapılan iyiliklerini örttü, onu inkâr etti.” manasında kullanmışlardır.¹²

Küfür konusu kelâm alimlerinin üzerinde en çok durduğu konulardan bir tanesidir. Çünkü dinin aslını iman oluşturur ve diğer dinî hususların tümü bu asla göre değer kazanır. Küfür ise tahakkuk etme durumunda bireyi bu değerlerin tümünden uzaklaştıran bir inanıştır. Yani insan küfrü tercih ettiğinde, iman edenlere özgü gerek dinî gerekse dünyevi tüm haklardan mahrum kalacaktır. Dolayısıyla da iman ve küfür bu noktada belirleyici özelliği olan önemli bir noktadır.¹³ Münafık ise bir inanç probleminden öte bir kişilik problemidir. Dış görünüşü itibarıyla iman etmiş gibi görünmeye çalışıp aslında derununda küfrü tasdik eden kimselere münafık denilmiştir.¹⁴ Bundan dolayı da akâid eserlerinde kâfir grup arasında zikredilmiştir.

1.1.2. İman ve İnkâr

İman kelimesi sözlük anlamı olarak Arapça e-m-n kökünden türemiş, Türkçe diline de “güvende ve korkusuz” diye tercüme edilmiştir. Literatürdeki iman ise, güven ve korkusuzca tasdik etmek ve inanmak anlamındadır. İman ve inanma olarak akide kelimesi de kullanılmaktadır. Zaten kelâm ilminin bir diğer adı da akâid ilmi olmasından dolayı, bu ilmin iman edilmesi gereken esasları incelediği anlaşılmaktadır. Yani akâid ilminin konusu imandır. Akâid ise a-k-d kökünden türeyen bir kelimedir ki “ipe sağlam düğüm atmak” anlamındadır. İman edilmesi gereken konulara ipe düğüm atmışçasına sağlam ve güven içerisinde inanmayı ifade eder.¹⁵ İman ifadesini, ıstılah anlamı olarak iman edilmesi gereken hususları “Kalp ile tasdik dil ile ikrar etmektir.” diye tanımlamışlardır.¹⁶ Cürcânî imanın beş tane veçhinin olduğunu söylemiştir. Bunlardan birincisi “matbu” yani karakterdeki iman, buna meleklerin imanı olarak örnek vermiştir. İkincisi “ma’sûm” yani küfürden korunmuş olan imandır ve bu peygamberlerin imanıdır. Üçüncüsü “makbûl” iman ve bu da mümin kimselerin imanıdır.

¹⁰ er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412, s. 716; Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2002, c. 26, s. 533.

¹¹ Karadağ, *İslam Akâidi*, s. 27.

¹² Cemalüddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 2011, s. 5/144.

¹³ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, s. 716; Sinanoğlu, “Küfür”, s. 534.

¹⁴ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. Bakara: 8/13; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, s. 235.

¹⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212; Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler* (Konya: Tekin Kitapevi, 2016), 111.

¹⁶ Topaloğlu, Yavuz, Çelebi, *İslâm'da İman Esasları*, s. 60.

Dördüncüsü “mavkûf” olan imandır ki, bunlar hakkında Allah Teâlâ karar verecektir ve bid’at ehlinin imanı böyledir. Beşincisi ise “merdûd” kabul edilmeyen imandır ve bu da münafıkların iman edişleridir.¹⁷

1.1.3. Hikmet

Hikmet, Allah’ın yaratmasındaki sebep ve illetlerin kullar tarafından anlaşılmasıdır. Bunun zıttı abestir ki Allah’ın asla abes bir yaratması olmadığı, her şeyin mutlaka bir hikmete bağlı olduğu tevhit inancının esaslarından biridir. Zaten evrenin var oluşu bir hikmetler manzumesidir. Gazzâlî’nin (ö. 505) ifadesiyle olması gerekenin en güzeli ile vücuda getirilmiş olan kâinatın içerisinde hikmetsiz/abes bir durumun olmadığı insanlığın ortak aklı ile sabittir.¹⁸ Evrendeki bu hikmet görülür âlemde hiçbir harici delile ihtiyaç duyulmaksızın bedahet derecesinde açıktır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333) hikmeti, “en uygun olan fiil” diye¹⁹ tarif etmiştir. Yani her şeyin yerli yerinde olması anlamını taşır. Kâinata bakıldığında bu hikmeti görmek çok da zor bir durum değildir. Evrende, basiretle bakan ve çevresi hakkında yorum yapabilen tek varlık olan insanın, yaşamına uygun bir dünyanın varlığı ortadadır. Aynı zamanda evrenin her bir parçasının belli bir amaca hizmet etmek için yaratıldığına dair birçok işaretler mevcuttur.²⁰ Kur’an-ı Kerîm zaman zaman bu hususa dikkatleri çekerek, göklerin ve yerin yaratılışına, gece ile gündüzün birbiri ardına gelmesine, denizlerin yük taşıma için kullanılmasına, bulutlardan inen su ile ölü halde bulunan toprağın canlanmasına, evrende her çeşit canlının yetişmesinin bu su ile sağlandığına, yağmura, rüzgârlara ve gök ile yerküre arasında bekleyen bulutların yönlendirmesindeki üstün hikmete vurgu yapar.²¹ Bunlara akıl sahibi toplumların mutlaka ibret nazarı ile bakarak deliller çıkarmaları gerektiğine dikkat çeker.²² Buna göre evrendeki varlıkları sadece fiziki bir doyumu karşılayan ve yeme içme ihtiyacı gibi gereksinimleri gideren güzelliklerden ibaret görmemek gerekir. Zira insanın manevi boyutu olan duygularına hitap etmek üzere gönüllere, estetik ve esenlik arzularına hitap eden nimetler olduğu düşünülmelidir.

Kur’an’ın bu husustaki vurguları dikkate alındığında ve görünür âlemin bu kadar net olarak ibret verici olmasından hareketle, ateizmin iddia ettiği gibi bir başıboşluğun olmadığı görülecektir. Kâinattaki her bir parçanın bir hikmet ve ölçülü bir denge üzerinde yaratılmış

¹⁷ Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rîfât*, s. 40.

¹⁸ Ebu Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1982.

¹⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, İskenderiye: Dâru’l-Câmiâtü’l-Mısriyye, t.y., s. 97.

²⁰ Metin Özdemir, *İlâhî Adalet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, ss. 164-65.

²¹ *Kur’an-ı Kerîm Meâlî*, s. el-Bakara 2/164.

²² a.g.e., v. Âli İmrân 3/190.

olması insana birçok deliller sunmaktadır. Bu delillerin en başında bu sınırlı-sorumlu ve hikmetli düzenin bir yaratıcısı olduğunu bizzat evren haykırmaktadır. Hassas dengeler üzerine kurulmuş bu evrenin bir süre insana hizmet ettikten sonra, insanla birlikte yok olup atılmak üzere kurulmuş olamayacağını söylemektedir. Bu hayatın insan iradesi dışında var edildiği ve bundan sonra devam edecek olan bir ahiret hayatının var olması gerektiğini de şiddetle vurgulamaktadır. Bunun aksi ise dünya yaşamını anlamsız kılacak düşüncelerdir. Bir süre sonra yıkılmak üzere inşa edilen bir binanın çok muhkem, sağlam ve hassas dengelerle inşa edilmesi düşünülemez. Nitekim geçici olarak inşa edilen kulübe ve şantiye barakaları ile sürekli oturmak için yapılan yüksek gökdelenlerin durumu farklılık arz etmektedir. Bir sanatkârın kendi sanatını en mükemmel bir şekilde icra ederken, bunun parçalanarak yok edileceğini düşündüğünü söylemek mantıksal anlamda doğrulanabilir bir düşünce değildir. Tüm bu hikmeti görmezden gelmek, üzerini örtmek, yok saymak ancak kuru bir inadin neticesi olabilir. İslâmî literatürdeki “kâfir” kelimesinin sözlükte “üstünü örten” anlamında kullanılması tam da bu düşünceyi ifade etmektedir. Çünkü inkârcı aslında var olan Allah’ı ve onun nimetlerini yok sayma yerine bu nimetleri görmezden gelerek üstünü kapatmaya çalışmaktadır. Akıl ve vicdan sahibi her insan tüm bu hikmetleri kavramak suretiyle bundan sonra bir hayatın daha kendisini beklediğini idrak edecektir. Netice olarak hikmeti anlamamanın insana kazandırdığı fayda, evrendeki bu üstün yaratılışın büyüklüğü, yaratıcısının da büyüklüğüne delalet ettiğini göstermektedir.²³

1.1.4. Ahiret

Ahiret kelimesi “evvel” kelimesinin zıttı ve “son” demektir.²⁴ Kur’an-ı Kerîm’de ahiret hayatı, ahiret yurdu, ahiret günü gibi izafet terkipleri ile birçok yerde geçmektedir. Anlamı ise ölümle başlayıp tekrar dirilişten sonra sonsuza kadar devam edecek olan ebedi hayatın ismidir.²⁵ Ahiret hayatı, yaşamı sadece dünya hayatından ibaret sayan materyalist felsefenin reddettiği bir olgudur. Tamamen semiyata dayalı bir vakıa olmasından dolayı kelâm âlimleri ahiret hayatının mümkün olduğunu aklî delillerle de ispat etme yoluna gitmişlerdir. Deist olsun ateist olsun bu gibi düşüncelere karşı Kur’an’ın da ortaya koyduğu delillere bakıldığında, aksi iddia edilemeyen istidlal yöntemleri olduğu görülecektir. Buna göre materyalist akımların iddialarının geçersiz olduğunu ispat etmenin en tesirli yöntemi “ölüm” diye bir musibetin²⁶ varlığıdır. Ölümün önlenemez bir fenomen oluşu materyalizmden beslenen tüm ideoloji ve doktrinlerin hipotezlerini ortadan kaldırmaktadır.

²³ Özdemir, *Kötülük ve Musibetler*, s. 165.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, s. 5/68.

²⁵ Bekir Topaloğlu, “Âhiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, c. 1, s. 543.

²⁶ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. el-Mâide 5/106.

Kelâm âlimleri dünya yaşamında mevcut olan “imtihan olma” düsturundan hareketle, bu dünyada insan-insan ilişkilerinde mutlak adaletin tahakkuk etmediğini ve mutlak adaletin tecelli etmesi gereken bir makamın olması gerektiğini, imtihan dünyası olan bu yaşamdan sonra herkesin yaptığının karşılığını göreceği bir âlemin olmasının makul olduğunu ifade etmişlerdir.²⁷ Nitekim dünya hayatında hesabı sorulmayan/sorulamayan zulüm, haksızlık ve kötülüklerin mutlaka hesabının sorulacağı mutlak bir adaletin tecellisinin gerektiği her bireyin istediği bir durumdur. Evrende bir denge olması için büyük bir hikmete ve sosyal düzenin korunmasına yönelik olarak zenginlik ve refah, fakirlik ve sıkıntı gibi sınavların bulunduğu; buna karşılık sabır ve şükür şeklinde bir sonuca varılacağı imtihanın neticesi olarak görülebilir.²⁸ Ölümden sonra bir hayatın olmadığına inanmak, bu dünya hayatının anlamsız olduğunu gösteren ve sosyal yapıyı derinden sarsarak psikolojik travmalara neden olan bir düşüncedir. Nitekim din dışı uygulamaların hâkim olduğu sosyalist ülke halklarındaki intihar olayları ile dinî bir yaşama bürünmüş toplumlardaki intihar olaylarındaki istatistikleri bu vahim durumu açıkça ortaya koymak için yeterli delillerdir.²⁹

Çalışmada sıkça kullanılan bu kavramlardan sonra Batı felsefesi olarak bilinen ve asıl itibariyle yaratıcıyı inkara yönelik düşüncelerden bir kısmının da burada kısaca açıklanması okuyucu açısından faydalı olacaktır.

1.2. Batı Menşeli İnkârcı Akımlar

Batı dünyasının iki asırdan beri dünyaya yön vermek amacıyla ortaya attığı inkârcı akımlardan bazılarının burada zikredilmesi gerekmektedir. Çünkü inkârcı akımların temelini teşkil eden materyalizm düşüncesi ve buna bağlı olarak geliştirilen bilgi teoremi olarak kabul edilen pozitivist ve mantıkçı pozitivist ekoller asıl itibariyle biri ötekini teşvik eden felsefî akımlardır. Bunlardan Darwin’in doğal seçim teorisi, nihilizm, septisizm ve ateizm gibi düşünce akımlarının temelinde yatan görüş Tanrı’nın olmadığını ispata yönelik çalışmalar olduğu malumdur.

1.2.1. Materyalizm

Dilimize maddecilik diye çevrilmiş olan materyalizm, tek gerçeğin madde olduğunu, maddenin mutasyonları dışında hiçbir gerçeğin bulunmadığını iddia eden görüştür. Bunlar maddeyi ezeli kabul edip onu evrenin ve bilginin temeli kabul ederek maddî âlemin dışındaki

²⁷ Topaloğlu, Yavuz, Çelebi, *İslâm’da İman Esasları*, s. 44.

²⁸ Özdemir, *Kötülük ve Musibetler*, ss. 165-66.

²⁹ Hayati Hökelekli, “İntihar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları-İSAM Yayınları, 2000, c. 22, s. 352.

tüm hakikatleri reddeden felsefî bir akımın mensuplarıdır.³⁰ Bu düşünceye göre fizikötesi diye bir varlık mevcut değildir. Onlara göre Allah, ahiret günü, vahiy, melek gibi kavramların aslı yoktur. Bu anlamıyla materyalizm, inanç konularını reddeden doktrin, disiplin, düşünce ideolojilerinin birçoğunun genel adı olduğu söylenebilir. Klasik eserlerde “tabiatçılar” diye ifade edilen bu iddia sahiplerine göre madde, değişmeyen tek hakikattir. Maddenin dışında bir hakikat yoktur. Materyalist düşünce ekolünün temeli, maddeyi öncesi olmayan varlık kabul ederek tüm varlık aleminin başlangıcı ve temeli olarak İlk Çağ filozoflarına kadar götürmek mümkündür. Materyalizmin bu iddiaları, daha sonra ortaya atılan pozitivizm ve diğer maddeci görüş ve ideolojilerin temelini oluşturduğu da söylenebilir. Evrendeki bu hassas düzen ve dengeyi tesadüflerle, değişimi ise evrim hipotezi ile açıklamak suretiyle sonraki evrimci düşüncelere temel teşkil etmiştir. Bunlar evrenin başlangıcını büyük patlama/bing bang ile açıklasalar da bu patlamanın oluşması için gerekli enerji birikimine nasıl ulaşıldığını izah edememişlerdir.³¹

İslamî literatürde Dehriyye şeklinde ifade edilen kavram da asıl itibariyle materyalizm ve ateizm gibi bilumum inkârcı felsefî grupların genel adı olarak kullanılmıştır. Dehriyye kelime anlamı olarak zamana ait olan demektir.³² Bunlar evrenin ezeli olduğunu, başlangıcının olmadığını iddia etmek suretiyle onun ötesinde yaratıcı bir varlık fikrini reddetmişlerdir. Sadece âlemin ezeli olduğunu iddia etmekle kalmamış, bunun yanında fizikötesi tüm varlığı da inkâr çerçevesi içerisinde almışlardır.³³ Yani bunlara göre duygu, düşünce, fikir gibi insanî unsurlarında asıl kaynağın madde olduğu iddiasıdır. Bunlar, bilgi kaynağı olarak da sadece pozitif bilimleri esas almışlardır. Yani sadece gözle görülen, laboratuvarında incelenebilen varlıkları esas alan ve bunun ötesinde bir varlık kabul etmeyen kimselerin oluşturduğu felsefî bir akımdır.

Kur'an'ın materyalist düşünce sahibi kimseler için ortaya koyduğu delil çok da uzun uzadıya izah edilen bir durum değildir. Zaten ilahi kelâm olan Kur'an'ın da lüzumundan fazla izah yapması beklenemez. Zira ondaki üstün belagat ve fesahat örneği okuyanları hayretler içinde bırakacak bir tarzdadır. Bu anlamda madde esaslı bir iddiada bulunan materyalist düşüncenin, ilk yaratılış için ortaya attığı tüm tezleri, geliştirdikleri argüman ve ispata yönelik istidlallerinin tümünü Kur'an tek bir cümle ile çürütmeyi başarmıştır:

مَا أَشْهَدُهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ

³⁰ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s. 560.

³¹ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015, ss. 34-35.

³² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. 2/262.

³³ Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c. 9, s. 107.

“Ben onlara ne yerin ne de göklerin ilk yaratılışını göstermedim. Hatta kendi yaratılışlarını bile göstermedim.”³⁴ Her platformda kendilerini realist ve rasyonalist gören materyalist düşünce mensuplarının ortaya attığı tüm bilgi ve birikimleri, evrenin yaratılışı ile ilgili milyon yıl öncesine atıfta bulunarak tahmin yürütmelerine karşın Kur’an ayeti bu kimselerin yaratılışı görmediklerini, evrenin oluşumu ile ilgili bir şahadetlerinin bulunmadığını ortaya koyarak iddialarını geçersiz kılmıştır.

1.2.2. Pozitivizm

Pozitif bilimlere temele alan, dinî ve metafiziği ilerlemeye engel gören felsefî bir anlayıştır. Fransız sosyalizminin kurucusu Saint Simon (ö.1825) ve Auguste Comte (ö. 1857) tarafından savunulan bu görüş, dış dünyanın sadece deney ve duyu ile bilinebileceğini iddia etmişlerdir.³⁵ Bu hipoteze göre bilginin yegâne kaynağı deney ve tecrübedir. Doğru bilgi sadece laboratuvar ve tecrübe ile elde edilir. Sözde felsefî bir düşünce akımı olan pozitivizm, bilginin mümkün olduğu tek kaynağın deney ve gözlem olduğu, bunun dışında bir bilginin de söz konusu olmadığını iddia ettiklerinden dolayı bu ismi almışlardır. Başka bir ifadeyle olguculuk ismi de verilen pozitivist düşüncenin temellerinin Auguste Comte (ö. 1857) tarafından atıldığı ifade edilmektedir. A. Comte ’ye göre her bilgi olguya, deneye ve fiziksel bir gerçeğe dayanmalıdır. Fizikötesi tüm kavram, açıklama, düşünce ve görüşler imkânsız ve faydasızdır. Bu düşünceye göre ilâhî ve fizikötesi her bilgi epistemik değeri bulunmayan bir yapıya sahiptir. Bilginin kaynağına sadece tecrübe, deney veya matematiksel yönlerle yerleştirdiklerinden dolayı varlığın gerçekliğine sadece bu yolla erişilebileceğini savunmuşlardır.³⁶ Pozitivistlere göre metafizik âleme ait tüm açıklamalar, sorular ve iddialar anlamsız ve faydasızdır. Böylesine indirgemeci, sığ, sınırlı ve dar bir yaklaşımdan ötürü tüm ilahi ve dinî kavramların gerçek dışı anlatımlar olduğu sonucuna varmışlardır.

1.2.3. Nihilizm

“Ademiyyûn” mezhebi de denilen nihilizm, genel olarak mevcut olan değerlere, görüşlere ve düzene karşı çıkanlar diye tarif edilmiştir. Bunlar hiçbir değer tanımayan kimselerin savunduğu görüştür. Her şeye eleştirel ve kuşkucu bir gözle bakan nihilizm savunucularına dilimizde “hiççiler” denilmiştir.³⁷ Latince “hiç” anlamına gelen ve nihil kökünden türeyen nihilizm XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle genç entelektüeller arasında

³⁴ Kur’an-ı Kerim Meâli, v. Kehf: 18/51.

³⁵ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 707.

³⁶ Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, s. 43.

³⁷ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975, s. 86.

tarafıtar bulmuş ve felsefe literatürüne girmiştir. Bu terimi, Türkçe’ye “hiççilik, yokçuluk” olarak çevirmek mümkündür.³⁸ Nihilizm/hiççilik, mevcut görüş ve düşüncelere, değerlere, inançlara ve her çeşit düzene karşı eleştirel yaklaşan, hepsinden kuşku duyan ve son merhalede hiçbir kural tanımayan bir yaklaşımdır. Hiçbir ahlâkî kural veya değeri kabul etmedikleri gibi, her türlü toplumsal düzen veya kurala karşı da başkaldırıyı savunurlar. Hiçbir ahlâkî, siyasi ve dinî değeri kabul etmedikleri gibi, epistemolojik açıdan agnostik olan nihilistler, hiçbir bilginin nesnel geçerliliğini ve böyle bir bilginin imkânını da kabul etmeye yanaşmazlar. İlahiyat alanında ise kâinattaki yaratmanın bir gayeye matuf olduğunu reddetmeleri ve Tanrı’nın varlığının bilinemeyeceğini savunmaları sebebiyle ateist bir çizgiye yakındırlar. Ahlakî açıdan ise hiçbir ahlakî değerin imkânını mümkün görmezler ve ahlakın asılsız olduğunu savunurlar.³⁹ Görüldüğü gibi nihilizm, kararsızlık ve kuşku durumunu ifade etmektedir. Beşerî bilginin imkânını kabul etmedikleri gibi, Tanrı’nın varlığına ilişkin bilgiyi de mümkün görmemektedirler. Bu sebeple nihilizm, pek çok alanda düş kırıklığını, karamsarlık ve belirsizliği ifade etmektedir. Nihilizmin bu kuşkucu, reddedici ve hiçbir değerin imkânını kabul etmeyen yaklaşımları dinî açıdan bakıldığında inkârla eş değerdir.⁴⁰ Ateizm ve deizm ile ilgili üzerinde durulması gereken bir diğer kavram ise Septisizmdir.

1.2.4. Septisizm

Varlık ve olayların gerçekliği ve niteliğiyle ilgili bilgilerin her zaman kuşkulu olacağını ileri süren akımdır. Bunların iddialarına göre her türlü bilgiden şüphe edip onu eleştirmeyi ilke edinmek gerekmektedir.⁴¹ Septikler, açık biçimde Tanrı’nın varlığını inkâr etmeseler de kendilerini kuşku durumundan kurtaramadıkları, imanının netlik ve berraklığına erişemedikleri için ateist olarak görülebilirler. Kuşkucuların kaygıları, daha çok bilgiye dayalı bir belirsizliktir ve Allah’ın varlığına ilişkin bilginin, daha doğrusu her çeşit bilginin imkânsızlığını savunmaları sebebiyle ateizme yaklaşmış olurlar. Septisizm, insanın kendisini asla kuşkudan kurtaramayacağını, sürekli kuşku içinde bulunduğunu, bu haliyle hakikate ulaşmasının mümkün olmadığını ve ona ilişkin herhangi bir kesin bilgiye de ulaşamayacağını savunan bir akımdır. Onlar insanın duyu ve yetenekleri kadar, aklını da bilgi elde etme konusunda yeterli görmezler. İnsan sürekli kuşku içinde kaldığı için de ne Allah’a ne de O’na ilişkin bilgiye ulaşmak mümkün değildir.⁴²

³⁸ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 416.

³⁹ a.yer.

⁴⁰ Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, ss. 48-49.

⁴¹ Mustafa Çağrı, “Şüphecilik”, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c. 39, s. 265.

⁴² Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, s. 33.

Dinsizliğin en önemli nedenlerinden biri de şüphe'dir. Çünkü pek çok düşünür'e göre şüphe, inançsızlığa açılan en tehlikeli kapılardan biridir. Fakat hakikate ulaşmak için metodik olarak takip edilen şüphe böyle değildir. Mesela İslam filozofları arasında Muhammed el-Gazalî (v. 505), böyle bir şüphe dönemi yaşamıştır. Aynı şekilde, R. Descartes (1596-1650) de şüpheyi felsefe usulü kabul etmiştir. Yine o, ontolojik delile yöneltilen eleştirileri bertaraf ederek, Allah'ın varlığını ispat konusunda önemli katkılarda bulunmuştur. Fakat İlk Çağlardan beri sofistler gibi şüpheciliği bir hayat felsefesi haline getirenlerin düşünce ve davranışlarını dinsizliğin ve isyankarlığın önemli bir kaynağı haline gelmiştir. Bu anlamda şüphecilik, ateizm ile eş değer sayılabilir.⁴³ İnkarcı akımlardan deizm ve ateizmi andıran bir diğer akım ise günümüzde de sıkça dile getirilen bir diğer akım da agnostisizmdir.

1.2.5. Agnostisizm

Türkçe diline “bilinemezlik” diye çevrilen agnostisizm kelimesi asıl itibariyle Latince'deki bilinemez anlamındaki “Gnostos” ifadesinin başına olumsuzluk harfi olan a getirilerek kalıplaştırılmış bir kavramdır.⁴⁴ Hakikatin ve varlık alanındaki her türlü nesnenin bilinemeyeceği kanaatinden hareketle ortaya konulan düşünce tarzı şeklinde tarif edilmektedir. Bu doktrine göre realiteye tamamıyla erişilemediği gibi akıl ve tecrübe yoluyla da bu elde edilemez. Bundan dolayı agnostik bir inanca sahip olduğunu söyleyenler yüce yaratıcıya olan iman konusunda bitaraf olmayı yeğlemişlerdir. Ama unutulmamalıdır ki yüce yaratıcı hususunda tarafsızlık gibi bir durum asla iman şeklinde tanımlanmadığı için bu kimseler zaman zaman ateist olarak da değerlendirilmiştir. Bu inançta olan kimseler kamuoyu önünde asla ateist olduklarını ifade etmedikleri gibi böyle biz izlenim vermekten de uzak olmuşlardır. Hatta sorulduğunda kendilerinin ateist olmadıklarını da ifade etmektedirler.⁴⁵ Agnostiklere göre metafizik varlıklar, tanrı inancı başta olmak üzere tüm fizik ötesi varlıklar hakkındaki soruların bilinemeyeceği yönündedir.

İnkarcı akımlardan özellikle 19. yüzyılda sıkça üzerinde durdukları ama hayal kırıklığı ile sonuçlanan akımlardan biri de Charles Darwin'in evrim teorisidir. Böylelikle ateizmin içinden çıkamadığı ilk yaratılış teorisini Tanrı dışında izah etme imkanı doğacaktı. Ancak çok geçmeden doğal seçilim veya evrimin insanın aslını temsil etmediği tüm bilim insanları tarafından ispat edilmiştir.

⁴³ Coşkun, Ateizm ve İslam, s. 33.

⁴⁴ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, ss. 32-33.

⁴⁵ Topaloğlu, Ateizm Çıkmazı, s. 37.

1.2.6. Darwinizm

Üst biçimlerin alt biçimlerden evrim sonucu oluştuğunu ve her şeyin bir evrim sonucu tesadüfen meydana geldiğini savunan düşüncelere genel olarak evrimcilik adı verilmiştir. İngiliz filozof ve biyoloğu Charles Darwin (1809/1882) tarafından geliştirilip sistemleştirilen “evrimcilik” düşüncesine göre kâinattaki her şey, kendiliğinden, tesadüfi ve doğal bir seçim sonucunda meydana gelmiştir. Muhtelif çevre şartları içinde sürdürülen var olma mücadelesinde, çevreyle daha çok uyumluluk gösteren varlık türleri hayatta kalmayı başarmıştır. Evrimcilere göre ilk varlık başlangıçta tesadüfi olarak var olmuş ve ondan bütün canlı ve cansız varlıklar evrim yoluyla türemiştir. Onların bu düşünceleri varlığın başlangıcını maddî temelde ele alan ve metafizik açıklama biçimlerini reddeden materyalizm ile aynıdır. Her şey bir maddeden başlamakta ve onun evrimleşmesiyle son bulmaktadır. Varoluştaki ne bir yaratıcıya ne de yaratılışa yer vardır. Materyalizm, başlangıçtaki ilk maddeyi ezeli/ kadim kabul ederek, yaratıcıya olan ihtiyaçtan kurtarıken, evrimciler materyalizmin bu ilk maddesini kabul etmekle birlikte var oluşunu tesadüf ile açıklamışlardır.⁴⁶ Evrim teorisi başlangıçta varlığın ve türlerin kökenine ilişkin bir yorum, varsayım ve teori olarak ortaya çıkmıştır. Teoriler ise her zaman ispatlanmaya muhtaçtır ve delil varsa ayakta durur. Evrim teorisi değişik kesimlerce sürekli tartışılmıştır ve halen de tartışılmaya devam etmektedir. Geçen onca zaman ve sürdürülen onca çabaya rağmen evrimciler, teorilerini herkesi ikna edecek bilimsel bir hakikate dönüştürememişlerdir. Dolayısıyla evrimcilik bugün de bir teori olmanın ötesine geçememiştir. Çünkü evrim teorisi somut bilimsel bulgulardan çok, birtakım zihinsel ve mantıki kurgularla oluşturulmuştur. Pek çok evrimci, teorilerinin karşı karşıya olduğu zorluğun gelişen bilim ile aşılabacağına inansa da bilimsel keşifler teorinin ispatına katkı sağlamamış aksine canlıların oluşumunda tesadüfe yer olmadığını kanıtlamıştır. Bu sebeple evrim teorisi, bilimin tanımında yer alan kriterlerle uyumlu değildir, ancak bir inanç sistemi olarak materyalist felsefenin temelini oluşturur. Bu duruma göre evrim teorisi, bilimsel teorinin tanımı gereği bilimsel olmayan bir teodir ve pek çok bilim camiası yaratıcı bir Tanrı’nın varlığına inanmaktadır.⁴⁷

Çalışmanın konularından biri olan ateizm ya da Tanrı’yı inkar etme düşüncesi de inanç merkezli problemlerin başında gelen felsefi bir düşüncedir. Yaratıcıyı tanımama veya onu kabullenmeme anlamlarına gelen ateizm görüleceği üzer deizmin sonucunda varılan yerdir.

⁴⁶ Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, ss. 50-51.

⁴⁷ a.g.e., s. 52.

1.2.7. Ateizm

Ateizm kelimesi etimolojik bakımdan felsefî bir kavramdır. Anlam olarak da yüce yaratıcı düşüncesine bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Bu kavramın asıl ifade ettiği anlam, farklı dillere çevrildiğinde her dönem ve coğrafyada mevcut olduğu görülür. Yani ateizm kelimesi, tanrı inancına karşı bir tepkiyi ifade ediyorsa, ortak payda olarak uluhiyet düşüncesine tepki olarak ortaya çıkan her düşünce ateizm kavramı altında değerlendirilebilir.

Kelimenin aslı Yunanca “Theos”tur. Türkçe ’ye “Tanrı” şeklinde tercüme edilmiştir. Daha sonra felsefî bir düşünce tarzına dönüştürülen bu kelime “theism” şeklinde ifade edilmiştir. Anlam itibarıyla theism “Tanrı’ya inanmak.” veya “tanrı inancına sahip olmak” anlamında kullanılmıştır. İngilizcedeki “a” olumsuzluk eki başına eklendiğinde ise atheizm şeklinde inkârı ifade eden bir kavram haline getirilmiştir.⁴⁹ Ateizm kelimesi İslamî literatürde “ilhâd” kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. İlhad kelimesi “bir şeye meyletmek ve ona yönelmek, hakikatten sapmak, emre uymamak, şüphe duymak, cedelleşmek” gibi sözlük anlamına sahiptir.⁵⁰ Kelâm ilminde ilhâd, Cenâb-ı Hakk’ın mevcudiyetini ve vahdaniyetini kabul etmemek, dinde inanılması zorunlu esasları inkâr etmek ya da bunlar hakkında şüphe duymak ve hatta dinin emirleri ile alay etmek veya hafife almak şeklinde tanımlanmıştır. Bunu yapan kişiye ise “mülhid” ismi verilmiştir.⁵¹

Arap dilinde klasik İslam literatüründe inkârcı kimseler için kullanılan ilhad sözcüğü; zındık, dehrî, kâfir gibi kelimelerle de ifade edilmiştir. Burada zındık, inanç yolundan sapan anlamına, dehrî, “zaman yönünden dünyanın bir başlangıcı olmadığına ve zamanın her şeyi yok ettiğine inanan materyalist” anlamlarındadır.⁵² Türkçede kâfir, inançsız, Allahsız, tanrıtanımaz gibi kelimelerin de ateist için kullanıldığı görülmektedir.

Din dışı akım ve düşüncelerin ifade edildiği küfür, ilhad, zındıklık ve şirk gibi kavramların arasında birtakım nüans farklılıkları olduğu gibi, ateizm kavramının bu kullanımların hangisinin eş anlamlısı olduğu da tartışılmıştır. Aslında tartışmanın kökeni, ateizmin yaygın olarak tek bir anlam ifade etmemesi, bu düşüncede olan kimselerin tam bir inanç üzerinde birleşmiş olmamalarından kaynaklandığı da söylenebilir. Nitekim konu ile ilgili araştırma yapan uzmanlar, ateizm için tek bir tanım yapma yerine onu birçok kısımda incelemek suretiyle farklı yönlerden ele almışlardır. Çalışmanın daha anlaşılır hale gelmesi bakımından ateizm ile ilgili çalışmalarda yapılan inkâr merkezli görüşlerin kısa da olsa tanımlarının yapılması ve kısımlarının incelenmesinde fayda mülâhaza edilmiştir.

⁴⁸ İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam*, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 13.

⁴⁹ Aydın Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, 6. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 11.

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. 3/389.

⁵¹ Mustafa Sinanoğlu, “İlhâd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 90.

⁵² Fethi Kerim Kazanç, *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, Ankara: Elis Yayınları, 2019, s. 193.

Felsefe tarihi üzerinde çalışma yapanlar, aydınlanma felsefesinin kökenlerinin milattan önce 5. asır Antik Yunan düşüncesine kadar uzandığını ifade etmişlerdir. Her ne kadar Antik Yunan Çağında yaşayan sofistler, “aydınlanma” şeklinde bir kavram kullanmamış olsalar bile, ortaya koydukları eylem ve söylemler onların bu hareketin temsilcileri olduğu düşüncesini doğurmuştur. Çünkü o asırda ortaya konulan aydınlanma faaliyetleri 18. yüzyıl aydınlanma fikri ile oldukça yakın bir benzerlik göstermektedir.⁵³ Aynen 18. yüzyıl Batı dünyasında olduğu gibi, Antik Yunan Çağında da toplumun elinde sahih bir din olgusu bulunmadığından, hurafe ve batıl inançlarla yönetilen sosyal toplum bir noktadan sonra bu durumlara başkaldırmıştır. Zaten batıl ve hurafelerden oluşan bir din algısı veya bunun getirdiği kültür her geçen gün toplum nezdinde etkisini kaybedecektir. Batıl din ve kültürün kaybolması ise toplumu yeni bir inanç arayışına sürüklemiştir.

İster Antik Yunan’daki sofistler olsun, ister 18. asrın aydınlanmacıları olsun her ikisinin de çıkış noktası metafizik bir din düşüncesinin arkasından ortaya çıkmıştır. Detaylarının daha çok 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı’nda görülen bu hareket, yürürlükte olan dinî hareketlere bir başkaldırı olarak tezahür etmiştir. Çünkü aydınlanma öncülerinin ortaya koyduğu eylemler, semavi dinlere olan bir tepkinin neticesidir. Bundan dolayı ilk iş olarak toplumun sosyal ve siyasi meselelerini ele alarak din dışı bir politika izleme yolunu tercih etmişlerdir. Zaten Antik Yunan’da tüm söz tanrılara aitti. Politeist bir tanrı inancına sahip olan Antik Yunan’da tüm kanunlar Tanrı adına topluma dikte edilirdi. Dolayısıyla 18. yüzyıl Avrupa’sında da görüleceği üzere, Batı toplumuna din adına kilise ve Hristiyan din adamları dayatmalarda bulunur, bunu da Tanrı adına yaptıklarını söylerlerdi. Antik Çağ aydınlanmasının merkezi olarak Atina’yı göstermişlerdir. Atina halkı mer’i olan politeist inanç ve geleneklere başkaldırmıştır. Elde mevcut geçerli bir dinî ritüel de mevcut olmadığından, tek dayanağı insan aklı olmuş, metafiziği tamamen reddeden bir anlayış onlara daha sevimli gelmiştir.^{54x”}

Ateizm kelimesi her ne kadar kökü Antik Yunan dillerine dayanmış olsa da bu çalışmada daha çok Allah’ın varlığını ve birliğini inkâr eden kâfir, zındık, mülhîd gibi inançsız kimseler kastedilecektir. Burada inkâr eden bir özne yani insan, inkâr edilen bir süje yani konu mevcuttur. Dolayısıyla öznenin insan olması, ateizm tarihinin, insanlık tarihi kadar eski olduğunu göstermektedir. Nitekim Kur’an verileri de inkârın, insanlık kadar eskiye dayandığını ifade etmektedir.⁵⁵

⁵³ Vahdettin Başçı, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 4.

⁵⁴ İbrahim Halil Erdoğan, “DEİZM VE TABİİ DİN ARAYIŞI BAĞLAMINDA BİR ANALİZ”, *Journal of International Social Research*, c. 11, sy. 57 (2018), s. 795, doi:10.17719/jisr.2018.2490.

⁵⁵ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. el-Mâide 6/27.

Ateizmi, imanın zıttı bir formda, Tanrı'nın yokluğuna inanan ya da birtakım akli çıkarımlarla Tanrı'nın olmadığına karar vererek buna göre tavır alan kimselerin iddia ettiği bir görüş şeklinde tarif edenler de olmuştur.⁵⁶

Ateizmi mutlak, teorik, pratik ve ideolojik gibi kısımlara ayırmışlardır. Buna göre mutlak ateizmi; bireyin zihninde yüce bir tanrı şeklinde fikrin bulunmaması diye tanımlamışlardır. Bu düşünceye göre bireyin doğuştan itibaren herhangi bir tanrı kavramı ile tanışmadığı için onu reddetme gibi bir durumun da söz konusu olmamasıdır. Bu taksimi yapanlara göre böyle bir ateizm mutlak inançsızlık olarak adlandırılmış ve taraftarlarına da mutlak ateistler denilmiştir. Mutlak ateizmi, aralarında Alman kökenli Fransız felsefeci Paul Henri Thiry d'Holbach (ö. 1789) ve İngiliz aktivist Charles Bradlaugh (ö. 1891) gibi Batı dünyasından bazı isimler savunmuşlardır.⁵⁷ Ancak böyle bir iddia öncülleri itibariyle yanlış ve temelsizdir. Temelleri doğru değildir. Bunların birinci önerme olarak ortaya attıkları ve “bireyin zihninde yüce varlık adına hiçbir fikrin olmaması” durumu bilimsellikten uzak olduğu gibi vakıda da kabul edilebilir bir teori değildir. Bunun tam aksine hayatın belli aşamalarında her akıl sahibinin evreni, hayatı ve hatta kendi yaşamını sorguladığı malumdur. İslam düşünce tarihinde bireyin hiçbir eğitim almasa bile kendi aklıya Allah'ı bulabileceği ifade edilerek, insandaki yüce Tanrı duygusunun asıl itibariyle mevcut olduğu ileri sürülmüştür. İnsanın bir fıtrat üzere dünyaya geldiği konusunda ifade edilen nebevî öğretide⁵⁸ bunun için “fıtrat” kavramı kullanılmıştır. Fıtrat ifadesi bütün varlıkların ilk yaratılış zamanlarındaki temel yapısını, karakteristik özelliklerini belirten bir kelimedir. Yani herhangi bir dış etkinin tesirinde olmadığı ilk durumu ifade eder.⁵⁹ Bu ilk durum ise yüce varlık düşüncesini içinde barındıran bir özelliğe sahiptir ve bir Tanrı'nın varlığını sürekli duygularında hissedenden bir özellik taşır. Zaten mutlak bir tanrıtanımazlığın mümkün olmadığını söyleyen kimseler de fıtratın bu yönüne atıfta bulunarak, her insanın kesinlikle bir tanrısının olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla mutlak ateizm şeklinde bir düşüncenin sadece hipotez olmaktan öteye geçmediği görülmektedir.

Teorik ateizm için ise felsefî olarak iddia edilen ateist düşüncenin öğretilerine itibar ederek “yüce bir Tanrı'nın var olduğunu kabul etmemek” şeklinde tanımlamışlardır. Asıl ateizm düşüncesi de zaten bundan ibarettir. Tarih boyunca Tanrı'nın varlığı hakkında en ağır

⁵⁶ Kenan Gürsoy, “İlhâd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, s. 96.

⁵⁷ Topaloğlu, Ateizm Çıkmazı, s. 25

⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Zühayr Nasr, Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 2001, kit. kit. "el-Cenâiz", 92; İbn Haccâc en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülkâfi, Kahire: Dâru İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, t.y, kit. kit. "el-Kader", 6; Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, Şuayb Arnâvut, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, Mısır: Dâru'l-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009, kit. kit. "es-Sünne", 18.

⁵⁹ Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. 13, s. 47.

eleştirileri yapan kimseler bu teorik ateizm kısmında incelenmiştir. Bu kimseler akıl yürüterek, birtakım argümanları da kullanmak suretiyle ateizmi savunmuş ve bu beyhude düşüncelerini bilimsel bir çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Teorik ateizmi benimseyen bu kimseler sadece Tanrı'nın varlığını değil, buna bağlı olarak dinî her türlü ritüeli de beraberinde reddetme yoluna gitmişlerdir. Bu düşüncede olan ateistlerin iddialarına göre uluhiyet meselesi başta olmak üzere, nübüvvet, mucize ve ahiret gibi konular da eleştirilerek reddedilmiştir. Ateizmin teorik kısmını teşkil eden bu kimselere göre deizmin inandığı Tanrı bile eleştiri alanlarına girmiştir.⁶⁰

Tanrıtanımazlık düşüncesinin asıl savunucuları, felsefecilere göre Alman filozof Ludwig Andreas Feuerbach (ö. 1872) ve Karl Marx'tır (ö. 1883). Bunlar Tanrı'ya inanmanın aslında bir realiteden kaçış olduğunu iddia etmişlerdir. Zaten Marx'ın "Din toplumların afyonudur." ifadesi de bu düşüncesini ortaya koymaktadır. Yine ateizmi savunanlardan biri olan Fransız filozof Jean de La Bruyère'ye (ö. 1696) göre "Ateist kişi tanrı kelimesini bile düşünmez." diyerek mutlak ateizme işaret etmiştir.⁶¹

Bazı kimselerin ise âdeta Tanrı yokmuş gibi bir hayatı benimsemesi ya da tanrı düşüncesini kendi günlük hayatından uzak tutması gibi durumlar için de pratik ateizm tanımı yapılmıştır. Birey bu düşüncesiyle daha çok kendi alışkanlıklarıyla bir hayat yaşamayı, Tanrı'nın hükümran olmadığı bir hayat sürmeyi hedeflemek istediği belirtilmiştir. Din ya da Tanrı'ya ait hiçbir ritüele, eyleme katılamamakta ve bu konuyla ilgili zihin dünyasında bir fikir oluşturmamaktadır. Böyle olunca teorik hiçbir tartışmaya girmediği için Tanrı'nın reddedilmesi gibi bir argümana da ihtiyaç hissedilmemektedir. Dolayısıyla ateizmin fiili olarak yaşanması veya pratik olarak eylemlerinde tanrısızlığı tercih etmesi gibi bir durum söz konusu olmaktadır. Tanrı hakkındaki olumsuzlama, reddetme, münazara ve tartışma ortamları geri planda kalmaktadır. Bu düşüncede olan ateistleri de aktif ve pasif olmak üzere iki kısımda ele almışlardır. Pasif ateizmle Tanrı'nın varlığı reddedilmesine rağmen, din veya dine inanan kimselerle bir problemi bulunmayan kimseler kastedilmiş ve adeta içine kapanan bir ateistten söz edilmiştir. Pratik/aktif ateistlere gelince bunlar gerek düşünce dünyalarında gerekse gündelik yaşamlarında tanrı inancını reddetmekle birlikte etraflarında oluşan ve Tanrı'yı hatırlatan tüm fikir ve davranışlara karşı da savaş açmayı ilke edinmiş kimseler kastedilmiştir. Yani ateizmin militan grupları da denilebilecek bu kimseler, ateizmin misyonerliğini kendilerine hedef seçmiş ve çevrelerindeki kimselerin de din dışı bir yaşam ve düşünce içinde olması çabasında olan gruplardır. Bu düşüncede olan kimselere militan veya eylemci ateist ismi de vermişlerdir.⁶²

⁶⁰ Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, s. 25-26.

⁶¹ Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, 5. bs., İstanbul: Bulut Yayınları, 2004, s. 454.

⁶² Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, s. 27-28.

Militan ve eylemci ateizmin ortaya koyduğu davranış biçimlerine bakıldığı zaman bunun bir ideoloji, bilim, felsefe veya inançsızlık bile olsa bir inanç biçimi olduğunu düşünmek oldukça zordur. Hatta ateizmin alandaki durumu incelendiği zaman, bunun bir inanç problemi olmaktan öte ahlak dışı, yıkıcı ve bölücü bir örgüt olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. Çünkü pratik/aktif ateizm düşüncesinde olan kimselerin, toplumu din dışı fikirlere zorlama eylemleri, bireyde bulunan üstün güç hissini yok saymaya, ilkesiz ve içi boş birtakım prensipler uğruna dinsiz bir hayat sürmeye veya insandaki psikolojik duyguları terk etmesi için baskılayarak onları moral değerlerinden uzaklaşmaya zorlama söz konusudur. Böyle düşüncenin toplum nezdinde bir karşılığının olması mümkün değildir.

İnkârcı akımlar olarak zikredilen septisizm/kuşkuculuk, materyalizm/maddecilik, pozitivizm ve nihilizm/hiççilik gibi düşünce ekollerinin de inanç bakımından ateizm başlığı altında incelendiği görülmektedir. Yani ateizmi kabul edenler teizm felsefesi içerisinde kabul edilen ve tanrı inancı başta olmak üzere tümünü reddeden ekollerin genel adı olarak kabul edilmiştir.⁶³

Batı dünyasında sıkça gündeme gelen ve tanrı inancı bakımından ateizme dayanan tüm felsefî görüşlerin temelindeki Batı'nın hurafe Hristiyanlık inancına tepki olduğu açıktır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, ateizmden beslenen tüm ideoloji ve felsefî görüşler, Orta Çağ kilise kültürünün baskısından kurtulmak isterken, yine baskıcı bir tutumu olan ateizmin içine düşmüş oldukları görülmektedir. İnsan doğasına ve ortak akla aykırı olan baskıcı her türlü tutum, söylem, eylem ve inancın insan nezdinde bir karşılığı olmadığı malumdur. Zaten İslam inanç sisteminde, iman ilkelerini kalp ile tasdik edilmesinin anlamı da budur.

Ateistlerden bir kısmı “Tanrı vardır veya varlığını reddetme” gibi bir tartışmayı uygun görmezler. Bunlar Tanrı konusunda herhangi bir tartışmadan uzak kalmayı tercih etmektedirler. Hatta böyle bir tartışmayı anlamsız bulduklarını ifade etmişlerdir. Böyle düşünen ateistler, insanın sadece var olanla yetinmesini, fizikî dünya ile ilgilenmesi ve bunun ötesindeki metafizik âleme ilgi duymaması gerektiğini savunmuşlardır. Evrenin görünen kısmının ötesinde görünmeyen bir varlığın aranmaması gerektiğini vurgulamışlardır. İlgisizlerin ateizmi adı verilen bir grup ateistlere göre, Tanrı'nın var olduğunu iddia edenlerle onun yokluğunu ispat etmeye çalışanlar aynı hata içerisinde dirler. Her iki tartışma da fizik ötesi bir durum hakkında fikir yürütmektir. Bu düşüncede olanlar kendilerine klasik ateist ismini de vermektedirler.⁶⁴ Bu düşüncenin bilgi teorisi olan görünen evren ve görünmeyen metafizik ayrımı mantıkçı

⁶³ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 82.

⁶⁴ Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, s. 28-29.

pozitivizmin hipotezi ile benzerlik göstermektedir. Bu kısımda incelenen ateistlerin bilgi kaynaklarının pozitivizm olduğu açıktır.

Ateizm düşüncesi özellikle 19. yüzyılın başlarından sonra ideolojik ve hatta politik bir yapıya bürünerek dönemin bilim insanları olarak ifade edilen kimseler tarafından savunulmaya başlanmıştır. Özellikle Alman felsefeci Karl Marx (ö. 1883), Alman sosyalist Friedrich Engels (ö. 1895) ve Rus politikacı Vladimir İlyiç Lenin'in (ö. 1924) başını çektiği ideolojik ateizm adeta bir yönetim sistemi şeklinde sunulmuştur. Bu yıllarda kurulan sosyalist yönetim sistemlerinde, ideolojik ateizm tüm komünist partilerin propaganda malzemesi olmuştur. 1922 yılında kurulan ve 1991 yılına kadar varlığını devam ettiren Sosyal Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (S.S.C.B.) gibi ülkelerde ideolojik ateizm, Marx ve Lenin'in savunduğu bir dünya görüşü olarak âdeta “bilimsel ateizm” şeklinde takdim edilmeye çalışılmıştır.⁶⁵

Kominizm sisteminin hâkim olduğu ülke ve toplumlarda kabul gören materyalist düşünce akımlarına mensup kimseler, ateizmin bilimsel temellere dayandığını iddia etmişlerdir. Böyle olunca burada materyalizmin dayandığı bilgi teorisi incelendiğinde, asıl itibariyle ateizmin fikir esası olduğu görülecektir.

1.2.8. Deizm

Kelimenin aslı Latince 'deki “Tanrı” manasında kullanılan “deus” kökünden türetilmiştir. Grekçe dilinde de aynı şekilde “Tanrı” manasına gelen “theos” ve Türkçe diline teizm şeklinde geçen terimle benzer anlam taşımaktadır. Kelimenin kuramsal anlamı 16. asırdan sonra Hristiyan dünyasında baş gösteren felsefe-din tartışmalarıyla beraber Grek dilindeki “teizm” Ortodoks Hristiyan mensuplarını savunanlar, Latince'deki “deizm” de geleneği terk edip modernizme sapan mütefekkirler için kullanılmaya başlandığı ifade edilmiştir.⁶⁶ Başka bir ifadeyle tanrı inancını savunan fakat semavi bir dinin inanç, prensip ve dogmalarını kabul etmeyen; evreni yaratan bir varlığın mevcudiyetini kabul etmekle birlikte bu yaratıcının evrene mündemiç kanunlar doğrultusunda devam ettiğini ve kendi akışına terk edildiğini savunan bir öğretilerdir.⁶⁷ Türkçe diline “Yaradancılık” diye tercüme edilen deizm ifadesini aslında 16. yüzyıl Batı dünyasında İtalyanlı aydınlanmacı hümanist ve teoloji uzmanı Fausto Sozzini'nin (ö. 1604) müntesiplerinin kendilerini ateistlerden ayırmak için kullandıkları bir terim olarak kullandıkları belirtilmiştir.⁶⁸

⁶⁵ Topaloğlu, Ateizm Çıkmazı, s. 30.

⁶⁶ Erdem, Hüsamettin, “Deizm”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), IX, s.109, ss,109-111, İstanbul, 1994.

⁶⁷ Bedia Akarsu, Felsefe Terimler Sözlüğü, “Yaradancılık” mad., Türk Dil Kurumu, Ankara, 1975.

⁶⁸ Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, s. 502.

Deizmi; evrendeki ilk sebep olarak Tanrı'yı kabul ettikleri halde yaratıcının kâinata müdahil olma söz konusu olduğundan dolayı vahiy ve nübüvveti kabul etmeyen veya şüphe ile karşılayarak reddeden bir akım olarak tanımlamışlardır.⁶⁹ Deizm hem teizmle hem de ateizmle mücadele eden bir düşünce tarzıdır. Bu anlamda deizm aslında tek tip bir düşünce tarzı değildir. Bu sınıflandırmayı deizmi eleştiren yazılarıyla tanınan Samuel Clarke (ö. 1729) dört kısımda incelemiştir:⁷⁰

Birinci grup deistler; başlangıcı olmayan, ezeli bir varlığın dünyayı yaratarak onu saat gibi kurduğunu, idaresini kendisinin üstlendiğini fakat evrenle bir ilişkisi ve alakası olmayan bir Tanrı'ya inanmaktadırlar.

İkinci bir grup ise, Tanrı'nın evrenle ilgilendiğini iddia etmiş ancak bu ilişkinin insanların ahlakına yönelik olmadığını söylemişlerdir. Bunlara göre Tanrı'nın iradesi sadece evrendeki genel düzenle alakalı durumlardır. Yani bireyin yaşam tarzı ve ahlakî yapısı Tanrı'nın ilgi alanı değildir. Kişilerin sosyal durumları Tanrı'ya göre tarafsız ya da etkisizdir.

Üçüncü bir grup deistlerin görüşüne göre, Tanrı'nın ahlak ile ilgili sıfatları vardır ama ruhun ölümsüzlüğü ve ahlakla ilgili kullanılan kavramların Tanrı adına bir işlevselliği yoktur.

Dördüncü grup deistler de kendilerine göre doğru olan her türlü dinî ve ahlakî öğretileri kabul ettikleri ve bunların ancak bir vahiyle olabileceğini söylerler. Fakat burada Hristiyanlık vahyine ihtiyaç olmadığını özellikle vurgulamışlardır.⁷¹

Birinci grup deistlerin söylemlerine dikkat edilirse deizmin temelinde olduğu gibi bu şekilde düşünen deistlerin de söylemleri hiçbir bilimsel ve mantıksal delile dayanmamaktadır. Tamamen varsayıma dayalı böyle bir tezin kabul edilebilir bir tarafı olmadığı açıktır. Burada evreni yaratan bir Tanrı'nın varlığını kabul ettikten sonra, idaresini üstlendiği de ifade edilmiş ama bu idarenin sınırlarını çizmeyle ilgili hiçbir cümle söylemeden doğrudan onun evrenle bir ilişkisi olmadığına karar verilmiştir. Dolayısıyla böyle bir iddianın aslında ciddiye alınır bir tarafı da mevcut değildir.

Deizmin en büyük yanılgısı hiçbir delile dayanmaksızın yaratmaya yetkili kıldığı Tanrıdan yönetme yetkisini almasıdır. Deizm ve materyalizmin yine en büyük yanılgılarından biri de aklın yetkinliğini mutlak olarak kabul etmeleridir. Halbuki aklın tek başına yeterli olmadığı, yaşayan sosyal toplum ve insan düzlemindeki evrende apaçık görülen bir durumdur. Yapılan kötülük, zulüm ve musibetlerin hiçbiri akli olmayanlar tarafından yapılmıyor. Tam

⁶⁹ Hasan Tefvîk Marulcu, *İslâm Düşüncesinde İnsanın Yaratışı ve Evrim Teorisi İddiaları*, İsparta: Dilara Yayıncılık, 2021, s. 29.

⁷⁰ Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim (ed.), "Meydan Larousse", İstanbul: Sabah Gazetesi Yayınları, t.y., c. 20, s. 281.

⁷¹ Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van: Ensar Neşriyat, 2017, s. 3.

aksine hepsi akıl sahibi kimselerin ortaya koyduğu çirkin eylemlerdir. Hiçbir hırsız, katil, tacizci ve tecavüzcü akılsız değildir. Dünyanın iki asırdan beri geldiği noktada, Batı dünyası aklın tanrılaştırılması, deizm ve materyalizm gibi hipotezlerle hareket etmesine rağmen dünyada meydana gelen en büyük katliamları onlar yapmışlardır.

1.3. Ateizmin Tarihi Arka Planı

Çalışma konusunun bir tarafı tanrıtanımazlık da denilen ateizm, diğer tarafı ise kendini ateizmden ayrı gören deizm inancıdır. Bu iki inkârcı akımın ortaya çıkışı, tarihçesi, dine karşı reaksiyon gösterdikleri hususların incelenmesi, bu iki ekol arasındaki benzeşen ve ayrılan yönlerin daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. Burada ilk olarak ateizm ile ilgili yapılan araştırmalardan öne çıkan kısımları incelenecektir.

1.3.1. Ateizm ve Dinin Ortaya Çıkışı

İnsanlık tarihine bakıldığında, bazı modern sosyal teorilerin aksine tüm toplumlar da evrenin bir yaratıcısı olduğundan bahseder. Kur'an ifadelerinden hareketle ilk insan Hz. Adem'in yeryüzüne inışı esas alındığında, yaratıcı bir tek varlığa imanın mevcut olduğu malumdur. Tevhit inancı olarak başlayan insanlık serüveni zaman zaman farklı aktörlerin tuzağına düşmek suretiyle asıl dinden sapmaları da beraberinde getirmiştir. Bu aktörler bazen kozmik evrendeki kanunların, illet malul ilişkisi bazen de insanî faktörlerin etkisi ile hak dinden uzaklaşmalara sebep olmuştur. Hatta doğadaki bu sebep müsebbeb ilişkisi bazı kimseler tarafından yaratıcıyı tamamen inkâra yönelik bir inanca dönüşebilmiş, varlığın ve devamının tamamen maddeye endekslendiği görülmüştür. Yaratıcı varlığı reddeden materyalizmin ürettiği tüm düşünce ekolleri bunun en bariz örnekleri olarak söylenebilir. Bu inanış biçimi modern hayatın zirvelere tırmandığı son iki asırda daha da ileri boyutlara varmıştır. Batı dünyasının sanayi atılımıyla geldiği nokta tam da bu pozitivist inanın içselleştirildiği ve onun dışında hiçbir güç ve dayanak tanımadığı bir zaman dilimi olarak bilinmektedir.

Kur'an kıssalarında bu çeşit ateizme vurgu yapılarak geçmiş toplumlar da sekülerizmin hayata geçtiği zaman dilimlerinde tevhit inancının reddedildiği, Tanrı inancının ilkelik olarak kabul edildiğine dikkat çekilmiştir. Nitekim kozmik bilimlerde göz kamaştırıcı ilerlemeler kaydeden toplumların, kendilerine yaratıcı inancını hatırlatmak için gelen peygamberlerin uyarılarına kulak vermedikleri Kur'an ayetlerinde belirtilmiştir: *“Sizden öncekiler, Nûh, Âd ve Semûd kavimleriyle onlardan sonra gelenler hakkındaki bilgiler size ulaşmadı mı? Onları (tam olarak) ancak Allah bilir. Peygamberleri onlara mucizeler getirdi*

de ellerini ağızlarına götürüp getirerek, “Biz size gönderilene inanmıyoruz, bizi kendisine çağırdığınız şeye karşı derin bir kuşku içindeyiz.” dediler. Peygamberleri, “Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe mi var? O, günahlarınızı bağışlamak için size bir çağrıda bulunuyor ve size belli vakte kadar da süre veriyor.” dediler. Onlar, “Siz de bizim gibi sadece insansınız; bizi atalarımızın tapmış olduğu Tanrılardan uzaklaştırmak istiyorsunuz. O halde bize, açık bir delil getirin!” diye cevap verdiler.”⁷² Kur’an ayetlerindeki ifadeler dikkatle incelendiğinde inkârcı gruplara yöneltilen “Evreni yaratan hakkında şüphe mi var?” sorusuna karşılık herhangi bir cevaplarının olmadığıdır. Dolayısıyla yaratıcıyı inkâra kalkışma yerine Allah’ın gönderdiği peygamberi ve onun getirdiklerini reddetme yolunu tercih ederek, nübüvvet için “derin bir şüphe içinde olduklarını” beyan etmektedirler. İlk bakışta bu kimseler materyalist bir inanışta gibi gözükse bile, “Evrenin bir yaratıcısı olduğu hakkında şüphe mi var?” sorusu karşısında, bunu kabul ettiklerini ancak nübüvvet ve peygamberliği reddettikleri apaçık görülmektedir. Hatta nübüvveti inkâr etmelerini de sağlam delillere dayandıramadıklarından dolayı şüphe içinde olduklarını beyan etmektedirler.

Ateizmin Tanrı’yı inkârı genellikle şüpheye dayalı iddialardan meydana gelmiştir. Yani kendi inkârlarını sağlam bir delile dayandıramayıp şüpheli davrandıkları gibi Tanrı’nın olmadığı hakkında da kesin bilgilere sahip değillerdir. Yukarıda verilen Kur’an ayetine dikkat edilirse, hiçbir peygamber inkârcı gruplarla Allah’ı ispat etme gibi bir mücadeleye girişmemiştir. Onlara akli deliller getirme, münazarada bulunma ve münakaşaya girme gibi bir tutum sergilememişlerdir. İnkarcılara karşı tek söyledikleri “Allah hakkında şüphe mi var?” sorusundan fazla bir kelime mevcut değildir. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Peygamberlerin inkârcılara gösterdikleri mucize türü olağanüstü eylemler Allah’ı ispat etmek için değil midir? Mucizenin tanımına, kullanım amaç ve alanına bakıldığında Allah’ın varlığını ispata yönelik değil, peygamberin Allah’ın elçisi olduğunu kanıtlama yöntemi olduğu söylenebilir. Ya da inkârcı bireylerin paslanmış kalplerinin pasını silip onları tekrar fitratlarına döndürme şeklinde de anlaşılması mümkündür.

Kur’an Allah’ın mucize olan sözüdür. Bir taraftan Allah’ın kelâmı olan Kur’an-ı, O’ndan inen ayetler olarak kabul edip diğer taraftan da kitabın içinde O’nu ispat eden deliller aramanın paradoksal bir düşünce olduğu açıktır. Çünkü Kur’an’ın bizzat kendisi Allah’ın kelâm sıfatının tecellisidir. Burada mütekellimin kendini ispat gibi bir durumunun olması hikmete aykırıdır. Nitekim sıfat, zaten mevsufun zatının varlığının delilidir. Daha net bir ifadeyle,

⁷² Kur’an-ı Kerim Meâli, v. İbrâhim: 14/9-10.

karşınızda konuşan birisiyle “Siz var mısınız yok musunuz? Var olduğunuzu ispat edin.” denilemediği gibi, mütekellimin kendini ispat gibi bir duruma da ihtiyacı olmaz.⁷³

Kozmik evrendeki illet-malul ilişkisinde gözetilen maddeci düşünce, zamanla yerini hakiki güç ve tesirin doğada olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Böyle bir düşüncenin neticesi ise faili muhtarın müessir olduğu konusundaki inancı zayıflatması bakımından düşünüldüğünde iman için büyük tehlikeler doğurduğu ifade edilmiştir. Kur’an’ın evren konusundaki ifadelerine göz atıldığında, ateizmin şüpheli inanışına iltifat etmeksizin, bu evrenin ve insanda bulunan fitratın/karakterin Vacibu’l-Vücudu zaten ispat etmekte olduğuna vurgu yaptığı görülecektir. İnkarcının ise sadece kendini aldattığı şeklindeki bir duyguyu da ön plana çıkarmak suretiyle aslında ateizm diye bir düşüncenin hakikatte var olmadığına işaret eder.⁷⁴ Zaten ateizm için küfür, ateist için kâfir kelimesinin kullanılmasındaki etimolojik bağlantı da bunu izah etmektedir. Yani hakikatte var olan bir mevcudun sadece üzerini örtmek ya da onu görmezden gelmek şeklindeki bir inkâr söz konusudur.⁷⁵

Kur’an-ı Kerîm’in ateizm düşüncesinde olanlara karşı duruşuna bakıldığında daha çok onların aciz olduğu konuları öne sürmesi ve insandaki fitrat/karakter yönüyle olduğu görülür. Kur’an’ın tanrıtanımazlarla yaptığı mücadelede ortaya koyduğu gösteriş, boş söz ve tartışma üslubundan uzak bir metodoloji takip ederek uygun bir yaklaşımda bulunduğu sabittir. Zira ateizmin ortaya attığı iddiaların tümü birer hipotez, varsayım, farklı yorumlanabilir ve samimiyetten uzak sözde aklî delillerden ibarettir. Bu bağlamda Kur’an sadece ateist bir düşünce mensubu değil bilakis uluhiyet iddiasında bulunan biri ile Hz. İbrahim’in (a.s.) karşılıklı çekişmelerini aktarır. Kur’an’ın ortaya koyduğu üsluptan hareketle ateistin iddiasının samimiyetten uzak aldatıcı bir tarzda olduğu beyan edilir. Hz. Muhammed’e (s.a.s.) “Görmedin mi?” diye bir hitap şekliyle başlayan ayette, kendi saltanat ve iktidarına güvenerek Rabbi hakkında Hz. İbrahim ile tartışan kimseden⁷⁶ bahsedilmektedir. İlahlık iddiasında bulunan kişinin detaylarında Hz. İbrahim’in (a.s.) yaşadığı bölgenin yöneticisi olan Babil Kralı Nemrut b. Kenan olduğu belirtilmiştir.⁷⁷ Âyette ifade edilen “hâcce” kelimesi, tartışmada mübalağayı anlatma bakımından kullanılmış ve uzun bir tartışmanın sonucunda Hz. İbrahim (a.s.) ilahlık iddiasındaki Nemrut’a hatalı olduğunu şu sözlerle bildirmiştir: “*Benim rabbim öldürür ve diriltir.*” Diriltme, hayat verme ve canlı varlıktaki ruhu yaratma demektir. Öldürme ise vakti geldiğinde verdiği ruhu tekrar bedenden çıkarma anlamındadır. Bu soru karşısında inkârcı kral

⁷³ Farûk Ahmed es-Desûkî, *el-Kadâu ve’l-Kaderu fî’l-İslâm*, Cidde: Dâru’l-İ’tisâm, 1985, c. 1, s. 103.

⁷⁴ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. Bakara: 2/9.

⁷⁵ Sinanoğlu, “Küfür”, s. 533.

⁷⁶ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. Bakara: 2/258.

⁷⁷ Ebû ‘Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420, s. 7/20.

“Ben de öldürür ve diriltirim.” şeklinde münazaraya cevap vermek suretiyle samimiyetsiz ve farklı yorumlanabilir bir üslupla karşılık vermiştir. Burada kendi taraftarları gözünde basit görünmemeyi hedefleyen bir tavır sergilediği açıktır. Hz. İbrahim aslında burada aklî bir çıkarımla ona ruh ve bedendeki ölümden söz ederken, rakibi bunu kamufle etmek ve orada bulunanları aldatma amacıyla soruya şüphe karıştırmayı tercih etmiştir. Hatta burada iki idam mahkumunu getirdiği, birinin boyunu vurarak öldürdüğü, diğerini serbest bırakmak suretiyle dirilttiğini iddia ettiği söylenmiştir.⁷⁸ Hz. İbrahim (a.s.) onun cevabını eleştirme, farklı yorumlama, samimiyetsizlik ve kamufle etme şeklindeki Nemrut yorumu üzerinde hiç durmamıştır. Zira tevil götürür bir yorumun içine dalmak, meseleyi asıl odaklanılması gereken hedeften alıkoyacağı malumdur. Nitekim ateistin de bu konuda şüpheli bazı teorileri de olsa sözlerini söyleyeceklerini fark ederek doğrudan asıl hedefe yönelen Hz. İbrahim (a.s.) ikinci cümlesini söylemiştir. Burada ise asla aklî bir teville meydan vermeyen, kesin ve şüphe götürmeyen, farklı yorumlamaya imkân vermeyip, muhatabı acze düşüren cümlesini kullanarak, evrenin yaratıcısının güneşi doğudan getirdiğini, kendisinin ise doğu yerine Batıdan getirmesini önermiştir.⁷⁹ İşte tam burada Kur’an ifadesiyle ateist kişi “ne diyeceğini şaşırmak anlamında ve iftira” anlamında da kullanılan “bühtân” mastarının fiili olan بُهْتَ kelimesi kullanılmıştır. Yani iftira ettiği, yalan söylediği durum karşında donup kalmış, ne diyeceğini şaşırmıştır.⁸⁰

Çağdaş ateizme de bakıldığında asıl itibariyle evrenin bir yaratıcısı olduğu inancını reddetme yerine, onun varlığı konusunda şüphe oluşturacak argümanlar kullanmak başta olmak üzere bir nevi hakikati kamufle etme çabası olduğu görülmektedir. Bunların başında da gayb âlemini tümüyle reddetme yöntemiyle yaratıcı varlığı da bunlarla birlikte reddetmeyi denemeleridir. Bunun için kullandıkları tek argüman ise maddî⁸¹ bir delilin talep edilmesidir.

Materyalist-pozitivist düşüncenin ilgi alanına giren tek şey maddedir. Onlara göre varlık sadece hissedilebilir veya deneysel tecrübelerden ibarettir, bunun ötesinde aşkın/ilahi ne varsa hepsi reddedilmelidir. Kur’an’ın bunlara cevapları aşkın varlığı ispat etme değil, ilahi olana iman edilmesi gerektiğini öne çıkaran bir üslup ve metot içermektedir. Bu üslup ve metot ise daha çok onlara iman eden fitratlarını kanıtlamaya yöneliktir. Birey, kendi derinliğindeki bu inanç birlikteliği ile tanıştığında, asıl hedef olan imana erişmiş olmakla birlikte asıl kamufle

⁷⁸ a.g.e., s. 7/22.

⁷⁹ Kur’an-ı Kerim Meâli, v. 2/258.

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, s. 2/13.

⁸¹ Ebu’l-Feth Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, thk. Emîr Ali Mehna, Alî Hasan Fâûr, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1993, s. 1/75.

olan durumlardan da kurtulmuş olacaktır. Böylelikle onların deneysel ve psikolojik diye ifade ettikleri duruma uygun bir karşılık verme şeklinde bir metodu uygulamış olmaktadır.⁸²

Ateistlerin üzerinde psikolojik bir deney yapılmış ve insan derununda bulunan ve inanç ile birlikte olan fitrat/karakter olgusunun nasıl öne çıktığı örnek olarak verilmiştir. Bu bağlamda ateistlerin bilgisi olmaksızın bir tekneye bindirilerek karanlık denizlerin içinde seyahat ettirmek ve bu sırada teknenin batma tehlikesi ile karşı karşıya gelmesini onlara hissettirme durumu bu misalin senaryosu olarak dile getirilmiştir. Ateistler burada gerçek bir tehlike olan ve ölümle sonuçlanacak bir neticenin farkına vardıklarındaki durumları gözlemlenmelidir:

- Ateistler burada yeryüzüne mi yoksa gökyüzüne mi yöneleceklerdir?
- Denizin kendisinden mi yardım isteyip dua edecekler, yoksa denizin yaratıcısından mı?

Sonrasında da kendileriyle herhangi bir tartışma ve ikna metodu kullanılmaksızın şu soru yöneltilmelidir: Bu imanın kaynağı nedir? Kur'an-ı Kerim böyle bir psikolojik duruma misal vermiş ve bu soru karşısındaki cevaplarını da ifade etmiştir: *“Allah dışında yardıma çağırdıkları tüm her şey kaybolup gider.”*⁸³ böyle bir neticede ise ateist, sadece Allah'ın varlığına değil, O'nun dışında hiçbir güç olmadığına ve her şeye gücü yetenin sadece O olduğuna da iman eder. Günümüz ateizm mensuplarına yukarıda bahsedilen tekne örneğini yapmaları teklif edilebilir. Ancak araştırmanın tarafsız ve bilimsel bir dürüstlük içerisinde sadece gerçekliğe ulaşmayı hedefleyen bir maksadı içermesi gerekir. Böyle bir deneysel araştırmanın sonucu akademik bir objektiflik içerisinde uygulandığında, Kur'an'ın ifadesiyle birebir örtüştüğü görülecektir. İşte bu bahsedilen fitrat/karakter bizzat insan bünyesinde mevcut olan ve onu iyiye, hayra ve imana yönlendiren bir hakikattir.⁸⁴ Şunu özellikle belirtmek gerekir ki kozmik evren ve içindeki hassas dengeler, insanda bulunan bu fitratla bir araya gelip, üstüne bir de Kur'an gibi mu'ciz bir eserin ifadeleri eklendiğinde, tüm ispat ve deliller artık bu hakikatler üzerinden yapılır ve neticesi “Allah'tan başka bir yaratıcı olmadığını” söylemektedir.

1.3.2. Ateizmin Bilgi Teoremi

Aydınlanma Dönemi ateizm mensupları materyalist bir inanış biçimi olan ve metafizik tüm varlıkları reddetmeye yönelik materyalist düşünceyi benimseyen kimselerdi. Buna göre mantıkçı pozitivist bir düşünce üzerine bina ettikleri inanış biçimlerini sadece maddeye indirgemişlerdir. Bu noktada söylem bakımından diğer agnostik akımlardan farklı bir yol

⁸² es-Desûkî, *el-Kadâu ve'l-Kaderu fî'l-İslâm*, c. 1, s. 106.

⁸³ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, s. İsrâ: 17/67.

⁸⁴ es-Desûkî, *el-Kadâu ve'l-Kaderu fî'l-İslâm*, c. 1, s. 107.

izliyor görüntüsü vermiş olsalar da maddeyi esas alan bir görüşü benimsemelerinden dolayı pozitivizmi de kendilerine bilgi kaynağı olarak almışlardır.

Ateist düşüncenin önceki tarihlerdeki uzantılarına bakıldığında, İslam'ın ilk yıllarındaki politeist düşünce sahibi kimselerin farklı inanışlara sahip olduğu görülmektedir. Kur'an bunlar için genel bir kavram olan "kafir" ve "müşrik" gibi sıfatları kullanıyor olsa da her asır ve coğrafyada farklı isimlendirmelerle devam ettiği bilinmektedir. Yani miladi 7. yüzyıldaki Arap müşriklerinin ve inkarcılarının şirkleri de küfürleri de farklı boyut ve yönlerdeydi. Bir kısmı nübüvvetin insana tahsis edilmesini inkâr ederken bir diğeri vahyin bir melek tarafından getirilmesi gerektiğini iddia ediyordu.⁸⁵ Bazıları ölüm sonrası hayat olan haşır, yeniden dirilme, hesap ve mizan gibi esasları tamamen inkâr ederken⁸⁶ buna bağlı olarak peygamberi ve getirdiklerini de reddediyordu. Tüm bunlar Kur'an'ın farklı ayetlerinde zikredilmiş ve Kur'an bunlara gerekli cevabı vermiştir. Bir kısım müşrikler de görünüş itibarıyla Hz. Muhammed'in bizzat kendisine dil uzatmak suretiyle yakışsız ifadeler kullanmaktaydılar. Kur'an bunları ifade sadedinde Peygambere üzülmemesi gerektiğini ifade ederek⁸⁷ müşriklerin asıl dertlerinin Peygamberin şahsı ile ilgili olmadığını söylemiştir. Bu müşriklerin asıl inkârlarının Allah'ın ayetleri, onun vahyi ve buyrukları olduğunu da hemen peşi sıra ifade ederek aslında nübüvvete karşı olan kesimin içinde gizledikleri hakikati açığa vurmuştur. Kur'an'da geçtiği üzere:

قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ

(Peygamber'e Hitaben) Onların (müşriklerin) sözlerinin seni üzdüğünü biliyoruz. Onlar aslında seni (şahsına özgü olarak) yalanlamıyorlar; zalimler gerçekte Allah'ın ayetlerini (vahyi) inkâr ediyorlar."⁸⁸ Burada peygamberi hedef alan ve onu üzme noktasına getiren müşrik ifadeler tüm siyer kitaplarında zikredilmektedir. Zira vahye ve nübüvvete yönelik algıyı yönetmek üzere O'na sihirbaz, şair, kâhin ve mecnun gibi benzetmelerde bulunmalarıdır.⁸⁹ Ancak bunların hiçbirisi olmadığı, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) o toplum içinde yetişmiş bir insan olmasından dolayı bu yakıştırmaların asla O'na yakışmayacağı ifade edilmiştir. Nitekim meselenin anlatıldığı hadisede müşrik gruplar da bunu itiraf etmiş ve bir şairin veya mecnunun söyledikleri ile Hz. Muhammed'in (s.a.s.) söylediklerinin farklı şeyler olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla ayetin sonunda ifade edilen ve bu müşriklerin hedeflerinin Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kendisi olmadığı, amaçlarının vahyi inkâr etmek olduğu açıkça ifade edilmiştir.⁹⁰

⁸⁵ Kur'an-ı Kerim Meâli, v. İsrâ: 17/95-96.

⁸⁶ a.g.e., v. Yâsîn: 36/78-81.

⁸⁷ a.g.e., v. En'âm: 6/33.

⁸⁸ a.yer.

⁸⁹ el-Ensârî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Beyrut: Şeriketü't-Tibâati'l-Fenniyyeti'l-Muttehida, t.y., s. 1/243.

⁹⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâfihu'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1999, s. 12/517-518.

Deist inanışın, öncesinde Brahmanistlerin ve bilumum nübüvvet ve vahyi inkâr eden grupların düşüncelerine bakıldığında bunlar asıl itibariyle Tanrı buyruğuna karşı çıkan bir görüntü arz etmektedirler. Tanrı buyruğunu insanlara ulaştırma vazifesi alan peygamberlik müessesesine olan muhalefetleri de bundan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla müşrik toplumun içinde “el-emin” yani güvenilir sıfatla anılan bir peygamberin yalan ifade kullanmasını, iftira atmasını asla dile getirememişlerdir. Zira hiçbir yalanı ve iftirası, emanete ihaneti olmayan birinin kalkıp Allah adına yalan söylemesi düşünülemezdi. Bundan dolayı Kur’an ayeti burada müşriklerin nübüvvet ve vahyi inkâr etmelerini özellikle vurgulamaktadır.

Mekkeli müşriklerin kozmik evren ve yaratılış teorilerine göz atıldığında da yine Kur’an ayetleri bu kimselerin bir tanrı inancı olduğundan bahsetmektedir. Nitekim Hz. Muhammed’in (s.a.s.) nübüvvetini ispat sadetine Kur’an’ın getirdiği cevaplarda, müşrik toplumlara “Gökleri ve yeri yaratan kimdir?” diye sorulduğunda, “Allah yaratmıştır.” diye cevap verdikleri ifade edilmiştir.⁹¹ Yani politeist inanç sahiplerinin de asıl itibariyle evrenin yaratılışını Tanrı’ya izafe ettikleri bilinmektedir. Bu noktada deizmin, kavram olarak 17. yüzyıl Aydınlanma Dönemi’nde sıkça kullanılmaya başlanmış olsa bile inanış ve iddia ettikleri hipotez bakımından eski tarihlere dayandığı söylenebilir.

1.3.3. Ateizmin Tutarsızlığı

Bir iddianın tutarsız olduğunu anlamak için öncelikle kullandığı argümanları iyice tetkik etmek gerekir. Ateizm bir felsefî görüş olarak kabul edilse bile Tanrı’nın varlığı gibi önemli bir konuyu tek başına yargılayacak güce sahip ve yetkili değildir. Buna göre ateizmin meseleye hangi perspektiften yaklaştığı, dinî argümanlara karşı çıkışının dayanaklarının doğru tespit edilmesi gerekir. Bu tespiti yapmak çok da zor değil aksine ateizmin tanımını içerisinde bile kendini gösteren tutarsız ve hiçbir delile istinat etmeyen sözlerden ibaret olduğu görülmektedir.

Tanrıtanımaz felsefe sahipleri din adına ne kadar eylem ve söylem varsa bunları gerek içeriden gerekse dışarıdan eleştirmeyi kendilerine görev bilmişlerdir. Dışarıdan yaptıkları tenkitlerinde genel anlamda pozitivistimin ortaya attığı hipotezlerden hareket etmişlerdir. Bu bağlamda dinin doğal yapısı olan sosyal ve psikolojik yönünü ele alarak dinin çıkış noktasını belirleme konusunda sığ görüşleri ifade eden argüman üretmişlerdir. İçeriden yaptığı tenkitleri ise daha çok yaratıcı kavramı üzerinde yapılan tanımlamalardan hareketle içinde çelişkiler arama yöntemini benimsemişlerdir. Burada da dinin mahiyeti konusunda kendine göre

⁹¹ Kur’an-ı Kerim Meâli, v. Ankebût: 29/61.

paradokslar türetme gibi gülünç iddialarda bulunarak yaratıcı inancının hatalı olduğunu ispat etme gibi bir tenakuzun içinde düşmüşlerdir.⁹²

Allah'ın varlığı meselesi kelâm alimleri tarafından tasnif edilen bazı delillerle sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk dönem kelâm alimleri başta olmak üzere Allah'ın varlığını kanıtlayan imkân, hudûs, gaye ve nizam gibi delillerle ispata çalışmışlardır.⁹³ Aynı şekilde farklı kavramlarla felsefeciler de ispatı vacip konusunda çalışmalar yapmışlardır. Hatta ateizm ve inkârcı diğer akımlara karşı sırf Allah'ın varlığını ispat eden “İspatı Vacip” başlığı altında eserler telif edilmiştir.⁹⁴ Kelâm ilminin tanımına bakıldığında tüm bu yapılan çalışmaları içine alan bir genişliğe sahiptir. Nihayet Cürçânî'nin (ö. 816/1413) yaptığı kelâm ilminin gayesine göre tarifinde “Kesin kanıtlar kullanarak olası şüpheleri ortadan kaldıran ve inanç konuları ispata çalışan bir ilimdir.”⁹⁵ denilmiştir.

Allah'ın varlığının herhangi bir delile muhtaç olmadığı savı ile kelâmcıların kaleme aldıkları delilleri eleştirenler de olmuştur. Bunlara göre Allah'ın varlığı insan karakterine yerleştirilen ve fitratında mevcut olan bir hüccettir. Harici bir delile ihtiyaç duymadığı gibi Kur'an ayetlerinin de böyle bir ispatı gündeme getirmediğini iddia etmişlerdir.⁹⁶ Kur'an-Kerim'in ayetlerinde ilk bakışta ispatı vacibe yönelik bir hüccetmiş gibi görünen cümlelerin aslında onların tutarsızlıklarını ortaya koyan güçlü argümanlar olduğu açıktır. Nitekim “*Yoksa müşrikler bir yaratıcı olmaksızın mı yaratıldılar ya da kendileri mi yaratıcıdır? Veya yeri göğü onlar mı yaratmışlar? Aksine onlar idrak edemiyorlar.*”⁹⁷ ayetin anlamından hareketle mantıksal bir önerme kabul edilecek öncülleri çıkarmak mümkündür:

- a. Varlık düzleminde mevcut olan canlı ve cansız, gökler ve yerler sonradan var olmuşlardır ve asla ezeli değildirler,
- b. Bunların tümünün mutlak surette bir var ediciye muhtaç olduğu açıktır,
- c. İnsanın kendi kendini yaratması mümkün değildir,
- d. Kendi kendini yaratamayan insanın yeri ve gökleri yaratması hiç mümkün değildir.

Tüm bu öncüller Kur'an ayetlerinin nazil olduğu dönemde Arap yarımadasında yaşayan ve politeist denilen müşrik toplumlar içinde kabul edilen hükümlerdir. Hatta o çağın tüm toplumları putperestliğin farklı versiyonları olan bir şirk inancı üzerinde hareket etmekteydi. Allah Teâlâ'nın burada “*Bir yaratıcı olmaksızın mı yaratıldılar yoksa kendileri mi yaratıcı?*”

⁹² Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*.

⁹³ Gölcük, Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*.

⁹⁴ M. Sait Özervarlı, “İsbât-ı Vâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, ss. 495-97; Bekir Topaloğlu, *Alla'ın Varlığının Delilleri (İsbât-ı Vâcib)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.

⁹⁵ Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, s. 236; Gölcük, Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, s. 6.

⁹⁶ es-Desûkî, *el-Kadâu ve'l-Kaderu fî'l-İslâm*, c. 1, s. 100.

⁹⁷ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. Tûr: 52/34-36.

şeklindeki sorusu kendini ispat sadedinde değil aksine onların tanrı tasavvurlarına yönelik inançlarına karşı bir tenkit ve felsefelerine karşı gülünç durumda olduğunu beyan etmektir. Zaten farklı bir yerde onların bu konudaki akidelerini de ortaya koymakta ve “*Onlara yeri göğü kim yarattı diye sorsan, mutlaka ‘Allah’ diyeceklerdir.*”⁹⁸ buyrulmaktadır. Yukarıda Kur’an’ın müşrik topluma sorduğu sorular asıl itibariyle var olan bir hakikati inkâra kalkıştıkları argümanlarının alay konusu ve gülünç olduğunu ispata yöneliktir.

İslamî literatürde kâfir, mülhid, zındık, dehrî gibi ifadelerin de muhtevasına bakıldığında uluhiyete karşı reaksiyon gösteren kimselerin kastedildiği malumdur. Kur’an kıssalarında ifade edilen peygamber karşıtlarına bakıldığında zaman, bazı küçük ayrıntılarla birlikte hepsinin ortak paydası yüce varlık düşüncesine aykırı görüş beyan eden kimselerin olduğu görülecektir.⁹⁹

Bazı çalışmalarda felsefe tarihi açısından ateizmin köklerinin çok eski tarihlere kadar uzandığı, hatta felsefe tarihi kadar eski olduğu ifade edilmiştir. Bir tanım üzerinde ittifak edilmeyen ateizm; mutlak, teorik, fiili, ilgisizlerin ateizmi, ideolojik anlamda ateizm gibi kısımlar altında tarif edilmeye çalışılmıştır. Antik Dönem ateist düşünceler ile Orta ve Yeni Çağdaki ateist düşünceler arasında önemli farklar olduğu iddia edilmiştir. Bu anlamda Antik Yunan felsefecilerinden birçoğunun tanrıtanımaz ideolojiye sahip olduğu bilinmektedir. İnanışlarında vahye dayanan hak bir din olmadığı için teist/dinî bir sistemden söz edilemez. Bu durumda dinî bir sistemin olmadığı toplumdaki ateizm anlayışı ile Tanrı’ya inanan bir toplumun içindeki ateist inancının birbirinden farklı olması da gayet tabiidir.

Yüce tanrı inancı olan bir toplumda evreni yaratan ve onun varlığını devam ettiren, özü itibariyle aşkın, fakat sonsuz gücü, bilgisi, iradesi vs. ile evrende içkin olan tanrı inancının hâkim olduğu çevrede buna tepki olarak doğan bir düşünce hareketi de ateizm diye adlandırılmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde geleneksel ateizm, kendini büyük ölçüde, teizme reaksiyon olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁰

Ateist fikir akımlarının ortak paydası gibi görünen durumlardan hareketle ateizmi ana hatlarıyla şöyle tanımlamışlardır:

Ateizm, evreni analiz ederken, yüce bir yaratıcının varlığını ve ruhani yaratıkları reddeder. Bunlar sadece duyu organları ile elde edilen bilgilerle laboratuvar ortamında analiz yapılabilen verileri kabul etmişlerdir. Netice olarak kâinatı da bir tesadüf eseri olarak gören kimselerden oluşan felsefî bir görüştür. Felsefeciler açısından ateizmin tanımı ise; kutsal olan yüce varlığı kasıtlı olarak reddeden ve bunu bilimsel birtakım hipotezlerle ispata kalkışan,

⁹⁸ a.g.e., v. Lokmân: 31/25.

⁹⁹ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 141.

¹⁰⁰ Kazaç, *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ss. 196-97.

Vâcibu'l-Vücûd'un yerine O'nun niteliklerine sahip olmayan birtakım nesneleri ikame eden düşüncedir.¹⁰¹ Ama ne olursa olsun uluhiyet inancına karşı reaksiyon gösteren herhangi bir dünya görüşü, kendine taraftar bulsa da bulmasa da “insanın neden var olduğu, buradaki görevlinin ne olduğu ve bu hayattan sonra nereye gideceği, hangi değerlerin neden önemli olduğu, nihai noktada insanın kime güvenip kime ümit bağlayacağı” şeklinde varoluş için hayati önem taşıyan sorulara tatmin edici cevaplar verememişlerdir.¹⁰²

Ateizmin kökeni her ne kadar Antik Yunan'la birlikte tarihin her döneminde kendisine taraftar bulmuş olsa da Batı'daki rönesans hareketinden sonra daha da güçlenmiş ve bilimsel ilerlemeyi de yanlış yorumlamak suretiyle bundan fazlaca yararlanmış bir inkâr hareketi olarak tanımlanmıştır. Yaratıcıyı inkâr söz konusu olduğunda bu fikrin nihai noktası insanın kendisini tanrılaştırması olacaktır. Bu noktaya varmasının birçok sebebi olmasına rağmen en önemlisi evreni, yaşamı ve evrendeki tek düşünen varlık olan insanı anlayamamasından kaynaklıdır.¹⁰³

Felsefî bakımdan ateizmin bir düşünce ekolü haline gelmesinde büyük rolü olan Batı dünyasının, bu anlamda her ne kadar yüce yaratıcı inancına karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıktığı kabul edilmiş olsa bile semavî bir dine mensup Hristiyan toplumunun ateizme kaymasında Hristiyan din adamlarının büyük etkisi vardır. Bunlar Hristiyanlığı kendine özgü yorumlarla din olmaktan çıkarmış ve kilise yaptırımları ile insanların din ile düşman olmasını sağlamışlardır. Burada bir noktanın özellikle altı çizilmelidir ki, ateistler tarafından eleştirilen Hristiyanlık uygulamaları aynı zamanda Müslümanlar tarafından da eleştirilmiştir.¹⁰⁴ Müslümanların Batı kilisesinin birçok düşüncesine karşı gösterdikleri tepkinin yanı sıra akıl dışı uygulamalarına Batı toplumu da tepki göstermiş, ancak onlar sadece Hristiyanlık uygulamalarına değil, tüm dinlere ve tanrı inanışlarına karşı hiçbir ayırım gözetmeden toptan bir yaklaşımla inkârcı bir tutum sergilemişlerdir.¹⁰⁵

1.3.4. Ateizmin Değerlendirilmesi

Ateizmin felsefî ve bilimsel bir akım/ideoloji olduğunu savunanlar olduğu gibi, bunun hiçbir bilimsel temele dayanmayan ve felsefî bir yönünün olmadığını iddia edenler de olmuştur.¹⁰⁶ Ateizmde asıl meselenin “Tanrı” diye bir varlığın kabulü veya reddi etrafında sistemleştiğinden dolayı hangi bilim olursa olsun bu varlığı tek başına değerlendirme yetkisine

¹⁰¹ Coşkun, Ateizm ve İslam, s. 17.

¹⁰² Aygün Fatma, Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler, Mezhep Araştırmaları Dergisi, 10/2, 2017:557

¹⁰³ Özarslan Selim, Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri, Diyanet İlmî Dergi, 55/4, 2019, 1013.

¹⁰⁴ Coşkun, Ateizm ve İslam, s. 17.

¹⁰⁵ Topaloğlu, Ateizm Çıkmazı, s.14-15.

¹⁰⁶ Yeşilyurt, Çağdaş İnanç Problemleri, s. 28.

sahip olmadığı ifade edilmiştir. Bu anlamda ateizm bilimsel bir sistem değildir. Diğer taraftan ateizmin felsefî bir görüş şeklinde de ele alınması mümkün değildir. Zira kadim felsefe dahil olmak üzere hiçbir felsefe doktrini varlık alemini ya da evreni sebepsiz ve ilkesiz bir varoluş şeklinde değerlendirmemiştir. Tam aksine ilk sebep üzerine kurgulanan teorilerini birtakım maddî sebepler üzerinden izah etme yolunu tercih etmişlerdir.

1.4. Deizmin Tarihi Arka Planı

1.4.1. Orta Çağ Avrupa'sının Deizmi

Antik Çağ aydınlanması her ne kadar Atina merkezli olsa da 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı tüm Avrupa kıtasında kendini göstermiştir. Hatta tahrif olunmuş Hristiyanlık dininin hüküm sürdüğü tüm Orta Çağ toplumlarını etkisi altında alan deizm düşüncesinin temelinde Kilise'nin toplumlara dayattığı dini ritüeller vardır.

Kilise ve Hristiyan din adamlarına karşı ortaya konulan bu başkaldırının dönemine, 17. yüzyıl “Aydınlanma Çağı”, o çağın bilim insanlarının ortaya koyduğu fikirlere de “Aydınlanma Felsefesi” denilmiştir.¹⁰⁷ Aydınlanma Dönemi’ni başlatan ilk soru “İnsanın evrendeki konumunun ne olduğu?” felsefesidir. Batıl Hristiyanlığın asırlar boyunca Avrupa toplumuna uyguladığı zulüm ve haksızlıklara başkaldırı, 1789 Fransız Devrimi ile birlikte siyasi ve politik bir norma erişmiştir.¹⁰⁸ Dinler tarihi açısından bakıldığında da insanlığın evrendeki yerini ve konumunu belirlemek tüm peygamberlerin de görev alanı içerisinde olduğu görülür. Nitekim Kelâm kitaplarında belirtildiği üzere bizzat bireyin kendisini ilgilendiren “Ben neyim?”, “Nereden geldim?”, “Buradaki görevim nedir?” ve “Nereye gideceğim?” soruları akıl sahibi her insan tarafından sorgulanan olgulardır.¹⁰⁹ İşte tam bu noktada sahih bir din ile bu sorulara cevap bulabilen kimseler herhangi bir bunalım yaşamaksızın hayatlarını idame ettirirler. Zaten Aydınlanma Çağı Avrupa toplumunun önünde İslâm dini gibi tabii bir inanç alternatifi olmadığından deizme kaydıkları düşünülmektedir. Aydınlanma Dönemi Batı dünyasında deist inancı savunanların, din ile ilgili ortaya attıkları muhalif düşüncelerin hepsi, Hristiyan kilisesinde halen yürürlükte bulunan ve akli selimin reddettiği durumlar olduğu bir realitedir. Bu durumda Batılı filozoflar İslâmî gerçeklere ve İslam'ın evrenselliğini bilmediklerinden

¹⁰⁷ Başçı, 17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm, s. 6.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 7.

¹⁰⁹ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, Yusuf Şevki Yavuz, *İslam'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, s. 42.

dolayı toplumlarında mevcut kilise ritüellerini araştırıp ancak bununla bir çıkış yolu bulma ve “tabii bir din” arayışına girmek istemişlerdir.¹¹⁰

1.4.2. İslam Dünyasında Deizmin İzleri

Öncelikle belirtmek gerekir ki İslam coğrafyasında görülen deist inanış sahibi kimselerin mevcut oluşu, bazılarının ifade ettiği gibi İslam dininin deizme kapı araladığı anlamı taşımaz.¹¹¹ Nasıl ki Batı dünyasında yaşayan ve o bölge insanlarından olan bir kimsenin İslam’ı kabul ederek İslam dini üzerinde bilimsel çalışmalar yapması Batı’nın tahrif edilmiş Hristiyanlık dinini temsil etmiyorsa Müslüman toplum içerisinde olup ismi Müslüman ismi bile olsa deizmi veya ateizmi savunması, İslam’da da bu görüşlerin olduğu anlamına gelmez. Nitekim İslam dünyasında Ebu Bekir Zekeriya er-Râzî (ö. 313/925) önde gelen deistlerden kabul edilmiştir. Râzî zaten bir İslam bilgini değil, ünlü bir hekim ve filozof olarak anılmıştır. Râzî, yaşadığı çağın Eflâtuncu görüşleri savunmuş ve onun felsefesi görüşlerinin tesiri altında kalarak deist dünya görüşünü temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre Allah’ın insana verdiği akıl toplumda asayiş sağlamaya ve bireyin mutlu bir yaşam sürmesine yeterlidir. Bunun ötesinde din ya da bir elçinin yol göstermesine gerek yoktur. Zaten bu görüşlerinden dolayı aynı çağda yaşayan İslam bilginleri ve özellikle de kalam alimleri tarafından şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir.¹¹²

Bazı felsefeciler tarafından deizm tarihinin Aristoteles’e kadar uzandığı tespit edilmiştir. Klasik kalam eserlerinde Berâhime şeklinde ifade edilen kavramı da içine alacak şekilde Kur’an-ı Kerim bu inanışı müşrik inanışlardan biri olarak zikretmiştir. Her dönem ve coğrafyanın inanç esaslarında Tanrı’nın varlığını kabul ettiği halde peygamber, peygamberlik ve ilahi buyrukları reddeden taifelerden söz etmek mümkündür. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere Arap müşriklerden bazılarının evreni yaratan bir Tanrı’nın varlığını kabul etmelerine rağmen Hz. Muhammed’in (s.a.s.) getirdiği vahyi tamamen reddettikleri Kur’an ifadelerinde yerini almıştır.¹¹³ Tüm bu bilgiler ışığında deist düşüncenin oldukça eskiye dayanan bir mazisinin olduğunu göstermektedir. İslam öncesi müşrik toplumlarda Tanrı’nın varlığı konusunda fikir sahibi oldukları, kendilerini yerden ve gökten rızıklandıran mutlak bir gücün

¹¹⁰ İbrahim Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van: Ensar Neşriyat, 2017, s. 60; Erdoğan, “DEİZM VE TABİİ DİN ARAYIŞI BAĞLAMINDA BİR ANALİZ”, s. 792.

¹¹¹ Öztürk, *DEİZM*, s. 6.

¹¹² Mahmut Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, c. 34, s. 480.

¹¹³ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. En’âm: 6/33.

var olduğunu Kur'an nakletmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki bu kimselerin yaratıcı ile problemleri yoktur. Asıl problemleri peygamberin onlara tebliğ ettiği vahiy gerçeğidir. Kuran-ı Kerimde bunun örnekleri farklı ayetlerle ifade edilmiştir. Bu inanışta olan kimseler günümüzde olduğu gibi o zamanlarda da meseleyi sadece akıl ile çözümlemeye kalkışmaları ve adeta akıllarını tanrı edinmelerinden kaynaklanmakta olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın bu tip kimseler için ortaya koyduğu örnekler de daha çok insan aklına hitap eden cevaplar içermektedir.

Deizm prensip olarak İslam öncesi toplumların ve Berâhime inancı ile benzerlik gösterse de felsefî bir öğreti olarak 17. yüzyılın Avrupası'nda bu terim ile gündeme getirilmiştir. Bu anlamda kurucusunun Cherbury Herbert (ö. 1648) olduğu söylenmiştir. Cherbury yaratıcı ve öteki dünyanın varlığını kabul etmiş ancak kutsi kitapları kabul etmeyerek din adamlarını da eleştirmiştir. Var olan gerçekliği kavramak için aklın yeterli olduğunu müdafaa etmiştir. Deizmin ortaya çıktığı zaman ve coğrafyaya bakıldığında Avrupa'da Hristiyanlık dini ve bilim insanları arasında düşmanlığın olduğu ortadır. Var olan düşmanlık neticesinde toplum dini vecibeleri reddetmenin onlar için çıkış yolu olmuştur. Netice itibariyle deizm Hristiyanlık inancının Tanrı ve dine karşı oluşturduğu asılsız bir reaksiyondur.¹¹⁴

Deizmin kendisine yandaş bulmasında etkili olan kıstaslara kilise öğretilerinin ahiret ve yaşanan dünya arasında dengeyi kuramamaları, insanın dünyaya gelişindeki suç ve bundan dolayı dünyada cezasını çekeceği ve din adamlarının kurtuluşa erebilmeleri için toplumdan uzak kalmalarının gerektiği ve bunu insanlara dikte etmeleri örnek olarak verilebilir. Bunlara ek olarak Hristiyanlığın içinde var olan ekoller ve din adamlarının sona ermeyen anlaşmazlıkları din bilim ilişkisinde de bilim adamlarının ölümüne kadar ileri boyutlara varmıştır. Netice olarak Batı dünyasında meydana gelen değişmelere ve dönüşmelere ayak uyduramayınca kilise ile birlikte din adamlarının tutumu istemsiz olarak toplumu doğal din arayışına sürüklemiştir. Kilisenin insanlara sunduğu din ile insanın hilkatinin temelinde bulunan din anlayışı birbirine zıt düşmüş toplum bu din kargaşasından kurtulma çabası içerisine girmiştir.¹¹⁵

Yaşanılan olaylar neticesinde insanların kiliseye olan nefreti de aşıkardı. 15. asrın sonlarına doğru dini hareketlenmeler meydana gelmekle beraber kilisenin gerileme ve yıkılma sürecine girdiği yönündeki bir düşünce vardır.¹¹⁶ Değiştirilmiş bir kitap, uydurmaca din ve

¹¹⁴ İbrahim Halil Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, sy. 57 (2018), s. 790.

¹¹⁵ a.g.e., s. 791.

¹¹⁶ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 2. bs., DİB YAYINLARI, 2021, s. 147.

gerçek vahyi bilgilerle ilgisi olmayan dini vecibeler de kiliselerin birbirleriyle münakaşaya girmesine sebep olmuştur. Netice itibariyle bugün de Batı toplumunda farklı durumların olduğu söylenemez.¹¹⁷

Hristiyanlıkta Hz. İsa'dan sonraki dönemlerde bazı din adamlarınca ortaya konulan suni dinî anlayış devam ederek bozulmaya uğramıştır. Hristiyanlıkta dini kurucu olarak bilinen ve kabul edilen Pavlus Hz. İsa'nın mucizelerine ithafen yorumlamaları ile dini mucizeler dinine dönüştürerek akla ve bilime ters düşen gizemli, sır dolu inançları da Hristiyanlıkla bütünleştirmeye çalışmıştır. Böylelikle din adamları ve kiliseler meydana gelen bütün hadiseleri olağanüstü bir ifadeye büründürmüş, peş peşe sır ve letâif dolu öğretiler üretmişlerdir. Akıl almaz bu dinî öğretilerin devreye girmesi din adamlarının pozisyonlarında birtakım şüphelerin oluşmasına, rahip ve papazlar yaratıcı ile kulları arasında aracı kabul görmesine, ruhbanîyetin ve kahinliğin meydana gelmesine sebep olmuştur. Toplum din adamlarının tutumları karşısında onların sırlarla dolu olduğuna inanma konusunda sıkıntılar yaşamışlardır. Papa I. Nikola bir demecinde Papa'nın yeryüzünde Tanrı'nın otoritesi ve temsilcisi konumunda olduğunu ifade etmiştir. Bu bakımdan yöneten veya yönetilen olsun Hristiyanlığın tamamı üzerinde en büyük güç ve mutlak otoritenin ait olduğu yer papalıktır. Din adamlarının ifade edilen bu gizemleri topluma inandırma, kimsede bulunmayan üstünlüklerini topluma kabul ettirmeleri ve halkın saflığından yararlanarak onları tuzağa düşürmeleri ve toplumun kalbine sirayet eden otoritenin kendi ellerinde oluşmasını istemişlerdir. Ve bu insanlar yaratıcı ile gizli bir bağlantı kurup Tanrı yerine karar verebileceklerini halka inandırmaya çalışmışlardır. Batı toplumu Hristiyanlıkta oluşan din düşüncesiyle elçiyi ve peygamberliği kabul etmeyen bir toplum haline gelmiştir. Bununla beraber Hz. İsa'ya tanrılığı atfedecek kadar aşırı sevgi beslemeleri, Hz. İsa'nın mucizelerine yönelik doğru olmayan yorumlar, peygamberlik konumunun yerini almaya müteveccih çalışmalar yapan ruhban takımının tavırları neticesinde Orta Çağ Avrupa'sında deizm inancı da oluşmaya başlamıştır.¹¹⁸

Adı deizm inancında anılan ve Batıda oluşan dini argümanlarda bulunan bazı kimselerin önemli bilim insanları olduğu görülmektedir. Buna örnek olarak Charles Blount, Cherbury Herbert, John Toland ve İrlandalı yazar Voltaire gösterilebilir. Buradan çıkarılması gereken Batıda mevcut inanç Hristiyanlık ile bilim insanlarının arasının açılmasıyla din adamları bilim insanlarının yapmış olduğu faaliyetlere, kendilerinin Tanrı adına yapmış olduğu dine müdahaleleri artmaya devam etmiş, artan müdahaleler neticesinde deizmin ortaya koymuş olduğu ideaların bilimle uğraşan kişilere tutumlarında iyileşen tavırlar olduğu gözükmemektedir.

¹¹⁷ Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz", s. 791.

¹¹⁸ a.yer.

Deizm inancına göre Tanrı'nın evrene müdahalesi yoktu ve bunun neticesi olarak herhangi bir kurum veya kuruluşların ya da bireylerin Tanrı adına bilimsel çalışmalara müdahale etmesi söz konusu olamazdı. Salt akla dayanan ve Tanrı ile âlem arasındaki bağı reddeden bu inanış, Batı da dine karşı verilen tepki mahiyetinde olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Din adamlarının sırlarından/öğretilerinden biri olan salt aklın temel esasları ile uyuşmayan ve insanın yaratılmasına ters olan ruhban sınıfının akıl ile ifade edilmesi mümkün olmamıştır. Ruhban sınıfının insanın yaratılmasına ters düşen tavırları, onların arzularını ahlak dışı ve gizemli bir şekilde dindirme yoluna sokmuştur. Bu isteklerini dindirme çabaları topluma yansıyarak gayri ahlakı haberlerin çoğalmasına sebep olmuştur. Bu durumu engelleyememişlerdir. Ve bir diğer nokta ise ruhban sınıfının gizli dini öğretilerinin arkasında yatan amaçlarından biri halkın gözünde din adamlarını üstün gösterme çabasıdır.¹¹⁹

Bozulmuş ve gerçeği olmayan kitap ve buna ek olarak meydana getirilmiş dini inancın sürüklediği çıkışı olmayan din adına halka söylenmiş tüm ifade ve hareketleri reddeden tanrıtanımaz yaklaşıma, bununla beraber insan yapısının reddetmediği kreatif mevcudiyet inancı ve bunun dışında yer alan tüm anlayışları kabul etmeyen sadece varlığı için akla önem veren deizm inancına yönlendirmesi zorunlu hale gelmiştir.

Sosyal açıdan olumsuz durumlar karşısında uygarlıkların, bilimin ve medeniyetlerin olgunlaşmasını pozitif bilimin ilerlemesinde gören Batılı düşünürler, bunun ilerlemesine engel olan ve akılı sınırlandıran şeyler olarak düşündükleri din olgusunu hayatlarından çıkarma yönüne gitmişlerdir.¹²⁰

Batı dünyasında deizmin savunucuları olan kimselerin ortaya koydukları menfi tezlerin hepsi, Hristiyanların kiliselerde yürürlüğe koyduğu ve insan aklının onaylamadığı bir hakiki gerçektir. Bu sebeple Batılı felsefeciler İslam ile ilgili hakikatleri bilmedikleri için kendi etraflarındaki kilise inancı üzerine fazlaca düşünerek çıkış yolu olarak doğal din anlayışına girmek istemişlerdir.¹²¹ Hristiyanlıkta yer alan öğretileri diğer semavi dinler için geçerli kılmak doğru olan bir yaklaşım değildir. Akıl ve bilime dayanmayan bu inanç kriterlerini din adamları tarafından oluşturulmuş ve topluma da semavi bilgiler olduğu şeklinde yansıtmışlardır. Buna etken olan kilise din adamlarının ekonomik açıdan çıkar elde etme amaçlarıdır. Bir Hristiyan vatandaşı kendi başına af dilenme yapamaz ve ibadet edemez. Yapacağı ibadet ve günahının itirafında ona bir papaz eşlik etmesi gerekir. Günah itirafı pederin huzurunda olmalıdır. Bu

¹¹⁹ a.yer.

¹²⁰ a.g.e., s. 792.

¹²¹ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", s. 63.

yapılan günah çıkarma neticesinde kişi bu işlemin ekonomik karşılığını vermiş ve kilise bu işlemlerden kâr sağlama amacına girmişlerdir.¹²²

1.4.3. Deizmin Yol Haritası

İnsanoğlu, sonsuz evrenin içerisinde kendi güçsüzlüğünü yüce bir varlığın sonsuz rahmet ve merhametiyle dindirmek istemiştir. Yüce varlığa olan ihlası, inancı ve bağlılığı insanın hayatta karşılaştığı zorluklara karşı tutunacağı bir manevi bir güç ve destek kaynağı olmuştur. İnsanların zihinlerinde oluşan inançsızlık durumları yüce yaratıcı hakkında zihinlerinde oluşan tasavvurlar, insanların günlük hayatlarında, duygu ve düşüncelerinin hayata yansıyan kısımlarındaki tanrı rolünü arama durumlarını içermektedir.¹²³ İnsanların amacı, kendi varoluşsal gerçeğini anlayabilmek ve idrak edebilmektir. Varoluşsal gerçeğini anladığı zaman sonsuz ve ebedi gerçeği de bulup anlayabileceğini düşünür. İnsanoğlu Tanrı'nın varlığına ulaşmada öncelikle kendi varlığını keşfetmesi gerektiğinin farkındadır. Kendisinde doğuştan bu duygu vardır ve şahsiyetinin derinliklerinde saklıdır. Zaten fitri yapısı icabı bunun farkındadır. Ancak seküler yapı etkisiyle ruhani ve bilim dünyasını yabancılaştırıp kalbi ve dimağ arasında bırakıp insanı aklının insafına bırakmıştır. İnsanın doğasında var olan Tanrı'yı arama fikri kalbinin derinliklerinde mevcuttur, onu çıkartacak güce sahip değildir. Modern dünyanın esiri olmuş olan modern insan kalbi ve zihniyeti arasında gidip gelmektedir. Aklının esiri olmuştur. İnsandaki algılama ve bilme yetisini tamamlayan akıl adeta seküler modernizminin esiri olmuş ve büyük önem taşıyan bilinç, feraset, iç güdü ve zekâ gibi insiyak araçlarını değersizleştirmiştir. Modern mantalitenin esiri olan akıl, ilmi ve rasyonel olanı mutlak hakikate dönüştürmek olmuştur. Deizmin ortaya çıktığı Avrupa'da meydana gelen Din Savaşları, Hümanizm, Fransız İhtilali, Rönesans-Reform, Aydınlanma Dönemi ve Sanayi Devrimi'ni derinlemesine anlayıp bilmek bu düşünceyi kavrama bakımından önemlidir. Nitekim köklerinin Yunan felsefesine dayandığı, yönünün Batı toplumları tarafından belirlendiği deizm dünyanın üzerinde bir sis perdesi olarak inmiştir.¹²⁴

Deizmin tarihine bakarken içinde büyüdüğü dönemin koşullarını da göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Deizm insanın hayata, evrene ve Tanrı'ya karşı takındığı taraflı bir tavidir. Aslında Hristiyanlığa karşı oluşturduğu bir tavidir. Kilisenin mevcut dinine karşı inkârcı tavır sergilemektedir. Bu inkârcı tavırlarla dinin yapı taşlarını eleştirmiş ve Tanrı'yı iptal etmişlerdir. Bunun yerine kendi inançsızlık esaslarını yerine koymaya çalışmıştır. Gerekçe

¹²² Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz", s. 792.

¹²³ Baloglu, *Son Hurafe Deizm*, s. 99.

¹²⁴ a.g.e., s. 100.

olarak kilisenin uydurduğu din ve din adamlarının toplumda oluşturduğu yozlaşmadır. Deistlerin ortaya koymak istedikleri Tanrı, şefkatli, sevimli, müşfik bir tanrıdır. İddia ettikleri Tanrı insanları cehennem ile tehdit etmeyen, yasaklar koymayan ve emir vermeyen bir tanrıdır. Kilisenin dininden farklı bir dine sahip olduklarını her daim dile getirmişlerdir. Savundukları Tanrı ve din akıl ile uyumlu, sırlardan arınmış olan bir dindir. Tanrı'nın evrene müdahalesinin olmadığını iddia etmeleri, Hristiyanlık içinde Hz. İsa'nın yetkinliğine, ilahi niteliğine ve vahye şüpheyile yaklaşımlarını da beraberinde getirmiştir.¹²⁵

1.5. Deizmin İddiaları

Deist yazarların 16. Yüzyıldan itibaren ortaya koydukları bazı iddiaların burada zikredilmesinde yarar vardır. Nitekim bunlar kendilerini ateizmden ve semavi dinlerden ayıran birtakım özelliklerin kendilerinde asıl itibariyle var olduğunu, yaşamın din olmaksızın da devam ettirilebileceğini iddia etmek suretiyle yeni bir öğreti ortaya koyma çabası içinde olmuşlardır. Bunların başında da klasik dönemden itibaren mevcut olan aklın yeterliliği olgusu ön palan çıkmıştır.

a. **Aklın Yeterliliği:** Deizm insan yaşamı için akli yeterli görmektedir. Onlara göre insanların doğru ve hakikati anlaması, bu anlamda ödev ve temel doğruları ile gerçekleri anlayıp, görev ve mesuliyetinin idraki için akıl yeterlidir. İnsandaki mantıksal çıkarımların -ki bunların Tanrı tarafından verildiğini ifade etmektedirler- vahyin insan doğasında bulunduğunu ifade ederler. İnsan, bu doğal akli sayesinde Tanrı'nın var olduğunu tespit edebilme yeteneğine sahip olduğu gibi, Tanrı'ya karşı görevlerini de ifa edebilir. Deistler Tanrı'ya karşı olan sorumluluk ve görevleri de yine doğal bir ahlaklılık ile izah etmektedirler.¹²⁶

b. **Evrene Müdahil Olma Acizliktir:** Deizme göre Tanrı'nın kâinata müdahalesi bir acizlik belirtisidir.¹²⁷ Bunu şu şekilde yorumlamak mümkündür: Onlara göre Tanrı, çok yüce bir varlıktır, evren gibi basit ve bayağı bir iş ile meşgul olması ona yakışmaz. Yani Tanrı'yı evrendeki insanların hal ve hareketlerini kontrol etmek gibi bir seviyeye indirmediklerini iddia ederler.

c. **Din Akıl ve Vicdandır:** Deizm, akli Tanrı'nın yerine koyduğu için, vahyin öğretileri olan dinî hakikatlerin de insanla birlikte doğuştan var olduğunu iddia eder. Dolayısıyla insanların hakikat üzere olması için ayrıca peygamber göndermeye gerek yoktur. Onlara göre Musa ve İsa gibi şahsiyetler eğer yaşamışlarsa bile, bunların söylemleri akıl gücü

¹²⁵ a.g.e., ss. 102-3.

¹²⁶ Hamdi Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm, Van: Ensar Neşriyat, 2017, s. 31.

¹²⁷ a.yer.

ile bulunabilecek şeylerdir. Bunlar olsa olsa, birer ahlak öğretmeni olabilirler. Onların din dedikleri doktrinlerin tümü doğumdan sonra Tanrı tarafından insanların kalplerine yazılmıştır.¹²⁸

Deizmin bu iddialarının tümünün tutarsızlıkları çalışmanın ilerleyen bölümlerinde delilleri ile birlikte zikredilecektir. Ancak burada altını çizerek ifade etmek gerekir ki, aklın öncülüğünde bir anlayışla hareket etmenin oldukça fazla sakıncaları vardır. Nitekim evrende her türlü suçun işlendiği ortam ve toplumlardaki bu suçluların akılsız olduklarını hiç kimse iddia edemez. Kendilerine verilen bu akılla suçları işlemektedirler. Toplumun işleyiş, asayiş ve hukukunu sadece bireylerin aklına tevdi etmek krizlerin ve kaosların en büyüğünü de birlikte getirecektir. Sadece aklın verilerinin geçerli olduğunu kabul etmek, daha önceki insanların tecrübelerinin yok sayılması gibi bir durumu da birlikte getirir ki, madem akıl yeterli ise neden tarihler yazılır ve tarihi tecrübeler toplumların en önemli bilgi kaynağı olmaya devam eder. Netice olarak deizm akli tanrı edinen bir görüş olmanın ötesinde bir düşünce tarzı değildir.

1.5.1. Deizmde Peygamberlik ve Vahiy

Aklın tek başına yetkinliğine inanan kimseler için vahyin hiçbir değeri olmadığı gibi bunları tartışmanın âdeta abesle iştigal olduğunu iddia etmişlerdir. Bunların tarihi belki de insanlık tarihi kadar eskidir. Nitekim klasik İslâmî eserlerde Berâhime ve Sümeniyye diye bahsedilen Hindistan yöresinde bir grup kimselerin bu görüşte oldukları dile getirilmiştir. Bunlara göre peygamberin vahiy yoluyla geldiğini iddia ettikleri bilgiler insan aklının kabul ettiği şeylerse bunu zaten aklımızla buluruz. Şayet aklın reddettiği şeyler ise böyle bir bilgiyi kabul etmek abestir.¹²⁹ Dikkat edilirse bu kimseler de kendi iddialarıyla aklın öncülüğünde bir yaşamı benimsemiş ve her türlü dini argümanların beslendiği kaynak olan vahyi tümüyle reddetmişlerdir.

Deist inancıya göre şayet Hz. Musa (asm) ve Hz. İsa (asm) gibi peygamberler gerçekten yaşamış olsalar bile (ki onlara göre efsanelerdir) verdikleri bilgiler doğal bir aklın bilebildiği bilgilerden farklı olmayacaktır. Dolayısıyla şayet yaşamış olsalar bile Hz. İsa ve Hz. Musa gibi peygamberler birer ahlak öğretmenidirler. Eğer Hristiyanlık dini bozulmamış olsaydı onun da verileri bu tabii dinin kendisini ifade ederdi. Nitekim doğal din zaten ilk yaratılıştan beri Tanrı'nın kalplere yazdığı bir bilgidir. Thomas Paine vahyi; insanın doğadan yaptığı gözlemlere dayalı bilgiden farksız olarak görmüştür. Bu kimseler vahyi eleştirirken, vahye dayalı dinlerin birçok savaş, işkence ve zulme sebebiyet verdiklerini öne sürmüşlerdir. Aynı şekilde dinlerin

¹²⁸ a.g.e., s. 33.

¹²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1993, s. 2/250.

kendi aralarındaki tefrika ve nefreti de eleştiri konusu yaparak vahyi reddetmişlerdir. Deist yazarların kendi arasındaki vahye bakışlarının neticesi olarak Hz. İsa'yı bir kısmı sahtekâr olarak görürken, başka bir kısmı da olsa olsa bir ahlak öğretmeni olabilir demişlerdir. Bazıları ise vahyi yine kabul etmeyip Hz. İsa'yı doğal dinin savunucusu olarak takdim etmişlerdir.¹³⁰ Benzer görüşler asıl itibariyle Kelâm alimlerinin nübüvvet meselesinde gündeme getirdikleri Berâhime'nin iddiaları ile de örtüşmektedir. Nitekim Brahmanistler de peygamberlerin insanlara söyleyebilecekleri sözlerin niteliğini aklın kabul ettiği veya reddettiği hükümler olabileceğini, aklın doğru bulduklarını zaten aklın bilebileceğini, reddettiği durumlar ise bunu zaten kabulün akli bir gerekçesi olmadığı tezinden hareketle nübüvvet müessesesini kabule yanaşmamışlardır. Yani bu iddiaya göre her iki halde de peygamberlik diye bir kuruma ihtiyaç yoktur. Brahmanlar aklın yetkinliğini o kadar ileri vardırmışlardır ki, onlara göre akıl bireyi, evrenin yaratıcısına götüreceği gibi O'nun âlim, kudret sahibi ve hikmetli iş yapan hâkim bir varlık olduğu akılla bilinebilir demişlerdir.¹³¹

Burada bir noktanın daha altını çizmekte yarar vardır. İslam dünyası içerisinde Müslüman kisvesi altında deizmi savunan kimseler de olmuştur. Bu kimselerin deist iddiaları ifade edilirken düşülen en büyük hata, bunların da Müslüman oldukları ve ancak deist bir inanca sahip oldukları gibi bir tezat bulunmaktadır. Bu ise âdetâ Müslüman bir kimse de deist olabilir imajı vermektedir. Halbuki gerçekte böyle bir durum söz konusu değildir. İslam dini vahyi, peygamberi reddeden bir görüşe asla yer vermediği gibi, bu görüşte olan bir kimse İslam şemsiyesi altında olması veya böyle kabul edilmesi mümkün değildir. Eski tarihlerden günümüze kadar hem deizmi savunup hem de Müslüman olduğunu iddia eden kimseler olmuş olsalar bile bunlar İslam inanç hükümleri bakımından Müslüman kabul edilemez. Bunların içine düştükleri tezat durumu ise bulundukları sosyo-politik çevre içinde değerlendirmek gerektiği açıktır. Böyle bir çalışmanın ise ayrı bir araştırma konusu yapılması daha uygun görünmektedir.

Deizme gönül vermiş kimseler, Allah'ın nimetleri için O'na şükretme v.b. sorumluluğun olmadığını düşünmüşlerdir. Bunlara göre bir peygamber kendi toplumu üzerinde onları köle gibi kullanıp, onlara emredip menetmesi gibi bir tasarrufta bulunmasını gerektiren bir üstünlüklerinin olmadığını iddia etmişlerdir. Zaten insan akli tek başına onların vahiy diye getirdiği sözleri kabule yönelik bir eğilimde olduğu için onların sözlerinin de bir üstünlüğü söz konusu değildir.¹³² Burada dikkat edilirse İslam coğrafyasında klasik dönemde deist anlayışın önde gelenlerinden İbnu'r-Ravendi (ö. 911) gibi kimselerin iddia ettikleri peygamberlerin

¹³⁰ Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", ss. 29-40.

¹³¹ a.g.e., s. 34.

¹³² a.g.e., s. 35.

lüzumsuz oldukları, daha ilerisi onların toplum için zararlı olduklarını ve günahsız sayılmalarının mümkün olmadığını iddia eden kimselerle günümüz deistlerinin aynı söyleme sahip oldukları görülmektedir. İbnu'r-Râvendî, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) de ismet sıfatının olmadığını savunmuştur. İbnu'r-Râvendâ, akıl ile her şeyin çözüme kavuşacağını belirterek insan için tek gücün akıl gücü olduğunu iddia etmiştir.¹³³ Deizmin savunucularına benzer bir anlayışı da yine İslam coğrafyasında dile getirenlerden biri olarak bilinen Ebûbekir er-Râzî'dir (ö 925). O'na göre insan aklı, iyiyi ve kötüyü, faydalıyı ve zararlı olanı ayırmaya gücü yeter. Tanrı bilgisine normal bir akıl yoluyla erişilebilir. Râzî'ye göre birey kendi hayatını bu akıl sayesinde en güzel bir şekilde yaşayabilir. Dolayısıyla akıldan başka yol göstericiye ihtiyaç yoktur. Râzî, kendini peygamber diye diğer bireylere tanıtan kimselerin onlara nazaran bir imtiyazı olmadığını düşünmektedir. Ona göre bütün insanlar akıl bakımından eşit doğarlar. Düşünme yetisindeki farklılıklar ise doğuştan gelen bir kabiliyet olmayıp, bu yetkinliklerini geliştirilmeleri daha sonraları içinde bulundukları yetişme tarzı ve aldıkları eğitimden ileri gelmektedir. Râzî'ye göre peygamberler birbirine muhalif bilgiler vermektedirler. Halbuki bilgi kaynakları tek Tanrı'ya dayanmış olsaydı böyle bir ihtilafın ortaya çıkmaması gerekirdi.¹³⁴

Aklın tek bilgi kaynağı olduğunu savunma konusunda Berâhime, Sümeniyye, deizm ve bilumum materyalist düşünce sahipleri bir yerde toplanmışlardır. Bu düşünce sahipleri peygamberleri ve onların getirdikleri vahyi reddederek bir yönüyle aslında Tanrı'yı baypas etme durumunu benimsemişlerdir. Nitekim Tanrı-insan iletişiminin tek yolunun vahiy olduğu malumdur. Vahyi reddetmek ise bir yönüyle Tanrı ve onunla ilgili her şeyi kabul etmeme anlamı taşıdığı görülmektedir. Akla biçilen bu ölçü şekli ise âdeta akla kontrolsüz bir güç verme anlamı taşımaktadır. Gerek İbnu'r-Râvendî'nin ve gerekse Ebubekir er-Râzî'nin iddia ettiği gibi tarih boyunca peygamberler arasında bir ihtilaf veya birbirini nakzetme gibi bir tek durum bile söz konusu olmamıştır. Bunun aksine bilim insanları, entelektüeller, filozoflar ve bilumum pozitif bilimciler arasındaki ihtilaf ve birbirini nakzedenden durumlar her zaman söz konusu olmuştur. Hatta yeni gelen bir filozof öncekilerin fikirlerini nakzetmiş ve kendi ortaya attığı hipoteziyle veya iddiasıyla farklı bir argüman geliştirerek fikir üretmiştir. Gelen tüm peygamberlerin yaşadığı sosyo-kültürel ve jeopolitik çevre dikkatlice incelendiğinde onların insanlığa yaptığı tebliğ ve açıklamaları sonucunda sosyal bozulmalar, ahlak ve yaşam standartlarındaki dezenformasyon ve yozlaşmaların önüne geçilmiştir. İçtimai hayatta her zaman var olagelen kutsallardan, insanların canı, malı, haysiyet ve şereflerini korumaları hep sahih din algısı ile sağlanmıştır. Tarihin birçok evresi için bildirilen cahili dönemlerinde din

¹³³ Öztürk, *DEİZM*.

¹³⁴ Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", s. 34.

algısı o sosyal toplumun madden ve manen içine itildiği çukurdan çıkmalarına sebep olmuştur. Bozulan, deforme olan ahlak ve bununla beraber kaybedilen insanî değerler din sayesinde dengeler tekrar kurulmuştur. Henüz yakın zamana kadar Batı'nın Orta Çağı da denilen o karanlık asırlardaki feodalite ya da derebeylik sistemlerinin getirdiği emperyal düzenler tarihin her döneminde var olmuştur. Vahyin tek hedefi ise insanları köleleştiren bu sömürü düzenlerini ortadan kaldırıp insana gerçek anlamda hürriyetini vermek ve Allah'ın yeryüzündeki halife sıfatını tekrar kazandırmaktır. Halbuki deistlerin iddia ettiği şekliyle eğer sadece akıl bilgi kaynağı olarak kabul edilse, bu insanların deli olduğunu iddia etmek elbette makul değildir. Aksine insanları köleleştiren, onları sömüren, gerdek gecesi gelinleri damada teslim etmeyip geceyi onunla geçiren zihniyet o günün derebeyi¹³⁵, kast sisteminin üzerindeki yetkililer ve üst düzey yöneticilerdi.¹³⁶ Burada bahsedilen insan onuru ve gururu için tam bir iğrençlik içeren duruma, Latince “jus primae noctis” şeklinde ifade edilen “ilk gece hakkı” demişlerdir. Avrupa'da âdeta yaygın bir yönetim şekli olan bu feodalizmde toprağa bağlı bir halk düşüncesi mevcuttu. Yani o toprağı satın alan derebeyi aynı zamanda orada bulunan insanların da sahibi sayılır ve onların canı, malı, ırzı ve namusu her şeyiyle o derebeyine ait olurdu. Batılılar Osmanlı tarihindeki tımar konusunu buna benzetmeye kalkmış olsalar da asla böylesine bir benzerlik yoktur. Tımar ile feodal yönetimi birbirine benzetmek ise tam bir yanıltma ve düzmece bir batı iftirasından ibaret olarak görülmüştür.¹³⁷

1.5.2. Deizmde Ahiret İnancı

Ahiret inancı konusunda hak din ile müşerref olamayan toplumlar çok ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Materyalist düşüncenin dimağ ölümü diye bahsettiği dünya hayatının sonu hiçbir pozitivist düşünce sahibi tarafından içselleştirilememiştir. Nitekim kendi söylemlerine bile inanmayan materyalist düşünce sahipleri sürekli ölümsüzlük arayışı içinde olmuşlardır. Yine Uzakdoğu ülkeleri ve Hindistan alt kıtasında bulunan birtakım toplumlar kendi halklarını reenkarnasyon inancı ile oyalamaya çalışmışlar, ruhun geri dönüşü şeklinde açıkladıkları hususun detaylarını kendileri de açıklayamamışlardır.

Deistlere gelince bunlar arasında da yine ahiret hayatının varlığı konusu hakkında net bir düşünce mevcut değildir. Bazı deistlere göre dünya hayatında elde edilen birikimlerin bir getirisinin olması için ahiret diye bir hayatın olması gerekiyordu. Nitekim mutlak adaletin tecellisi bu dünyada mümkün gözükmemektedir. Başka bir grup deiste göre ise insana verilecek

¹³⁵ Mehmet Maksudoğlu, *Osmanlı Tarihi (1289-1922)*, 5. bs., İstanbul: Salon Yayınları, 2018, s. 546.

¹³⁶ Gündoğar, “Deizm; Akıl Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, s. 35.

¹³⁷ Maksudoğlu, *Osmanlı Tarihi (1289-1922)*, s. 546.

ne kadar ceza ve mükafat varsa hepsinin bu dünyada olduğudur. Bu anlamda deizmi savunan İngiliz yazar Herbert of Cherbury'e (ö. 1648) göre ahiret hayatında bir ödül veya cezanın varlığı olacaktır. O'na göre Tanrı, bu dünyada insanları eylemlerinden ötürü sorumlu tutar, sonrasında ise iyileri mükafatlandırıp kötülerini de cezalandıracaktır.¹³⁸ Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, Cherbury her ne kadar deist bir yazar olarak kabul edilse bile bu ifadeleri deizmin esasları ile asla örtüşmeyen bir durumdur. Zira Tanrı bu dünyadaki imtihanını nasıl icra etmektedir ve kullarına hangi yöntemlerle emir ve yasaklarını bildirmektedir. Vahiy ve bilumum nübüvvet müessesesini reddeden bir görüşün öncelikle Tanrı-insan ilişkisine dair mutlaka bir argümanı olması beklenir. Dolayısıyla ya Cherbury deizmin esaslarını tam olarak bilmiyor ya da bu sözler ona isnad edilen asılsız ifadelerdir.

Deizmin ilk savunucularından olduğu söylenen İngiliz filozof Anthony Collins'e (ö.1729) göre ruh ölümsüzdür ve ölüm sonrası hayat diye bir durum söz konusu değildir. Ona göre ruhun ölümsüzlüğü şeklindeki düşünce asıl itibarıyla Mısırlı rahiplerin inançlarında mevcuttur. Yine deizmi savunan Henry St. John'a göre (ö.1751) ölüm sonrası hayat, içerisinde kuşkuların olduğu bir durumdur. Bundan sonra bir yaşam olsa bile, herhangi bir ceza veya mükafat söz konusu olmamalıdır. Henry de aynen çağdaşı Anthony gibi ahiret hayatı, ceza ve mükâfat gibi şeylerin Mısır asıllı olduğunu dile getirmiştir. Nitekim Henry ahiretteki cehennem azabı ile korkutma olayının ahlak felsefesi uzmanları tarafından alay konusu olduğunu haykırmıştır. Onlar toplumu böyle bir sistemle uyutmaya çalışmışlardır. Ona ahiret hayatı ve buradaki ödül ve ceza orijinal bir fikir değil, doğa kuralları ile de tespit edilmiş ve onaylanmış değil aksine Hristiyanlık inancının ortaya çıkmasıyla yaygınlık kazanmıştır.¹³⁹ Burada net olarak görüldüğü gibi ateizm ve deizm inancında ahiret hayatına yönelik bir iman söz konusu değildir.¹⁴⁰ Bunlar her ne kadar söylem bakımından ateizmden ayrıldıklarını ifade etseler bile nihai noktada ateizm ve deizmin yaşam ve inanış tarzı birbirinden farklı değildir.

Fransız yazar François Marie Arouet (ö. 1778) ya da diğer ismi ile Voltaire'in düşüncesine göre de Musa peygamber Yahudilere ahirette kendilerine verilecek bir mükafat veya ceza olduğuna dair bilgi vermemiştir. Ruhların ölmeyeceği konusunda da bir ifadesi yoktur. Nitekim Hz. Musa onlara cennet vaadinde bulunarak ümit verememiş cehenneme gidecekler diye de korkutma yoluna gitmemiştir. Dolayısıyla Musa peygamber ne öğrettiyse hepsi bu dünyaya yöneliktir.¹⁴¹

¹³⁸ Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", s. 35.

¹³⁹ a.yer.

¹⁴⁰ Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, s. 35.

¹⁴¹ Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", s. 35.

Deizmin ilk gündeme geldiği Aydınlanma Dönemi'nde görüldüğü üzere aslında ateizme doğru bir kayma söz konusu iken din olgusu tamamen yüreklerden atılmış değildir. Bunların bir kısmı henüz kilise baskısının devam edebileceği veya toplum baskısı bakımından ateizme geçişin zor olması bu insanlara ahiretsiz, cezasız, mükafatsız ve genel anlamıyla işlevsiz olan sadece bir tanrı anlayışını söyletmiş gibi gözükmemektedir. Zira hiçbirinde söylem ve eylem birliği mevcut değildir. Batılı yazar ve filozof şeklinde ifade edilen bu kimseler, ortaya attıkları her tezin mutlaka olumsuz ve çelişik yönlerini gördükleri için, tam ve kesin bir ifade kullanmaktan da çekinmişler, kilisenin söylemleri olan ahiret inancını ikrar etme yolunu da reddetmişlerdir. Dolayısıyla bir kısmı ahiret inancının olmadığını iddia ederken başka bir kesim de ölüm sonrası ruhun ölümsüz oluşu görüşünü benimsemiş, bir kısmı da ruhun ölümsüzlüğü fikrinin eski Mısır'a dayandığını iddia etmiştir. Bu arada agnostik takılarak bu konuda sessiz kalmayı tercih edenler olduğu gibi ölüm sonrasında bir ahiret ve cezanın olması gerektiğini savunanlar da olmuştur. Sadece akla dayalı bir bilgi ile ahiret hayatını keşfetmelerinin mümkün olmadığı açıktır. Çünkü semiyata dayalı gaybi bilgileri pozitif bilimlerden ayıran en önemli özellik de zaten vahye dayalı bilgilerden alınan detaylardır. Akıl ile ancak ahiretin varlığının mümkün olabileceği anlaşılabılır. Bunun ötesinde ise bu hayata ilişkin hiçbir sahil bilginin vahyin dışında söylenmesi doğru bir netice vermeyecektir. Netice olarak Aydınlanma Dönemi'ne geçişin deizm gibi tanrılı ama gerçekte tanrısız bir kafa karışıklığı içerisinde geliştiği gözler önündedir. Zaten ateist bir inanışın kapısı olarak kabul edilen deizmin ahiret inanışını semavi dinlerde olduğu gibi kabul etmesi mümkün görünmemektedir.

Ruhun ölümsüzlüğünü savunan deistlere göre bu ruh bedenden ayrıldıktan sonra hangi durumlarda olacaktır sorusu karşısında uygun cevap bulmaları mümkün değildir. Nitekim bu defa da Hindistan inanışlarında olan reenkarasyon veya diğer adı ile ruh göçü düşüncesini kabul etmiş olacaklar ki bunun da aklen ve bilimsel olarak kabul edilebilir bir tarafı olmadığı tüm bilim insanları tarafından dile getirilmiştir. Özgür bir hayatı hedefleyen deist inanışta toplumsal ahlak ve ahiret inancı kişinin akli ve vicdanına bırakılmıştır. Bu ise tam bir toplumsal kriz ve sosyal dezinformasyonun başlangıcıdır. Bireylerin vicdanı ile akli arasında olan bir yönetim biçiminde olacak kargaşa, terör ve sosyal çalkantıların hesabını yapmak için çok uzun düşünmeye gerek yoktur. Zira burada bireyin heves ve arzuları aklının ve vicdanının karşısında mağlup olduğunda artık önü alınmaz bir zulüm başlamıştır. Burada güçlü ve güçlü olmayan kimseler vardır. Hayat, bu kimselerin birbiri ile olan kavgası ile devam edecektir.¹⁴²

¹⁴² a.g.e., s. 36.

1.5.3. Deizmde İyilik ve Kötülük

Deist yazarların insan ahlakı konusundaki kaynağının din değil karakter olduğunu söyledikleri ifade edilmiştir. Yani onlara göre birey ve toplum ahlakı dinlerin bildirdikleri bir bilgi kaynağına göre değil, insanın yaratılışı gereği belli bir ahlak üzere olmasındadır. Bunlara göre yaratıcı olan Tanrı'ya ibadet etme insanın ahlaklı olması demektir.¹⁴³ Ancak bunlar ahlak ölçülerinin hangi kriterlere göre belirleneceği konusunda herhangi bir tezi ortaya koyamamışlardır.¹⁴⁴ Deistlerin bu savunusu; birine göre ahlaklı olmanın şekil, yöntem ve kuralları diğer başka birine göre gayri ahlakî değerlendirilebileceği hesaba katılmadan söylenmiş ifadelerdir. Hatta iyilik-kötülük/husun-kubuh, ahlaklı olmak-ahlak dışı davranmak gibi olguların izafi olduğu durumlar vardır.¹⁴⁵ Adam öldürmek normal şartlarda kötü bir eylem olmasına rağmen cephede savaşan bir asker için düşmanı öldürmek gayet ahlakî ve yapılması gereken bir eylem olarak kabul edilmelidir. Birine şifa verecek olan bir ilaç o kimse için iyi/husun özelliği taşımasına rağmen, hasta olmayan birine verilmesi kabih bir yaklaşım kabul edilebilir. Dolayısıyla deist yazarların bu gibi hayati meseleler de bile her türlü bilgi ve tecrübeyi reddedip sadece aklın öncülüğünde bir iyilik-kötülük sistemiği ortaya koymaya çalışmaları oldukça basit bir yaklaşımdır.

Sadece aklın tek başına bir sistemi kurmaya yetkin ve yeterli olduğunu kabul ederek genel ahlak prensiplerini tesis etme bakımından kifayet ettiğini iddia etmek gerçekçi ve kabul edilebilir bir tez değildir. Halbuki Kelâmcıların dile getirdiği bilgi kaynaklarında akıl, vahiy ve duyu organlarının birleşiminden oluşan bir uyum söz konusudur. Bunlar her zaman birbirini destekleyen, asla tezat teşkil etmeyen bir niteliğe sahiptir. Çünkü her kesin bilginin ilk çıkış noktasında bu üç unsur birbiriyle ahenk içindedir.¹⁴⁶

İslam'ın ortaya koyduğu bilgi kaynakları olan akıl, vahiy ve duyu organları tarafından belirlenen her türlü ahlakî davranışların insan akli ve mantığı karşısında mutlaka bir karşılığı vardır. Buradaki en hassas noktanın akıl ile insanın doğasının vahiy olmaksızın yalnız başına yaşama uygun bir ahlak esasını ortaya koymaya yetkin olup olmadığı konusudur. Bunun mümkün olmadığı o kadar açıktır ki, insan doğasındaki zıt duyu ve düşüncelerin varlığı ortada iken bireyin her şartta en doğru kararı vermesini beklemek veya iddia etmek yersiz bir düşünceden ibarettir. Zira tek bir kişinin sadece kendi nefsinde yaşadığı tezat ve olumsuzlukları düşününce genel geçer ahlak kurallarını belirlemede aklın yeterli olduğunu savunmak mümkün değildir. Öfke, duyu patlaması, kıskançlık, korkaklık, yiğitlik, cesaret, cimrilik, cömertlik gibi

¹⁴³ Öztürk, *DEİZM*, s. 96.

¹⁴⁴ Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", s. 36.

¹⁴⁵ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 256.

¹⁴⁶ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 92.

tüm ahlakî özelliklerin insanda iki kutup olarak toplandığı malumdur.¹⁴⁷ Tüm bunlardan sadece güzel olanını seçip kötü ahlak özelliklerini aklın tek başına seçmesini bekleyerek vahyin ceza ve mükafat karinesini dışarıda bırakmak mantıksal bir sonuç getirmeyecektir. Nitekim kendi hevesi ve arzusunu tanrı edinen¹⁴⁸ kimselerin varlığı, Kur'an'ın özellikle vurgu yaptığı psikolojik durumlardır ki zaten insanlık tarihinin geçmişi de bu durumun varlığına şahitlik etmektedir.

Genel olarak semavi dinlerin ve bunlarla beraber gönderilen peygamberlerin yegâne görevleri toplumsal ahlakı ikame etmektir. En güzel ahlak örneklerinin bulunabileceği tek kaynak ilahi dinler ve vahiylerdir. Uygulanan her ahlakî prensibin beraberinde mutlaka bir ödülün, aksini yapanların ise mutlaka bir müeyyidenin olduğu tek güven veren sistem dinlerdir. Zaten bireyin vicdan ve aklına terkedilen bir prensip yerine getirip getirilmeme hususunda ciddi yanılgıları da beraberinde getirebilir. Dinî bir müeyyidesi olmayan her bir uygulama bireyin nefsi ve aklı arasında kalan bir bilgiden ibarettir ki isterse uygular istemezse uygulamaz. Daha önce de ifade edildiği üzere toplumsal ahlakın ikamesi için din ile yarışacak hiçbir sistem mevcut değildir.¹⁴⁹ Vahye inanmayıp güzel ahlak örneklerinin akılla bilinebileceğini ileri süren materyalist düşünce sahiplerinin bile örnek aldıkları durumlar, dinlerin getirdiği ve zaman içinde toplumlarda genel geçer kurallardan başka bir şey değildir. Ne kadar güzel ahlak örneği mevcutsa tümü vahye dayalı dinlerin insanlığa bıraktığı miraslardandır.

İnsan aklının iyi ve kötüyü, güzeli ve çirkinini ayırt etme konusu Kelâm ilminde "husun-kubuh" kavramları çerçevesinde tartışılmıştır.¹⁵⁰ Bu hususta Ehl-i Sünnet ekolleri arasında nüans farklılıkları bile olsa eşyadaki güzellik ve çirkinliğin yaratıcı tarafından belirlendiği görüşü hâkimdir. Bid'at mezhebi olarak zikredilen Mu'tezile ekolü ise eşyadaki güzellik ve çirkinliğin akıl tarafından belirleneceğini iddia ederek nesnelerin husun ve kubhu zatındandır demişlerdi.¹⁵¹ Ehl-i Sünnet ekollerinden Eş'arîler varlıktaki husun ve kubuh tayininin sadece yaratıcı tarafından belirlenebileceğini ifade etmiştir. Ehl-i Sünnet ekolünün diğer bir kanadını oluşturan Mâtürîdî mensupları da eşyadaki güzellik ve çirkinliğin akıl ile bilinebileceğini fakat bireye mesuliyet yüklemesi yönüyle sevap ve günah¹⁵² davranışın ancak vahiy ile belirlenebileceğini söylemişlerdir.¹⁵³ Dolayısıyla eşyadaki husun ve kubuh algısının

¹⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, 4/432.

¹⁴⁸ Kur'an-ı Kerim Meâlî, v. Furkân: 25/43.

¹⁴⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Dini müceddidler : (reformcular)*., İstanbul : Sebil Yayınevi, 1969.

¹⁵⁰ Gölcük- Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 256.

¹⁵¹ Gölcük- Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 258.

¹⁵² Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyânü'l Firkati'n-Nâciye*, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977, s. 93; Abdulkâhir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, s. 82; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 449.

¹⁵³ Gölcük- Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 256-258.

belirlenmesinde insanlar arasında tam bir ittifak yoktur. Eşyanın mahiyetindeki güzellik ve çirkinlik meselesinin teoride bile insan aklının ittifak yapamadığı bir husus olduğuna göre bunun pratikte ittifaka dönüşmesi mümkün değildir. Yani ilahi bir yaptırım olmadığı sürece bireyin aklının benimseme veya reddetmesine bırakılması asla bir sonuç vermeyecektir.¹⁵⁴

Vahyin ve nübüvvetin bilgi kaynağı olarak kabul edilmediği ve insanları sadece akıllarının öncülüğünde bir yaşama sevk etme gayreti içinde olan toplumların ne hale geldiklerine birkaç örnek vermek gerekiyor. Bu anlamda Meksika’da bazı bölgelerde bir baba ile kızının evlenmelerinin yürürlükte olduğu ve bunun sebebinin ekonomik nedenlere bağlandığı ifade edilmiştir. Yine vahyin ve nübüvvetin verdiği bilgilerin icra edilmediği Hindistan’ın bazı bölgelerinde yaşayan Khond kabilesi mensupları aynı kabileden bir kızla evlenmeye iyi bakmadıkları gerekçesiyle bu tehlikeyi önlemek için kız çocuklarını öldürme kararı vermişlerdir. Yine Mısır’da II. Ramses’in kendi çocuğu ile evlendiğini gösteren kanıtların bulunduğu, Kleopatra’nın baba-kız evlenmesinden doğan bir kişilik olduğu ifade edilmiştir. Yaşadığımız asırda da aynı cins kimselerin evlenmesinde resmi olarak bir sakınca görmeyen Kuzey Avrupa ülkelerinden bazılarının erkek erkeğe veya kadın kadına evlilikler resmi makamlarca uygun görüldüğü kaydedilmiştir.¹⁵⁵ İnsanlık dışı bu yaşam biçiminin daha önce de ifade edildiği üzere Batı dünyasındaki “ilk gece hakkı” diye ifade edilen ve evlenen bir kız çocuğunun ilk gecesini bir İngiliz bir lord ile geçirdikten sonra damada teslim edilmesini “tanrı hakkı” olarak kanun kabul etmişlerdir.¹⁵⁶ İnsanlık dışı bu davranışların önlenmesi sadece evrene müdahale eden bir tanrı inancı ile önlemek mümkündür. Akıl üstü bir vahiy inancının olmadığı durumlarda kontrolsüz özgürlük isteyen hırs ve haz duyguları akıllarına galip gelmiş bireylerin durdurulmasının başka bir yöntemi mevcut değildir. Toplumsal ahlaka aykırı tüm davranışların temelinde insana tanınan sınırsız özgürlük ve sorumsuz yaşama düşüncesidir. İnsani kutsal ve değerlerin hiçe sayılması sadece cinsel alanla sınırlı bir durum değildir. Nitekim tarihte yapılan tüm savaşlarda gerçek bir insan kıyımı yapılmış, binlerce savaşta milyonlarca insan katledilmiştir. Sadece maddî çıkarla uğruna yapılan savaşların sonuçları incelendiğinde acımasız bir hırs, bağnazlık, vicdansızlığın hâkim olduğu, güçlünün zayıfı ezdiği savaşlardan birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Nitekim bu insanlar ya deizmin aklını tanrı edinen inancı ya da materyalist düşüncenin tanrıtanımaz düşüncesi ile hareket etmişlerdir. Deizm mensubu kimselerin iddia ettiği tabii akıl elbette bu insanlarda da mevcuttu. Hiç kimsenin bunların akıldan yoksun olduğunu iddia etmesi mümkün değildir. Sadece birinci ve ikinci dünya savaşlarında altmış milyon insanın öldürüldüğü tarihi vesikalarla sabittir. Batı dünyası başta

¹⁵⁴ Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, s. 37.

¹⁵⁵ a.yer.

¹⁵⁶ Maksudoğlu, *Osmanlı Tarihi (1289-1922)*, s. 546.

olmak üzere milyonlarca insanın katledilmesine sebep olan bu kimseler elbette aklın öncülüğünde bir misyonun sahipleridir. Din diye anılan ve bilgi kaynağı vahye dayanan inancın dışında bulunan kimselerin dünyayı nasıl bir felakete sürükledikleri, sadece akıllarının kendilerini yönlendirmesi ile hareket eden bu deist anlayış mütemadiyen bu katliamlarına da devam etmektedirler. ABD'nin Afganistan'da ve Irak'ta yıllar süren savaşlarında resmi kayıtlarda milyonlarca aşan sayıda sivil ve masum insanları katlettiği, kadın ve çocukları acımasızca ölüme mahkûm ettiği tarihin yazdığı yakın tarihin en büyük şenatlerinden biridir. Deizmin iddia ettiği güya tabii ahlaka sahip bu insanlar, küçücük bedenleri kimyasal silahlarla vahşi bir şekilde öldürmeyi askeri operasyon sanacak kadar insanlık dışı eylemlerde bulunmuşlardır. Netice olarak insanlık tarihinde ne kadar kötülük işlenmiş ve ne kadar katliam yapılmışsa neredeyse tamamı dini inanca sahip bulunmayıp vahyi ve nübüvveti inkâr eden toplumlar tarafından işlenmiştir. Deistlerin bu noktada itiraz olarak öne sürdükleri İslam tarihindeki savaşlar ise asla insan öldürmeye yönelik değil, tam aksine insanların yok edilmesini önlemeye yönelik yapılan mücadelelerdir. Bunun en büyük kanıtı ise İslam tarihin de bizzat İslam peygamberinin şahit olduğu ve kendi zamanında yapılan savaşlarda ölen ve öldürülen insan sayısının bin rakamına bile ulaşmadığıdır.¹⁵⁷

Asıl itibari ile tarihin her döneminde mevcut olan vahye ve nübüvvete inanmayan düşünce deizm adıyla bir ekol olarak taraftar bulması 17. yüzyılda olduğu daha önce de ifade edilmişti. İlk başlangıç olarak güya ateizmin karşıtı olarak ortaya çıkan bu düşünce sonraları Hristiyan inancına tepkisel bir yaklaşım olduğu anlaşılmıştır. Dış görünüşü itibariyle bir tanrı inancı varmış gibi görünmesine rağmen aslında Tanrı ile hiçbir iletişimi ve ilişkisi olmayan bir paradoksu içinde barındırmaktadır. Uzun yıllar Orta Çağ Avrupası'nda yürürlükte olan kilisenin gücü nihayet Aydınlanma Çağı'nda deizm adı altında kendine taraftar bulmuş ama Hristiyanlık inancı ile birlikte tüm dinlere aynı mesafede durmuşlardır. Yıllardır kilisenin esaretinden kurtulamayan pozitif bilimler, deizm ile birlikte kendine çalışma alanı bulmuş ise de beraberinde her türlü metafiziği inkârı beraber getirmesi onları materyalist düşüncenin kucağına itmiştir.¹⁵⁸

Burada özellikle altını çizerek belirtmek gerekir ki; Batı dünyasındaki Orta Çağ zihniyetine tepki olarak ortaya çıkan deizm düşüncesi, dine karşı oluşturdukları bu reaksiyonu tüm dinlere genellemişlerdir. Bu sıralarda İslam coğrafyası ile Batı halkları arasında duvarlar örmeğe çalışıp o insanların İslam dinini yakından tanıma fırsatını ellerinden alan Batılı

¹⁵⁷ İslam Tarihindeki savaşlarda ölen Müslümanların ve Gayri Müslimlerin sayısı için bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2021, s. 12; Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", s. 38.

¹⁵⁸ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", s. 41.

düşünürlerin bunda çok kusuru olduğu ifade edilebilir. Nitekim Avrupa'nın akıl hastaları için "İçine cin girmiş." şeklinde teşhis koyarak kilise rahiplerine inandırılmaya mecbur bırakıldığı dönemlerde (1481-1512) Fatih Sultan Mehmet'in oğlu 2. Beyazıd Edirne'de yaptırdığı "şifahane" müzikle tedavi yöntemlerini bile uygulamaktaydı.¹⁵⁹ Dolayısıyla deist inanışına mensup kimselerin akıl terazisine koydukları din olgusunda, her bir cümlesi tahrif edilmiş ve kulaktan dolma ifadelerle bezenmiş ve ilahi sözlerden neredeyse hiç eser kalmamış, İncil ve Tevrat ile tek bir harfi bile değiştirilmemiş olan Kur'an-ı Kerim ve İslam dinini aynı görmemeleri gerekirdi.

Batı insanı bilimsel olma ile dini argümanları birbirlerine düşman kabul edip gelişmişlikle dinin bir arada olmasının mümkün olmadığını iler sürmüşlerdir. Halbuki bilim ve teknoloji olsun din olsun her ikisi de insan yaşamı için vazgeçilmez birer değere sahiptir. Deizmin, dini yok sayması bir bakıma insanın manevi değerlerini vahiy ve peygamberden yoksun bırakmak suretiyle önemli bir bilgi kaynağından mahrum etmiştir. Vahyin ve nübüvvetin olmadığı bir yaşam tarzı insandaki kötü duyguların tanrılaştırıldığı ve hevanın devreye girerek adeta üstü kapalı bir şirke evrilmesi demektir. Hatta gelinen noktada insan hayatını dinden soyutlamak için Batı destekli bir politika izlenerek deaş ve fetö terör örgütleri örnek gösterilmektedir. Böylece bir taraftan deaş ve fetö terör örgütünün yaptığı tahribat ve katliamların karşılığında deizm bir çıkış yolu olarak takdim edilmektedir. Nitekim sosyal medya platformlarında İslam dininin de neticede bir din olduğunu ve Orta Çağ Hristiyan-bilim çatışmasını bugün İslam-bilim karşıtlığına denk gösterilmeye çalışılmaktadır. Amaçları ise gayet net olarak İslam karşıtı bir reformun gerekli olduğu düşüncesini yaymak suretiyle adeta bir çıkış yolu gibiymiş gibi ateizme işaret etmektir. Oysa İslam tarihi dikkatlice incelendiğinde istisna birkaç hadise haricinde din adı ile bilimsel gelişmeye mâni olan hiçbir örnek göstermek mümkün değildir. Bazı tasavvufi çevreler haricinde İslam dininde din-dünya dengesi kurulmuştur. Zaten bir deistin ortaya attığı iddiaların tümü İslam dininde mevcut, tahrif edilen Hristiyanlık dinindeki tüm hurafe ve batıl inanış biçimleri de yine İslam dini tarafından reddedilmiştir.¹⁶⁰

Çağdaş bir fikir akımı olarak görülen ateizm ve deizm benzeri inkar merkezli ekollerin aslında yeni olmadıkları, savundukları tanrıtanımazlık, vahyin reddedilmesi, metafizik varlığı kabul etmemeleri¹⁶¹ ve ahireti inkâr¹⁶² gibi hususlar tarihin derinliklerindeki tüm toplumlarda görülen inanış biçimleridir. Dolayısıyla inkâr merkezli inanış mensupları her ne kadar bilime

¹⁵⁹ Maksudoğlu, *Osmanlı Tarihi (1289-1922)*, s. 547.

¹⁶⁰ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", ss. 41-42.

¹⁶¹ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. Bakara: 2/55.

¹⁶² a.g.e., v. En'âm: 6/29.

karşı duruşu dolayısıyla Hristiyanlığa başkaldırı olarak ortaya çıkmış olsalar da bu argüman sadece 17. yüzyıl tanrıtanımazlarının ve deistlerinin kullandığı ifadelerdir. Kur'an'ın haber verdiği önceki toplumlarda da yaratıcıyı inkar amacıyla kullandıkları çok farklı söylemleri görmek mümkündür. Bunlardan bir kısmı gelen dinin kendi hazcı yaşamlarına mâni olması, yaptıkları gayri ahlakî tutumlara karşı çıkması,¹⁶³ başka bir kısmı da insanları köle olarak kullanmaya dinin reaksiyon göstermesi¹⁶⁴ dolayısıyla vahyi inkâr etmişlerdir.

¹⁶³ a.g.e., v. A'râf: 7/80.

¹⁶⁴ a.g.e., v. Şuarâ: 26/50-55.

İKİNCİ BÖLÜM

AYRIŞAN VE BENZEŞEN YÖNLERİYLE ATEİZM VE DEİZM

Ateizm ve deizm düşüncesi hem sözlük anlamları hem de bu düşünce sistemlerinin kendilerine yüklediği anlam bakımından ayrı ayrı felsefî düşünceler olarak zikredilmiştir. Ancak bunların hem tarihçesi hem de kendilerine yüklenen anlam bakımından benzeşen birçok yönleri olduğu gibi ayrılan yönleri de vardır. Bu bölümde çalışmanın asıl mihenk noktası olan deizm ve ateizm arasındaki bu farklılık ve benzerlikler ortaya konulacaktır. Önceki bölümlerde verilen tarihsel bilgiler çerçevesinde elde edilen bulguların, bu iki düşünce yapısı üzerindeki birleşen ve ayrışan yönlerini ortaya koymaya yeterlidir.

2.1. Deizmi Doğuran Nedenler

Orta Çağ diye ifade edilen Avrupa dünyasında bilim veya bilimsellik adına yapılan hiçbir faaliyet olmamıştır. Zaten bilim adına ortaya atılan bir söz veya yapılan eylem Batı kilisesinin tartışılmaz ve sorgulanmaz olan yapısına aykırıydı. Sadece sosyal hayatta değil kozmik evren üzerinde de herhangi bir fikir yürütme olamazdı. Kiliseye göre Tanrı bu düzenin en üst zaviyesinde bulunan ve onun altında krallar, papalar, kardinaller, başpiskoposlar, şövalyeler ve keşişler diye sıralanan bir hiyerarşi söz konusuydu. Bu sistemin en altında ise çiftçiler ya da diğer bir adıyla köylü kesimler bulunmaktaydı. Sosyal hayatı aynen evrenin düzeni gibi düşünürler ve her şeyin sabit ve değişmeyen bir yapıda olduğunu savunurlardı. Onlara göre yerküre kozmik evrenin ortasında yer almaktaydı ve dünyanın etrafında dönen bir güneşin olduğu, onu da kuşatan gezegenlerin varlığından söz edilirdi. Yani tüm bu sistem dünyanın etrafında dönüyordu. Kiliseye ya da kilisenin müsaade ettiği bilgiye göre tüm bu sayılan güneş, gezegen, ay ve benzeri varlıklar çok uzak değil, yakın bir yerde idiler. Yıldızları bulundukları asılı olarak bulunan kristal bir kabuğun kenarına yapışarak duran varlıklar olarak açıklamaktaydılar. Bunlardan da önemlisi, bu gök cisimlerini sorgulamak, üzerinde araştırma yapmak veya kilisenin aksine söz söylemek yasaktı.¹⁶⁵

Avrupa'daki Orta Çağ düşüncesine göre Tanrı evrene bir düzen koymuştur ve hiyerarşinin alt kısımlarında olan kral, papa ve bilumum kilise mensuplarının tümü otoriter eylemlerini ve güçlerini bu evrenden almaktadırlar. Bunların dışında hipotez adına ortaya bir şey koyup onu geliştirmek ya da bu bilgilerden farklı bir bilimsel teori üretmek yasak kabul

¹⁶⁵ Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz”, s. 792.

edilirdi. Bunlara göre Tanrı gökyüzündeki tahtından yönetir, yer yüzünde onun imtiyaz verdiği kimseler de toplumları yönetirdi. Astronomik veriler kullanmak, kilise ve diğer otoritelerin aksine ortaya bir teori koymak ağır suç teşkil ederdi. Nitekim Kopernik'in (ö.1543) ortaya atmış olduğu ve evrene yönelik söylediği sözler rönesans için bir devrim niteliği taşımıştır.¹⁶⁶ Çünkü Kopernik, kilisenin sorgulanamaz şeklinde dayattığı düşüncelerin aslında sorgulanabilir ve geliştirilebilir olduğunu ispatlamıştı. Kilisenin bir realite şeklindeki dogmalarının aslı ve esasının bulunmadığı Kopernik'le anlaşılmıştı. Dolayısıyla kilise mensuplarının dediği gibi ne güneşin dünya etrafında döngüsü vardı ne de yıldızlar gökyüzünde asılı cisimlerdi.¹⁶⁷

Deizmi doğuran Batı dünyasının Orta Çağ zihniyetinde devlet yönetiminde kral, kilise yönetiminde ise papa ve patrikler kozmik evrenin sabit oluşu temel düşüncesinden hareketle sultalarını Batı halklarına dayatırken, toplumun geneli de zamanlarının çoğunu masa başında kumar oynamak ve eğlenceli ortamlarında geçiriyorlardı. Sosyal yapı bakımından erkeklerin tamamının ayrıcalıklı haklara sahip olduğu söylenebilir. Ergenlik çağına gelen bir kızın tek tercihi vardır ve o da erkenden evlenmesidir. Nitekim Orta Çağ Fransa'sında kız çocuklarının evlenme çağı kanunla on iki yaş olarak belirlenmişti. İmtiyaz ve gücü elinde tutan erkeklerin şöhreti yakalama şansı kadınlardan daha fazlaydı. Genç kızlık çağına gelenlerin önlerindeki tek tercih, erken yaşta evlenebilmektir. Hatta yedi yaşına gelen bir kız çocuğu nişanlanabilir, evlenmeyi reddetmesi durumunda da derhal manastıra sevk edilirdi. Manastıra götürülen bu kızlar okuma-yazma ve şarkı söyleme öğretilerek istihdam edilirdi.¹⁶⁸ Bu durumlar sadece Fransa'da değil aksine Avrupa'nın önemli kentlerinde içtimai manzara bundan farklı değildi. Kilisenin bu oligarşik ve iğrenç ortamında normal yaşamdaki sosyal ilişkiler de aynı şekilde kaos, kriz ve çıkmazların içerisindeydi. Köy hayatları da kilisenin bu tavrından dolayı kıpırdamaya mecali kalmamış vaziyetteydi. Batı toplumunda fakirlik, çaresizlik, kriz ve hastalıklar artık aşılamayacak duruma ulaşmıştı. Coğrafi olarak da Avrupa şehirleri pislik içerisindeydi ve nitekim Martin Luther (ö. 1546) 1510 yılında geldiği Roma şehrinin ki Papa'nın yaşadığı bir kent olmasına rağmen pislik kokuları Luther'i hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu sıralar eski Roma kalıntılarından oluşan su kemerleri ve hamam gibi yapıtlar kullanılmaz haldedir. Hatta bir adım daha ötesi ki Batılı insanlar sabah kalktıklarında helalarını pencereden sokağa atmaktadırlar. Sokaktan gelip geçenler buldukları evin duvar kenarlarına idrar yapacak kadar ilkel hayatın içindedirler. Tüm bunlara şahit olan Martin Luther, "Romalıların köpeklerden kalır yanı yoktur." demiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Thomas S. Kuhn, *Kopernik Devrimi*, çev. Halil Turan, Ankara: İmge Kitabevi, 2007, ss. 7-10.

¹⁶⁷ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hırafe DEİZM*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021, s. 107.

¹⁶⁸ a.g.e., s. 105.

¹⁶⁹ a.yer.

16. yüzyılda Batı'yı Protestan isyanına iten gelişmeler her şehir ve kentte olmuştur. Avrupa'nın köylerinde ikamet edenler, kralın onlara yüklediği yüksek vergilerden dolayı hayatlarından bıkmış bir durumdadırlar. Kilisenin Katolik kanadı ise kendi menfaatlerini korumak uğruna bilgisiz ancak dindar olan köylü halkların dinî duygularını istismar etmekteydiler. Daha önce de ifade edildiği üzere toplumdaki insan hiyerarşisi zengin ve fakir olmak üzere iki ana sınıftan ibaretti. Kilise ise bu tasnifi, kiliseye devam edenler, savaşanlar, savaşçılar ve emekçiler şeklinde üç grup halinde sınıflandırmıştı. Böylesine kaotik bir yaşam tarzında kilisenin rolü oldukça önemliydi. Zira eşitsizlik, adaletsizlik ve zulüm artık had safhaya varmıştı. İşte kilise, yani Hristiyanlığın uydurma din mensupları bu noktada toplumda devam eden uyumsuzluğu kral adına denetleme görevini üstlenmişti. Kiliseye göre sosyal düzenin korunması, dinî ritüellerin korunmasına bağlıydı. Dolayısıyla kraliyetin akıl almaz zulüm ve işkencelerini kilise dinî kılıfa sokarak meşru gösterme görevini yerine getiriyordu. Yani kraliyet-kilise ikilisi birbirini dengede tutan ve koruyan en önemli iki sosyal yapıydı. Tabi burada maddî ve silahlı gücü elinde bulunduran kral, kiliseden bir adım öndeydi. Zira Kral Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi sayılmaktaydı. Kısacası kaotik ortamı dingin hale getirmede ve olası krizleri yönetme konusunda kilise âdeta bir denge unsuruydu.¹⁷⁰

İlk deistlerin Hristiyanlık dininde olan ritüellerin gizemli bir alanda olmasını ve toplumları buna inanmaya mecbur tutmalarından mütevellit başkaldırılarında haklı olduğu ifade edilmiştir. Nitekim 10. asırdan sonra birçok politeist inanç din kalıbına sokularak halka arz edilmiştir. Kilise mensupları toplumlarına sadece hurafelerden bahsediyor ve bunları yaygın hale getirmek için yoğun çaba sarf ediyordu. Haddi zatında zaten ellerinde sahil bir Hristiyanlık dinî de mevcut değildi. Kiliseye göre şeytanın gücüyle ölümler yeniden dirilebilir, yazılan muskalarla kötülükler önlenebilir, tılsım ve muskalarla hastalar iyileştirebilirdi. Çünkü kilisenin kutsal şehirlerde yağmur yağdırma gücüne bile inanılıyordu. Tabi bu sırada Batı dünyasında kiliselerin ortaya çıkardığı birçok mekân ve nesneler de kutsal olarak ihdas edilmişti. Bunlar bir ayak ya da el izinden ibadet bir görüntü olabildiği gibi farklı görünümde bir yaşlı ağaç, kaya ve bitki olabilirdi. Tüm bu kutsalları kilise teşvik eder ve papazlar vaaz konusu olarak bu hurafeleri işlerdi. Böylelikle şirk inanışları kilisenin desteği ile kutsallaşır ve din adı altında Hristiyan dokuya nüfuz etmeyi başarırdı. İlk deistlerin itirazları sadece bunlar değil teslis inancı gibi Hristiyan akidesinin ana omurgasını oluşturan meseleler de vardır. Kilise mensuplarının ibadet adı altında ortaya koydukları tüm ritüellerin hepsi ilk başkaldırüyı başlatan deistler için birer sır ya da gizem kabul ediliyordu. İbadet adına yapılan her şeyin dine sonradan sokulmuş eylemler olduğunu, gerçek dinde böyle bir ibadet çeşitlerinin olmadığını öne sürüyorlardı.

¹⁷⁰ a.g.e., s. 106.

Kısaca deizmin, Batı dünyasındaki bu çıkmazların hızla geliştiği ve sosyal değişimin artık şart olduğu bir dönemde gündeme gelmiş olması oldukça manidardır. Batı'nın Orta Çağ ya da karanlık çağ diye ifade edilen bu dönemi, din adına rant sağlanan, ahlâkın yozlaştığı, statü ve insan hiyerarşisinin artık çekilmez bir hal aldığı ve sosyal yapıdaki aşınmanın bitmeye yüz tuttuğu bir zaman dilimidir. Aydınlanma Dönemi diye başlatılan girişimin tüm bu ahlakî, dinî ve sosyal değer ve statü ölçülerinin yeniden ama öncekinden farklı bir anlam ve işleve göre uyarlanması çabasıdır ki, din adına da toplumun önüne deist bir anlayış konulmuştur. Yani ortada bir sürpriz kelime yoktur. Aksine Batı dünyasını bu kaostan kurtarma adına yol açan bir toplumsal başkaldırı vardır. Dolayısıyla ilk deistlere göre tüm bu kaos ve krizlerin baş sebebi olarak gösterilen kilise ve Batı dünyasındaki hurafe din olan Hristiyanlık ve ona karşı alınan tavır da âdeta bir kaya sertliğindeki tutumu beraberinde getiriyordu. Bunun için de toplumu bu sır ve gizem dolu kilise dünyasından ayırıp, uyandırıp başkaldırmaya sevk etmek gerekiyordu.¹⁷¹ Tam bu noktada asırlar boyu dindar olarak yaşıyan bir toplumu da tamamen tanrı inancından ayırmak çok da kolay olmayacağı için, tek çözüm olarak deist bir inanışı onlara sunmaktan başka çare bulamamışlardır.¹⁷²

İçinde bulundukları kaos ve sosyal krizden uzaklaşmanın tek yolunun hâkim kilise düşüncesine son vermek olduğunu fark eden ilk deistler âdeta can çekişen bir halka ilaç ve umut olma görevini üstlenmişlerdir. Onlara göre toplumun bu kokuşmuş Hristiyanlık dininden ve bilumum din olgusundan kurtarılması gerekiyordu. Batı dünyası genel bir politika olarak kendi toplumlarını İslam dinî gibi insan doğası ile uyumlu ve yeryüzündeki tek hakiki inanış biçimi olan Allah'ın dininden uzak tutmaya çalışmışlardı. Dolayısıyla ilk deistlerin önünde tek bir seçenek vardır o da yükselmekte olan kapitalizm ve onların inanış biçimi olan materyalist düşünce idi. Ancak bu geçiş çok da kolay olmayan, bir süreç olmalıydı ki, yıllardır tanrı inancı taşıyan bir topluma sürpriz bir yöntemle tanrıtanımaz ideolojiyi dikte etmenin zorlukları malumdur. Bu durumda da deist öncülerin önünde akıllı tanrı edinme gibi bir seçenek vardı ki bu da akıllı tanrı edinmektir. Diğer taraftan insan fitratında olan Tanrı'ya yönelme istidadını yok edip yerine mantıkçı pozitivist bir düşünceyi yerleştirme yerine deizmin tercih edilmesi bir rastlantı değil, bilinçli ve programlı bir geçişin planı olduğu düşünülmelidir.

Kendilerini akılcı ve adeta reformculuğun muhafızları ve birer özgür düşünce öncüsü olarak gören deistler, her şeyden önce, yeni bir dünya inşa etmenin peşinde olmuşlardır. Bu amacın gerçekleşmesinde kendilerine kılavuzluk edecek tek rehberin akıl olduğunu öngörmüşlerdi. Bunlara göre, halkı sinsi bir tarzda zehirleyen din adındaki olgu ortadan

¹⁷¹ a.yer.

¹⁷² Erdoğan, "Deizm ve Tabîî Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz", s. 791.

kalkmalıdır. Bunun yerine güya insanı ve hayatı kucaklayan tabii din dedikleri deizm hâkim olmalıydı. Dinin insan hayatında olmamasına yönelik ortaya attığı argümanlar ise belki bugün bile din karşıtı söylemlerin odağında olan demode ifadelerden ibaretti. Güya ahlâk olarak çöken bir toplumu bu çöküşten kurtarmanın tek yolu dinî insan hayatında tecrit etmekle mümkündü. Çünkü aynı dinin mensubu olduğunu söyleyen Hristiyanlar, hatta aynı din dilini konuştukları halde, her mezhep kendi fanatizmine kucak açmış, diğerinin duygularına ve düşüncelerine savaş açmıştı. Bunların ütopyasına göre birbirine düşen Hristiyan milletlerin tekrar kaynaşması ancak deizmle mümkün hale gelir ve anlamsız mezhep kavgaları bu şekilde son bulurdu.¹⁷³

17. yüzyıl Batı dünyasında görülen o ki, çağların getirdiği bir kilise ve onun müvacehesinde din düşmanlığı birikmiştir. Bu birikim artık yerini Hristiyan din adamlarını veya dini ve Kiliseyi hedef alan aşağılayıcı bir söyleme dönüşmüştü. Toplumun birçok kesiminin dilinde “kilise adamlarının yönetimindeki karanlık dünya”, “geri kafalı dincilerin ve köhnemiş ahlâk ilkelerinin sıkıntılarının güdümündeki dünya,” “dinin ve kilisenin tiranlığı”, “dinin insanlığı cehalete sürüklemesi” gibi cümleler dolaşıyordu. Küçük sohbet gruplarında bu cümleler söylenmeye başlamıştı ve yaygın bir şekilde dillendiriliyordu. Dini de hedef tahtasına yerleştiren bu tür söylemler kilise ruhbanları tarafından “küstahlık” olarak değerlendiriliyor ve yaygınlaşmasından rahatsızlık duyuluyordu. Din karşıtı bu sözlerden oldukça rahatsız olan Hristiyan din adamları, küfür içeren bu cümleleri söyleyenleri ta o günden itibaren deist oldukları gerekçesiyle suçlamaktaydılar. Hatta Aydınlanma Dönemi ve ilk deist filozoflardan biri olan Voltaire (ö. 1778) henüz öğrencilik dönemindeyken Hristiyanların kutsallarına saldırı niteliğindeki din dışı soruları dile getirmesinden dolayı Peder Le Jay’dan azar işitmiştir. Henüz erken yaşlarda olan Voltaire’ye oldukça sinirlenen Peder şunları söylediği ifade edilmiştir: “Ne kadar münasebetsizsiniz? Birgün Paris’te deist inanışa mensup kimselerin orkestra şefi olursun”. Orta Çağ sonu ya da 16. yüzyılın sonlarındaki kilise, kendisine muhalif olan herkesi ya deist ya da ateist diye itham etmekten geri durmamıştır. Deist ifadesi o dönemin en önemli eleştiri etiketlerinden biriydi. Hatta kilise, deizmin gizli bir ateizm olduğunu da dile getirmiştir. Dönemin Leibniz (ö. 1716) gibi bazı düşünürleri kendisinin deist olarak anılmaması için azami dikkat etmesine rağmen birçoğu da deist olduklarını gizlememişlerdir. Nitekim ilk deistlerden olarak da anılan Leibniz Kilise mensuplarına karşı oldukça sert tenkitlerde bulunmuştur.¹⁷⁴ Böyle bir durumun kişinin kendi sosyal çevre ve psikolojisi ile ilgili olduğu da düşünülebilir. Nitekim kendini ömrünün sonuna doğru deist olarak niteleyen Yaşar Nuri Öztürk (ö. 2016) bile uzun süre bu inancını gizlemiş ve açıktan söyleyememiştir. Öztürk, ömrünün son demlerinde

¹⁷³ Baloğlu, *Son Hurafe DEİZM*, s. 108.

¹⁷⁴ a.g.e., s. 110.

“Deizm” adı ile kaleme aldığı eserinde “Kur’an’ın deizme kapı araladığını” ifade etmekten çekinmemiştir.¹⁷⁵

17. yüzyıl aydınlanma felsefesinin entelektüel anlayışı ile deizmin söylemleri aslında birbirini tamamlayan unsurlardır. Nitekim her iki düşüncenin de kurumsal dinlere karşı bakış açıları birbirinden farklı değildir. Hatta deistler Aydınlanma Dönemi filozoflarının ilkelerini benimseyerek kilise ve Hristiyan din adamlarına karşı ağır ithamlarda bulunuyorlardı. Ancak buradaki ayrım deistlerin tabii din anlayışı şeklinde bir argümana sahip olmaları, aydınlanma felsefecilerinin ise daha çok pozitivist bir bakış açısına sahip olmalarıdır. Her iki topluluğun da ortak hedefleri, asırlardır toplum üzerinde devam eden kilise baskılarından oluşan sosyal gerilimlerden kurtulmasıydı. Bununla birlikte Batı dünyasında o güne kadar devam eden iç savaşlar, toplumsal adaletsizlik ve onun yerine ikame edilmiş olan kilise yönetici zulümleri başta olmak üzere birçok kaos ve krizlerin ortadan kalkması ancak tabii bir din anlayışı ile mümkündü. Aydınlanma filozoflarının ortaya attığı ve kilise zulmü altında inleyen bir topluma, seküler bir niteliğe sokarak anons ettikleri hak, hukuk, akıl, kişilerin özgürlüğü, doğal olma hali ve ahlâk gibi mefhumlar deizm mensupları için çok önemli argümanlar haline gelmişti. Toplum içerisinde deizmi savunmak için tüm bu kavramları âdeta bir propaganda aracı olarak kullanıyorlardı. Güya bu özgür düşünce, akıllı kullanma, hümanizm, sekülerizm gibi barışı ve liberal olmayı hedefleyen bu kavramlar insanlık için barışı hedeflemekteydi. Onlara göre, insanlık değerleri, gelenek ve göreneklerin kutsallığı, dinin emirleri gibi sınırlayıcı durumlar artık insan için yoktu. Topluma vadettikleri yaşam biçimi, tam bir doğallık ve özgürlük içinde yaşama söz konusuydu.

Kısaca, tüm bu hayal ve ütopyaların havada uçtuğu bir ortam yaratmak istemişlerdir. Kaos ve krizlerin zirvesinde yaşayan bir dünyadan sonsuz bir özgürlük düşüncesi ile yanıp tutuşan halk kitlelerinin bir umudu olmak için coşku ve ihtirasların âdeta birbiriyle yarıştığı bir hava yaşatmak istemişlerdir. Tahrif edilmiş Hristiyanlık dininin baskıları altındaki bu krizlerden kurtulmak için halktan oldukça teveccüh görmüşlerdir. Dolayısıyla böylesi bir zaman diliminde deist düşüncenin revaç bulması zaten sürpriz sayılmazdı.¹⁷⁶

2.1.1. Sosyal Nedenler

Çağımızın tüketim çağında olduğu ve seküler yaşam biçiminin insanın nefsi arzularına hitap ettiği düşünüldüğünde, deizm söylemlerinin tüketim, gösteriş ve emperyalizm yanlısı kapitalist bir anlayışın ürünü olduğu söylenebilir. Daha geniş bir ifadeyle geleneksellik adı

¹⁷⁵ Öztürk, *DEİZM*, s. 9.

¹⁷⁶ Baloğlu, *Son Hurafe DEİZM*, ss. 103-11.

verilen ve kalıplaşmış değerleri söküp atmakta bir beis görmeyen ve hedonist yaşamın önündeki her türlü kanun, yasa ve kuralların, arzu edilen yöndeki sıradan taleplerle değişmesinde bir sakınca görmeyen, anlamsız, her türlü bağdan bağımsız yararcı bir hayatın benimsendiği aslında değersiz ve kof bir yaşam tarzıdır. Zira deizmin çeşitli versiyonlarını bir yaşam biçimi haline getirmek isteyen gruplar, emir ve yasakları olan çehresiz bir üstün varlık yerine “bireyin özgürlüğü” sloganları ile yola çıkmak istemişlerdir. Bu özgürlük haykırışı henüz hayatın tecrübesini yaşamamış, asıl özgürlüğün ne olduğu konusunda hiçbir bilgi sahibi olmayan gençliği esaretlerine alarak onlara kendi tekkesinde zavallı bir şekilde oturan ve sadece seyreden bir yaratıcı getirmişlerdir. Hayatın zorluk aşamalarını henüz tecrübe etmemiş genç nesil için böyle bir Tanrı tam da hedonist yaşama uygun bir görüntü arz etmektedir. Kapitalist dünyanın individüalist, egoist ve tutumsuz “ben merkezli” kuşağı için tasarlandığı açıktır. Deizm adı altında genç kuşağın önüne konulan ve çıkar bir yol gibi sunulan bu inanış biçimi sonuçları itibariyle çok tehlikeli sosyal kaos ve bunalımların ilk ayaklarıdır. Zira bunlardaki tanrı anlayışına göre cinsel özgürlük, cinsel tercih veya cinsel yönelim onun ses çıkarmadığı veya benimsediği bir yoldur. Tüm bunlara göz yuman ve hoş gören bir tanrı anlayışı hâkimdir. Bunların Tanrısına göre haram, helal, yasak, mübah diye bir ayrım söz konusu değildir. Tüm bu haksız istek ve nefsin arzularına engel olan şeyler dinî literatürde peygamber, inanç, iman, mabet ve ahiret gibi kavramlar olduğuna göre, bir deiste göre bunların tümü boş ve anlamsız kavramlardır.¹⁷⁷ Tüm bu tanrı tasavvurlarının hiçbirinin ne bir belgesi ne delili ne de hakkında yapılmış bilimsel bir çalışması mevcut değildir. Dolayısıyla bu tanımlamaların arka planında bireyin arzu ve istekleri doğrultusunda yapılandırılmış bencil ve geçici heveslerin bir tezahüründen ibaret olduğu düşünülebilir.

Deizmin sosyal alanda yaygınlaşması tamamen genç neslin şahsiyetini yok etme süreci ile ilgilidir. Böylesine fütursuz bir şahsiyetin oluşumunda ise kapitalizmin değirmenindeki acımasız insan öğütme eylemi vardır. Üstelik tüm bunların “insan hakları”, “demokrasi” ve “bireyin özgürlüğü” ifadeleriyle teşvik edildiği görülmektedir. Bunlar teşvik edilirken bireyin şahsiyeti, onuru, insan olarak birlikte yaşama, hayat tecrübesi, insanî değerler gibi toplumun yaşaması için elzem değerler asla hatırlatılmamaktadır. Tanrı, imtihan, ahiret, hesap verme, başkasının özgürlük alanı gibi düşünceler zihinden uzak tutulmaya çalışılmıştır. Sadece anlık zevklerle tatmin olabilmeye doğru meyletmesi için çaba gösterilen genç nesil, tüm bunlara karşı çıkacak olan olgu ve kitlelerden de uzaklaştırılma yoluna gidilmiştir. Öncelikle genç, dinî inanış, örf, adet ve medeniyetinin değerlerinden koparılmıştır. Sonrasında bunlara itiraz edebilecek çevre, aile ve sosyal toplumdaki da soyutlanmıştır. Böylelikle deist düşüncenin

¹⁷⁷ a.g.e., s. 10.

devamlılığı sağlanmış ve kapitalist düşüncenin ağırlarına düşmesi kolay hale getirilmiştir. Arzu ve isteklerine boyun eğme konusunda başkalarının özgürlük alanına müdahaleyi bile hiçe sayan bu kaotik ortamdan çıkan nesil, aslında ateizme ya da materyalist bir düşünceye doğru yol almaya başlamaktadır. Çünkü, nefsin haksız istekleri ve inancı arasında kalan birey için deizm âdeta bir ilaç görevi görmektedir. Bir taraftan insan karakterinde onu sürekli uyaran bir yüce yaratıcı inancı diğer taraftan sınırsız haz duyguları arasında bocalayan kişi için deizm bir çıkış yolu olmuştur. Ancak deist inanış asla sürdürülebilir bir inanış biçim olmayıp, neticesi ya fitrata dönüş ya da materyalist bir düşünce ile ateizme geçiş kapısı olarak kabul edilmelidir.¹⁷⁸

2.1.2. Dini Nedenler

Hristiyan dünyasının en karanlık ve en kanlı hadiselerinin meydana geldiği coğrafi konumun Avrupa olduğu belirtilmiştir. Bugünkü merkezi Almanya denilebilecek yer asıl itibarıyla Avrupa'nın tüm bölgelerinde derin yaraların açılmasına sebebiyet vermiştir. Tarihi olarak Hristiyan mezhepler arasındaki savaşları ancak miladi 16. yüzyılda imzalanan Augsburg Anlaşması bitirebilmişti. Bu anlaşmaya göre artık her prens kendi benimsediği dini toplumuna dikte edebilecekti. Yani kralın öngördüğü din aynı zamanda sosyal toplumunda dini kabul edilecekti.¹⁷⁹

Burada şu hususun altı özellikle çizilmelidir ki, Avrupa, hiçbir asırda ve coğrafyada Hristiyanların inandığı İncil'i ve Hz. İsa'nın getirdiği hak dini, gerçek anlamıyla tanımamıştır. Nitekim, Batı halkları dini literatürlerini din adamlarından, kardinal ve papalardan öğrenmiş ve değiştirilmiş olan İncil'i de referans göstermişlerdir. Hatta İncil üzerine yapılan şerhler de âdeta dinin kaynağını oluşturmuştur. Bunlar halk kitleleri tarafından içerisinde asla şüphe olmayan belgeler olarak kabul edilmiştir. Buradaki bilgilerin tartışma konusu olması mümkün değildir. Tüm bunlar kendiliğinden oluşmuş bir durum da değildir. Zira Hz. İsa'dan hemen sonra Hristiyan toplumlar ilk üç asırda politeist yöneticiler tarafından büyük işkenceler görmüşlerdir. Batı toplumlarındaki bu putperest yöneticiler İsevilere çok ağır işkencelerin yanında zihinsel tahakkümde de bulunmuşlardır. Bu despot yöneticilerin tahakküm ve zorbalığından kurtulmak isteyenler, Hristiyan ibadethanelerine sığınmak durumunda kalmışlardır. Ta ki bu durum Hristiyan halkların toplumdan uzak kalmalarını ve kendilerini daha çok ibadete hasretmelerini de beraberinde getirmiştir. Böyle olunca inziva hayatının bir gereği olarak kadınlardan uzak kalma, servet elde etme gibi dünyevi lezzetlerden de yoksun olmalarını sağlamıştır.¹⁸⁰ Zaten

¹⁷⁸ a.g.e., s. 11; Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz", s. 793.

¹⁷⁹ Baloglu, *Son Hurafe DEİZM*, s. 164.

¹⁸⁰ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", s. 46.

ileriki dönemlerde insan doğasına aykırı tüm bu alışkanlıkları artık bir dinî prensip haline gelecek ve âdeta Hristiyan din adamlığının vazgeçilmez bir unsuru olarak sunulacaktı.

Hristiyan dünyası tahrif edilmiş dinî argümanları âdeta rant dönüştüren bir din adamı görüntüsü verdiler. Onlara göre her doğan çocuk kiliseye getirilerek Hz. Âdem ve Havva'nın cennette işledikleri suça ortak olarak doğdukları gerekçesiyle vaftiz yapılır. Artık kilise ve Hristiyan din adamları akl-ı selimin kabul edemeyeceği bu ve benzer ilkelerle anılmakta idiler ve hala da devam etmektedirler. Semavi bir dinde böyle hurafelerin olması mümkün değildir. O halde bu din semavi ve ilahi vahiy olmaktan çıkmış ve Batılı tarihçilerin kendi itirafları ile miladi üçüncü yüzyılda eski Avrupa putperestliğinde bulunan inançlar, Hristiyanlık dinine sokulmuştur.¹⁸¹ Yani böylece semavi bir din olarak kabul edilen Hristiyanlık ile Batı politeizmi uzlaştırılmış oldu. Bizans'ın putperest toplumu asıl itibariyle kendileri Hristiyanlık dinine geçip İsa'ya benzemek yerine, onları kendine benzetmiş ve semavi din görünümlü putperestliği icat etmiştir. Nitekim Miladi 325 yılında İznik'te bir araya gelen konsil üyeleri putperestlik düşüncesini müdafaa eden dört adet incili Hristiyanlık dininin resmi ve mukaddes kitabı olarak kabul etmişlerdir. Zaten bu toplantı da Bizans İmparatoru Konstantin'in (ö. 327) emriyle ve bizzat kendisinin başkanlığında toplanmıştır. Konsilde sunulan İncil sayısı altmış adetten fazlaydı. İmparatorun siyasi baskısı sonucu bin kişiden oluşan heyetten üç yüz on sekiz kişinin oyu ile hem teslis inancı (üçlü ilah sistemi) hem de o İncillerden dört tanesi kabul edilmiştir. Hatta Mısır heyetine başkanlık eden İskenderiye'de din adamı Arius (ö. 336), bu toplantıda siyasi zorbalıkla kabul ettirilen teslis sistemine karşı çıkmış ve henüz meclis dağılmadan şiddete maruz kaldığını ifade etmiştir. Toplantı sonrası da Konstantin'in emriyle hapse atılmış, işkenceye tabi tutulmuş ve hapishanede ölmüştür. Böyle bir temel üzerine inşa edilen Batı Hristiyanlığındaki tüm bu inanışlar ve temel ilkeler, bir dönem sonrası Aristo felsefesi de denilen skolastik düşünce ile birleştirilerek Batı toplumuna din diye sunulmaya başlanmıştır. Batı'nın karanlık çağı denilen Orta Çağ böyle bir serüvenin üzerine devam etmiştir. Hiçbir ilkesi akıl ile bağdaşmayan bu inanış şekli fideist bir mantıkla Batı toplumuna sunulmaya çalışılmıştır. Birçok siyasi sebep zikredilse de 16. yüzyılın sonlarına kadar bu inanış Batı'da hâkimiyetin sürdürmüştür. Başladığı günden itibaren her geçen gün farklı bir muhalefetle karşılaşılsa da arkasında duran siyasi güç ile varlığını uzun süre devam ettirmiş nitekim bilim-akıl çatışması bağlamında toplumda bir reaksiyon gösterilerek deizmi ve ateizmi doğurmuştur.¹⁸²

¹⁸¹ a.g.e., s. 46.

¹⁸² a.g.e., ss. 45-47.

2.1.3. Deizm-Brahmanizm Karşılaştırılması

Brahmanizm, bugünkü Hindistan’ın kuzey kısmında ortaya çıkan ve kutsal metin olarak kabul edilen Vedalar’ın farklı bir versiyonudur. Brahmanistler Hindu inancındaki kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan dinî yapının temsilcileridir. Brahman inanışları milâttan önce 1000 yıllarında ortaya çıktığı ve asıl itibarıyla Hinduizm’in nüvesini teşkil eden inanç sistemini oluşturduğu ifade edilmiştir.¹⁸³ Bunlar kendilerini önceki krallardan biri olan Berhemî’nin soyundan gelen kimseler olarak tanımlamış ve giysi olarak da diğer Hindulardan farklı kırmızı ve sarı renkli iplerden örülmüş kıyafetler giymektedirler. Bunlar güya Allah’ın birliğine iman eden ve bunun ötesinde hiçbir vahiy bilgisi ve peygamberi kabul etmeyen kimselerdir.

Berâhime toplumunun nübüvveti ve vahyi reddetmelerinde yürüttükleri mantık aklın öncülüğüne güvenip güya Allah’ın abesle iştiğal etmediğini vurgulamaya yönelik tutarsız iddialardır. Bunlara göre Tanrı tüm işlerini hikmetle yapar. Hikmetle muttasıf olan bu Tanrı’nın peygamber göndererek insanların iman etmesini sağlamak yerine tüm akılları imana mecbur kılması daha uygun olurdu. Daha uygun dururken başka bir şeyle uğraşmak Tanrı’ya yakışmaz. Bu durumda peygamber göndermesi Tanrı için mümkün değildir.¹⁸⁴

Aslında deizmin tanrı anlayışını; “evrene müdahale etmeyen bir tanrı anlayışı” yerine “insan davranışlarına müdahale etmeyen bir tanrı anlayışı” diye nitelendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü deizmin gerçekte reddettiği konu vahiy ve nebevi öğretilerdir. Vahiy ise tümüyle insan davranışlarına yöneliktir. Çünkü peygamberlere vahyedilen hiçbir öğreti evrendeki cansız/gayri akıl varlıklar için değil bizzat insanı muhatap alan emir ve yasaklar bütünüdür.

Deizmin “evreni yaratan mükemmel bir Tanrı” anlayışı kendi bütünlüğü içinde değerlendirildiğinde yine çelişkilerle doludur. Zira “mükemmel” olan bir varlığın, yarattığı insana hiçbir şey öğretmemesi, onu kendi duygu ve aklı ile baş başa bırakması, mükemmellik değil tam aksine bir eksikliktir. Daha somut bir örnekle, bir nesneyi oluşturan mühendisin kullanım kılavuzu oluşturmaması, uçağı icat edenin onun nasıl kullanılacağını pilotlara öğretmemesi veya öğrenmeleri için bir bildirimde bulunmaması gibi hikmete aykırı bir durumu ortaya koymaktadır.

Deistler kâinatı var eden bir yaratıcının mevcut olduğunu kabul ettiklerini söylemekle birlikte onun peygamberler aracılığı ile vahiy göndermesini reddederler. Onlara göre din ve

¹⁸³ Günay Tümer, “Brahmanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İs: TDV Yayınları, 1992, c. 6, s. 329.

¹⁸⁴ Ebû Muhammed ‘Alî b. Aḥmed el-Endelûsî İbn Ḥazm, *el-Faṣl fî l-Milel ve l-’Ehvâ’i ve n-Nihâl*, Kahire: y.y., t.y., s. 1/63.

sosyal ahlakın kaynağı vahiy değil, insanın doğasıdır. Bu düşünceye göre Tanrı'nın, evrendeki hakimiyeti semavi dinlerin dediği gibi mütemadiyen bir tesir değildir. Bunlar, yarattığı evrene karışmadığı gibi mesnetsiz bir iddia ile insan üzerinde Tanrı dahil hiçbir yaptırımın olmadığını söylerler. Zaten vahiy ve peygamberlik müessesesi demek, netice itibariyle Tanrı'dan gelen buyruklardır. Böyle bir kurumun reddi, Tanrı ile başka bir iletişim yolu da olmadığından dolayı, insan-Tanrı düzlemindeki her türlü ilişki ve iletişimi reddetme anlamı taşımaktadır. Deistler, evreni yaratacak güce sahip Tanrı'nın insana emir ve yasak vermediğini, evrene müdahil olmadığını iddia etmiş ama yaratılmış olan insanın evrene müdahil olmasını kabul etmişlerdir. Evrenin yaratıcısı insan için yarattığı tüm güzellikleri kullanmış, ama kötülük yaptığında buna müdahale etmeye razı olmamıştır. Evrene karşı yapılan zulüm ve haksızlıkların kötülük ve hadsizliklerin hesabını vermeyi bir türlü içine sindirememiştir. Yani oldukça sınırsız ve sorumsuz bir hürriyet içinde olduğu kanaatinde olmuştur.¹⁸⁵

Deizm düşüncesinin öncülerinden olduğu kabulü edilen Amerikalı devrimci Thomas Paine (ö. 1809) “*The Age of Reason*” diye isimlendirdiği eserinde “I believe in one God, and no more”¹⁸⁶ ifadesini kullanarak “Ben bir Tanrı'nın olduğuna inanıyorum, bundan ötesi de yoktur.” diyerek, tüm dinî ritüelleri tamamıyla inkâr etme yolunu tercih ettiğini belirtmiştir. Paine'nin bu eseri “Akıl Çağı” adıyla İngilizce dilinden Türkçe diline çevrilmiş ve 2010 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.¹⁸⁷ Thomas Paine'nin eseri kaleme aldığı yıllara bakıldığında, Batı dünyasındaki karanlık çağ diye adlandırılan ve kilise hakimiyetinden sözde Aydınlanma Dönemi'ne geçiş günlerini işaret etmektedir. Nitekim eserinin girişinde inandığı şeyleri izah edeceğini ifade eden yazar, Yahudiliğin, Hristiyanlığın, Türklerin ve din adına söylenen hiç dinî doktrine inanmadığını, tek inandığı şeyin kendi aklı olduğunu vurgulamıştır.¹⁸⁸ Yazar burada İslam dinini “Turkish” kelimesiyle ifade etmiştir. Bu da şu anlama geliyor ki, Batı dünyasında bugün olduğu gibi o gün de İslam'ı temsil eden bölge ve halkın Osmanlılar/Türkler olduğudur. Nitekim Batı dünyası başta olmak üzere Türkiye sınırlarındaki Balkan ülke halkları dahil olmak üzere İslam dinini “Türkler” şeklinde ifade edegelmişlerdir. Batı'nın Orta Çağ kilise doktrini ve karanlık Orta Çağ düşüncesi göz önüne alındığında, yazar din adına bir şey duymak istemezcesine bir ifadeye sarılmış ve asıl itibariyle İslam'ı henüz tanımamasına rağmen, onların arasına bunu ilave etmiştir. Oysa böyle bir toptancı yaklaşımın hiçbir bilim ve düşünce yapısına uymadığı, mantıksal olarak da bir temele oturtulmasının mümkün olmadığı açıktır.

¹⁸⁵ Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, ss. 29-40.

¹⁸⁶ Thomas Paine, *AGE OF REASON*, Amerika Birleşik Devletleri: University of Oregon, 2000, s. 4.

¹⁸⁷ Thomas Paine, *Akıl Çağı*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010.

¹⁸⁸ a.g.e., s. 16.

Deizmin öncüsü kabul edilen Thomas Paine'nin düşüncelerinin ve ortaya attığı deist fikirlerin savunulacak hiçbir tarafı olmadığı gibi, tamamen Orta Çağ kilise baskısından kurtuluşa bir reçete olarak sunulduğu açıktır. Paine'ye göre Kur'an-ı Kerim'i getiren meleği görmediği için böyle bir kitabın vahiy olduğuna inanmama, Meryem'in evlenmediği halde çocuk sahibi olmasının aklen kabul etmeme hürriyetine sahip olduğunu öne sürerek dinî ritüelleri yok saymıştır.¹⁸⁹ Böyle bir iddia aslında sadece Thomas Paine'ye ait düşünceler değildir. Dinî ritüelleri yok saymanın delili olarak ortaya attığı rasyonalist/akılcı düşünce zaten tüm materyalist/pozitivist düşünce akımlarının iddialarıdır. Çünkü pozitivist anlayış pozitif bilimleri merkeze almak suretiyle bunun dışında ne kadar metafizik öğreti veya dinî bilgi varsa tümünü bilime engel olarak gören bir anlayıştır. Bilim felsefecilerine göre bilginin temelinde gözlem ve deney vardır. Bunun ötesindeki hiç bilgi pozitivistlerin ilgi alanlarına girmemektedir. Bunlara göre dış dünyayı bilmenin tek yolu deneyimdir ve her türlü bilginin nihai çözümleme noktası duyulardır. Bundan dolayı da deney ve duyu dışında yer alan her türlü bilginin karşısında olmuşlardır.¹⁹⁰

Deizm konusunda bir alt yapı oluşturma eğiliminde olan kimseler, din konusunda aklın verilerinin yeterli olacağını, hatta ilk dönem 17. yüzyıl deistleri, ibadetlerin bile akıl ile mümkün olacağını belirtmişlerdir. Nitekim Thomas Paine "Akıl Çağı" adlı eserinde bunu belirtmiş, ahiretin bile akıl ile kazanılabilecek bir yurt olduğunu ifade etmiştir. Bunlar bir taraftan inandıkları Tanrı'nın evren gibi bir şaheseri yaratmaya gücün yetecek kadar güçlü olduğunu kabul ederken, diğer taraftan yarattıklarına müdahale etmeyen, yeryüzünde ne olup bittiğinden habersiz, kullarının dualarını bile işitmekten aciz bir Tanrı profili çizmek suretiyle çelişkili bir zihin yapısına sahip olmuşlardır. Deistler kâinatın Tanrı tarafından yaratılan eşsiz bir eser olduğunu kabul ederler. Zaten böylesine eşsiz bir eser yaratıcısının büyüklüğüne ve kudretine delalet eder. Yani bir yönüyle evrenin işleyişi ile ilgili yasaları koyan bir Tanrı, diğer taraftan ise insanların yaşam koşulları konusunda ahlak ve etik kurallarını koymaya gücü yetmeyen veya bunu istemeyen bir tanrı anlayışından bahsedilmektedir. Deizmin iddia ettiği vahiyden bağımsız bir din anlayışı, yaratıcı-evren ve yaratıcı-insan düzlemindeki ilişkilerin ilahi dinlerden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Deizmin iddiasında Tanrı-evren ilişkisi sürekli olmayıp gerekli tüm yasaların ilk yaratılıştaki kalıcı olarak yasalaştığı, bundan sonrasında kendi başına ilerlediği şeklindedir. Onlara göre yaratıcı-insan düzleminde de durum aynıdır. Buna göre Tanrı insanı yaratırken, ona evreni kavrayacak ve işleyişi bilecek bir akıl yapısıyla yaratmıştır. Bundan dolayı da ayrıca bir vahiyle bu kuralları bildirme gereksinimi olmamıştır.

¹⁸⁹ a.g.e., s. 5.

¹⁹⁰ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 707.

Bu durumda insan kendisine verilen bu akıl ile hem yaratıcısını tanır hem de iyi bir insan olmanın yollarını idrak eder. Hatta deistler bir adım daha ileri giderek, Tanrı'nın evrene müdahalesini acizlik olarak yorumlarlar.¹⁹¹ Görüldüğü üzere akla olağanüstü bir güç ve yetki tanıyan deistler, Tanrı'nın evrene müdahale yetkisini ortadan kaldırmışlardır.

Deistler, Tanrı'nın tüm insanlara, temel birtakım doğruları ve hakikatleri anlayıp, mesuliyetlerini kavrayabilecek yetenekte bir akıl verdiğini iddia etmişlerdir. Yani gerçek vahiy, insanın kendi doğasında mevcuttur. Bu akıl sayesinde Tanrı'yı bilip varlığına inanarak tespit ettiği gibi, Tanrı'sına karşı görevlerini de bilir ve yerine getirir. Eğer bir insan Tanrı'ya karşı göre ve mesuliyetlerini yerine getirirse tabii bir ahlak da elde edilmiş olacaktır. İngiliz Aydınlanma Dönemi deist yazarlarından Matthew Tindal'ın (ö.1733), vahyi inkâr edip bunun yerini akıl ile doldurduğu, bu doğal dinin de yaratılış kadar eski olan gerçek Hristiyanlığın özü olduğunu iddia ettiği ifade edilmiştir. Tindal'a göre yaratılışın ilk başlangıcından beri bu doğal din kalplere yazılmıştır.¹⁹²

İslamiyet'in yayılmasından sonra 2. yüzyılın yarısından itibaren Brahmanlar Hz. Peygamberin (s.a.s.) nübüvvetini ve bu müesseseyi reddederek eleştiri de bulunmuşlardır. Ancak Brahmanların vahiy ve nübüvveti kabul etmemeleri Hristiyanlığa tepki olan deizm ile aynı çerçevede değildir. Brahmanlar, nübüvvet ve vahiy geleneğine sahip olmayan bir toplum olarak Allah'ın peygamber göndermekle uğraşmayacağına inanırken, deistler Batı dünyasında Hristiyan din adamlarının baskıcı tutum ve davranışları karşısında kendilerine yeni bir din aramaktaydılar. İkisinin ortak noktası vahyi reddetme gibi görünse de ortaya çıktıkları noktaların farklı olduğu söylenebilir.¹⁹³ Berâhime topluluğunun nübüvvetle ilgili iddialarına Şehristânî “*el-Milel ve'n-Nihal*” isimli eserinde genişçe yer vermiş ve bu toplum mensuplarının Berâhim isimli bir kişiye bağlandıklarını ve bu kişinin inananlarına nübüvvet müessesinin kabul edilememesi gerektiğini ve akıl gereğince imkânsız olduğunu ifade ettiğinden bahsetmiştir. Berâhime ismini Hz. İbrahim'e nispet ederek alan Berâhime'nin bu isme sahip olmalarını hatalı bulan Şehristânî nübüvveti inkâr eden kimselerin Hz. İbrahim'e nispet edilmesini de doğru bulmadığını ifade etmiştir. Berâhime inanışına göre vahiy peygamberin Allahtan aldığı, aklın kabul ettiği yahut etmediği şeylerdir. Eğer ki aklın kabul ettiği bilgiyi peygamber getiriyorsa bunları anlamak için akıl yeterlidir. Bu sebeple peygambere gereksinim yoktur. Ancak peygamberin getirdiği akla uygun şeyler değilse insanların bunları anlayıp kabul etmesi için insan dışı varlıklar sınıfına girmesi demektir.¹⁹⁴ Berâhime'ye göre nübüvvetin aklen mümkün

¹⁹¹ Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, s. 31.

¹⁹² a.g.e., s. 32.

¹⁹³ Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz”, s. 792.

¹⁹⁴ Ebu'l-Feth Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 2010, s. 2/251.

olmadığı ortaya konulmuştur.¹⁹⁵ Berâhime'ye göre Allah'ın yaratıcı olduğu delile ihtiyaç olmaksızın bilinebilir. Hâkim ve güçlü olan yaratıcı insan aklına makul olan şeyler dışında insanı ibadete çağırmadığını ifade etmişlerdir. Yüce yaratıcının yarattıklarına karşı bol nimetler vermiş olması ve karşılığında teşekkür etmelerinin makul bir istek olarak görmüşlerdir. Kullar ise akılları ile Tanrı'nın hikmetine ve inceliğine bakarak kendilerine verilmiş olan nimetlere karşı şükretmeyi yeğlemişlerdir. Böylelikle O'nu tanıyıp şükretmesi neticesinde mükafatını alacak, inkâr ettiğinde de azabı hak edeceklerdir. Netice itibarıyla insan karşısında kendi gibi beşer birine inanması ve tabi olması aklen mümkün görünmemektedir. Çünkü kendinin peygamber olduğunu iddia eden birinin kendisi için söylenenlere cevap vermesi onun yalancı olduğunun çok belirgin delilidir. Tanrı, akli olmayan kullarını ibadetle sorumlu tutmaz. Oysaki Tanrı peygamber aracılığı ile insanlara hac, oruç ve kurban gibi ibadetleri emretmektedir. Nübüvvet müessesine inanan insanların düştükleri en büyük yanılgı kendisi gibi beşer birine bağlı olmaktır. Kendi yedikleri gibi yiyen, içtikleri gibi içen bir kimseye cansız bir varlık gibi kaldırılıp indirilen bir cisim şeklinde peygambere teslim olmanın mantıki bir izahı yoktur. Berâhime halkı, peygamberlerin insanları, kendilerine itaat etmiş bir köle yahut bir hayvan gibi gördüklerini iddia etmişlerdir. Berâhime'ye göre peygamberler diğer insanlardan üstün değildirler. Kendilerine insanları hizmet ettirme gibi yetkileri yoktur. Peygamberlerin söylediklerine aldanıp inananlar varsa peygamberlerin sözü hiçbir sözden üstün değildir. İnsanlar peygamberlerin göstermiş oldukları mucizeler neticesinde geri çekiliyorlarsa bilinmelidir ki, insanlar arasında da peygambere karşı gelecek güçte insanlar vardır.¹⁹⁶ Netice olarak Berâhime, nübüvvet müessesini reddettikleri gibi peygamberin getirdiği mucizeyi de inkâr etmişlerdir. Berâhime'ye göre iddia edilen mükafat ya da cezanın karşılığını ahirette mi yoksa tenasüh ile mi gerçekleşeceği belirsizdir. Brahmanlar, nübüvveti inanmayıp, Tanrı'ya karşı şükür ve nankörlük durumlarında Tanrı'nın nasıl karşılık vereceğini söyledikleri bilgi kaynağı nedir? Bunlara göre nübüvvetin reddi neticesinde Tanrı ile iletişim nasıl olmaktadır? Mükafat ve cezanın niteliği nasıl açıklanmaktadır? Görüldüğü üzere bu iddiaların tutarsız olduğu ortadadır. Deizm ile ilgili yazılmış eserlerde bu grup savunucularının vahyedilmiş dine bağlı olmayıp Tanrı'nın varlığını kabul eden ve irade, ilim gibi sıfatlarını reddeden kimseler olarak kendilerini tanıtmışlardır. Netice olarak Brahmanlar, deistler ve cahiliye müşrikleri arasında benzer fikir birliği görülmektedir.

Deistlere göre, Tanrı evreni yaratırken, evren için değişmez kurallar belirlemiş, evrenle iç içe olmayarak ondan üstün bir varlık olarak yarattıkları ile iletişim içine girmemiştir. Ve bu

¹⁹⁵ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, s. 9/191.

¹⁹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2010, s. 2/250-252.

durumu bir saat imalatçısına benzetip saatçinin saatini kurarak sonrasında saatine karışmamasına benzetmişlerdir. Bu sebeple mucizeleri, vahyi ve kitapları kabul etmemişlerdir.

Deistlere göre dinin ifade ettiği, rasyonel aklın ve doğal inancın meydana getirdiği vahiyden oluşan deizm, Tanrı'dan gelen vahyi reddederek sadece aklen kavranılan bir varlığı kabul etmektedir.¹⁹⁷ Netice itibariyle deizm iki temel ilke üzerine kurulmuştur diyebiliriz. Birincisi tanrı anlayışının evrene müdahil etmemesi, ikincisi bilim ve akla yönelik gösterilen güvendir. Net olarak ifade etmek gerekirse deizmin ortaya çıkmasındaki arka plan, bu kişilerin semavi dinlerle alakalı olarak hiçbir sorunlarının olmadığı esas sorunun despot olan Hristiyanlığa karşı bir reaksiyon olduğudur. O halde deizmin iki temel ilke üzerine kurulduğu söylenebilir. Birincisi, evrene ve içindekilere müdahale etmeyen bir tanrı anlayışı, ikincisi ise akla ve bilime gösterilen sınırsız güvendir.

Bu ifadelerden sonra deizmin ana ilkeleri için şunları diyebiliriz; evrenin yaratılmasında ilk müsebbip Tanrıdır. Evrene değişmez yasalar koymuştur. Ve Tanrı evrene müdahil olmayan aşkın bir yaratıcıdır.¹⁹⁸

Deistlerin ortaya koymuş olduğu tanrı tasavvurlarına binaen şu yargılara varılabilir;

a) Tanrı ve İrade: Evrenin yoktan var eden bir Tanrı vardır. Bu Tanrı evrenin vücudunu/var olmasını ademine/yokluğuna tercih etmiştir. O halde bu Tanrı'nın "irade" sıfatı vardır.

b) Tanrı ve Kudret: Bu Tanrı, evreni yokluk aleminden varlık alemine çıkardığına göre, böyle bir güce sahiptir. Bu yüksek güce sahip olduğuna göre bu Tanrı kâdir/her şeye gücü yeten "kudret" sıfatına sahiptir.

c) Tanrı ve İlim: Âlemi yarattıktan sonra bunun işleyişini sağlamak için değişmeyen ve sarsılmaz yasalar koymuştur. O halde bu Tanrı gayet bilgili ve "ilim" sıfatı olan biridir. Ayrıca koyduğu mükemmel kurallardan dolayı da "hakîm" yani hikmet sahibidir.

d) Tanrı ve Hayat: Bu kadar ciddi bir varlığı vücuda getiren bu zat ölü olmayacağına göre diri ve hayat sahibi biridir. O halde bu Tanrı'nın "hayat" sıfatı vardır.

e) Tanrı ve Merhamet: Evrendeki her varlığın, olması gereken en mükemmel bir vasıfta mevcut olması da gösteriyor ki, bu Tanrı rahîm/merhametli ve latîf/lütuf sahibidir.

f) Tanrı ve Rubûbiyyet: Evren için koyduğu sarsılmaz yasalar onun koyduğu şekliyle devam etmekte ve insana hizmet etme misyonunu yerine getirmektedirler. O halde bu Tanrı'nın Rab/Rubûbiyyet, yani terbiye edici sıfatı vardır.

¹⁹⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 6. bs., İstanbul: Say Yayınları, 2017, s. 227.

¹⁹⁸ a.g.e., s. 228.

Deizme göre tanrı inancı, İmam Gazzâlî'nin (ö.505/1111) ceviz benzetmesi gibidir. Cevizin dışındaki kabuğun faydası yoktur. Tatsız ve yenilmeyen bu kabuğun görevi belli bir zaman içindekini korumaktır.¹⁹⁹Bu görevi sona erdiğinde işe yaramaz ve atık bir madde haline gelecektir. Oluşturulan bu tarif var olan dillerin hiçbirinde tanrı kavramını karşılamaz. Deizmdeki tanrı kavramı, tanrı ifadesinin sözlük anlamıyla bağdaşmayarak Onu güçlü ve hâkim kılmak yerine zayıf ve aciz bir sığfata büründüren anlayıştır. Evren incelendiğinde, kainattaki var olan her şeyin kusursuz bir uyumunun olduğu ve bu uyumun kurallarının yalnızca bilge ve güçlü bir yaratıcı tarafından ortaya konulabileceği, pozitivist düşünceler haricinde hemen herkes tarafından kabul edilen gerçektir. Buradan anlatılan nitelikleri ve sıfatları taşımayan ve alakasız bir yaratıcının yapacağı işlerin neticesinin bu kusursuzlukta olmayacağı akıllı her insanın mantık çerçevesinde bileceği bir durumdur. Deistlere göre Tanrı'nın evrene müdahil olmadığını ifade edilmişti. Böyle bir çıkarımın hangi akli düşüncenin ya da haberin sonucu olarak varılan bir hüküm olduğu sorgulanmalıdır. Yapılacak olan sorgulama ile Tanrı'nın evrene müdahalesi üç durumda izah edilebilir. İlk olarak evrene müdahil olmayan Tanrı acizdir. İkincisi, Tanrı kendi karışmamayı irade etmiştir. Üçüncüsü, yarattıklarına koyduğu hükümleri bildirmiş ve bunların hesabını ahirette soracaktır. İlk durumda Tanrı'nın aciz olması imkân dahilinde değildir. Çünkü kâinatı yaratan Tanrı'nın yarattığı kulunun hayatına müdahale etmemesi gibi gücünün olmayışı düşünülemez. İnşaatın elektriğini yapan bir ustanın inşaatını bitirdikten sonra binanın ışığına basıp lambayı yakmayı bilmemesi gibi bir durum düşünülemez. İkinci durumda ise Tanrı'nın yarattığı nesnelere karışmamayı irade etmesi aklen imkansızdır.

Geriye kalan üçüncü durumda ise Tanrı'nın adaletinin zuhur edeceği, dünya hayatının ölümle sona ereceği, yeni hayatın başlaması, yaşanan dünyanın sadece imtihan yeri olduğu, Allah'ın emir ve yasaklarının bulunduğu ve insanın imtihan sonucunda kötülüklerine karşılık ceza iyiliklerine de mükafat aldığı bir hesap gününün olduğuna inanmadır. Evreni yaratan Tanrı'nın peygamberler göndermesi ve evrene müdahale etmesi, insanlar tarafından amiyane görülmesi ile toplumlarda düzeni sağlamak için var olan hukuk kurallarının da amiyane olduğunu ifade etmek ile aynı şeylerdir. Halbuki iki insanın var olduğu yerde hukuk vardır. Bu hukuk, insanların hürriyetlerinin sınırlarını çizen, menfaat kargaşasına çözüm getiren sistemdir. Yine hukuk, insanın insanla, insanın doğayla, insanın devletle, devletin devletle olan ilişkilerini inceleyip toplumların huzuru ve çıkarları için kozmik ilkelerle güvence altına almasıdır. Elinde gücü olan otoritenin böyle bir hukuku bulundurmaması mevcut düzenin bozulmasına, bireylerin

¹⁹⁹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y., s. 4/246.

sınırlarının kalmamasına ve gücün kabalaşması gibi olumsuzlukları da yanında getirecektir. İnsanın yaratılışında ruh ve beden vardır. Bunların hepsi birbirinden farklı a'râz ve cevherler olduğu için farklı talep ve istekleri olduğu bilinen gerçektir. Sadece mana ve maddeye odaklanan inanış ve fikirler, gerekli olan doğal yaşamı sunamayacağı için, düşünen varlık olan insanı da yeni din arayışı içine sürükleyecektir. Önceden de ifade edildiği gibi Batı dünyasında Hristiyanlık için yapılmış olan eleştirilerin, İslam dünyası için geçerli saymak, bilimsel açıdan uzak ve İslam'ın temel ilkelerine karşı oldukça zıtlık meydana getiren bir durumdur. İslam'ın insana ilk emri oku olup, insanın okumasını, öğrenmesini ve yazmasını tavsiye eden,²⁰⁰ bilimsel gerçekliğe sahip olmayan bilgileri kabul etmeyen²⁰¹ ve İslam ile uydurulmuş dinleri aynı kefeye koyup değerlendirmek, bilimsel açıdan ve akıl ölçülerinden uzak bir düşüncedir. Öyle ki Hz. Muhammed'e (s.a.s.) "aklî ya da bilgi mucizesi" verilmesi meselenin daha iyi anlaşılması açısından netlik kazandıracaktır. Hz. Muhammed'e verilen akl-î mucize ise toplumda yer alan bireylerin idrakine sunulmuş, onları rasyonel kanıtlarla yalnız bırakan Kur'ân-ı Kerîm'dir. 17. yüzyıl Avrupa'sında baş göstermiş olan kilise bilim ve kilise modernite çatışmaları, tahrif edilmiş din insanların arzu ve taleplerine karşılık veremediği gibi din adamları bilimin karşısında kendisini yenileyememiş ve bireyleri toplumsal çıkmaza sürüklemiştir. Birkaç yüzyıl öncesine bakıldığında İslam coğrafyalarında da bu tarz entrikalar oynanmış, modernizm yapısıyla İslam'ın karşı karşıya bırakılmaya çalışıldığı görülmektedir. Şunu belirtmekte fayda var ki, İslam önceki dinlerin yer aldığı belirli coğrafyaya, zaman dilimine ya da topluma hitap etmemiş aksine tüm coğrafyaya, tüm zamanlara ve toplumlara hitap etme iddiasındadır. Bu sebeple İslam'ın evrensel olup tüm zamanlara hitap etmesi ve kıyamete kadar devam etme iddiasının olması bu sebeptedir. Ayrıca modernite ve modernizm kavramlarını arasındaki farkı iyi kavramak gerekir. Modernizm, Batı'ya ait ideolojik bir dogmatiktir. Modernite ise yaşanılan olgular olup toplumun her kesiminin ve kültürünün katılabileceği, katkı sağlayabileceği değişimdir. Böylelikle bulunan çağda birey modern, çağdaş ve dindar bir şahsiyete sahip olabileceği ifade edilir. Şöyle ki İslam'ın evrensel yapıda olması, onun her çağın insanına hitap etmesi, kendini benimsetmesi ve çağlar üstü din olduğunun göstergesidir. Her toplumda vazgeçilmez olarak algılanan din hürriyeti, insan hakları, eşitlik ve rasyonel düşünce gibi kriterler İslam'ın içeriğini yansıtan değerlerdir.²⁰²

²⁰⁰ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. Tâhâ: 20/114; Zümer: 39/9; Alak:96/1.

²⁰¹ a.g.e., v. Bakara: 2/78.

²⁰² Erdoğan, "Deizm ve Tabîî Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz", ss. 789-804.

2.1.4. Deizm-Liberalizm İlişkisi

Dini özgürlük anlamında deizm ile liberalizm felsefesinde bir yakınlık olduğu gözlemlenmektedir. Buna göre liberalizmde fertlerin özgürlük ve eşitlik konusuna öncelik veren bir düşünce yapısı olduğu bilinmektedir. Liberal düşünce; bireyin din ve ahlak konusunda da özgür olması gerektiğini savunur.²⁰³ Hakikatin akıl yoluyla bulunabileceğini iddia eden liberalizm ile diğer din dışı akım ve doktrinlerin çıkış noktalarının aynı olduğu görülmektedir ki bu da aklın mutlak yetkinliği meselesidir. Liberal düşüncedeki bu iddianın temeli de yine Batı Hristiyanlığı ve Orta Çağ feodal düzenin asırlar boyu sürdürdükleri baskılardır. Batı toplumu, gün geçtikçe gücünü ve baskısını kaybeden hurafeye dayalı kilise öğretilerinin yanı sıra feodal yöneticilerin despot uygulamalarından da kurtulmak için 15. asırdan sonra özgür bir toplum yapısına erişmenin çabası içinde olmuşlardır. Zaten liberal düşüncenin kaynağı olarak gösterilen Thomas Paine aynı zamanda deizm düşüncesinin de temellerini atan kişi olarak bilinmektedir. Deizm akla verdiği mutlak kontrol ve sorumluluk ile Tanrı'dan bağımsız bir düşünce yapısı geliştirmiştir. Onlara göre akıl; Tanrı'nın yerine ikame edilmiş ve böylece bireyin sorumluluğu Tanrı'ya karşı değil, din ve ahlak konusunda yine kendi aklının verilerine göre yerine getirilmesi gereken bir mesuliyet bilinci şeklinde bir durum meydana getirmiştir. Liberal yaklaşımın ön gördüğü akıl-hakikat anlayışı zamanla Tanrı'yı yaşamın tamamen dışına iterek, bireyin eylem ve düşüncelerinin sorgulanamayacağı bir hale bürünmüştür. Yani bir teori şeklinde ortaya atılan hipotez, sonradan bir ideolojiye evrilmiş, siyasi bir güç elde ettiğinde ise dayatmacı bir şekilde Tanrı'ya düşman olmuştur. Hatta kendisi gibi düşünmeyenlerin din ve metafizik söylemlerine bile dayanamayan despotizme kadar gitmiştir. Deist inanişe gelince Tanrı'ya açıkça bir düşmanlık olmasa bile Tanrı-evren ve Tanrı-insan düzlemindeki ilişkiyi tamamen sonlandırmak suretiyle adeta Tanrı yokmuş gibi bir düşünce yapısına sahip olmuşlardır. Böyle bir anlayışa göre “akıl” dinî ve ahlakî esasları da belirleyebilen “Tanrı” makamına yükseltilmiştir.²⁰⁴

Deist inanıştaki hedonist yaşama arzusu hiçbir kural tanımaksızın haram olsun yasak olsun her türlü hükümleri yok sayarak her şeyi bireylerine mübah saymıştır. Bu durumda karşıya zarar bile verecek bir durum olsa bunu kendisi için bir hak bilerek başkalarının hukukunu görmezden gelmişlerdir. Netice olarak hiçbir sorumluluk duygusu taşıma durumunda olmamışlardır.

Mesuliyet ya da sorumluluk denilen durum, kanun koyucunun ortaya koyduğu kurallar bütününe inanmak ve bunlara saygı duymak demektir. Eğer bu kurallar beşerî kurallar

²⁰³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 280.

²⁰⁴ Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, ss. 29-40.

çerçevesinde belirlenmiş yasaklar silsilesi ise uyulmadığı takdirde karşılığında mutlaka bir müeyyide gerektiren eylemlerdir. Beşerî kanunların ise koruyucu ve gözetimini yerine getiren devletin kolluk kuvvetleridir. Bu güçler suçluyu tespit ettiği zaman gerekli cezayı tatbik ederler. Ancak kolluk güçlerinin bulunmadığı mekân ve durumlarda bu suça iştirak konusu tamamen bireyin nefsi ve kendisi arasında muhasebe edilecek bir haldedir. Bunların yanında bir de bireyin uyması gereken genel ahlak kuralları vardır ki bunları toplumların inandıkları değerler belirler. Bazen bu değerler semavi bir dinin emirleri bazen sosyal toplumun içinde bulunduğu âdetler bazen de medeniyetlerin kutsalları sayılan gelenekleri şeklinde sıralanabilmektedir. Tüm bu kurallar bütünün bireyler tarafından yerine getirilmesi gereken ödev, sorumluluklar olduğu gibi yaklaşılmaması gereken yasak ve haramlar da olabilmektedir. Deizmin tanrı anlayışındaki evrene müdahalenin olmaması bu ödev ve yasakları tanrı bağlamından koparmış ve tüm dinî emir ve yasaklar yok sayılmıştır. Diğer taraftan aklını tanrı edinmesinden dolayı da sadece aklın verileriyle hareket etme, bireyi nefsin arzuları ve duygularının aksiyonları arasında karar vermeye zorlayacaktır. Çünkü kutsal değerler kavramı içerisinde utanma, çekinme, nefesine hakimiyet gibi kişinin kendi duygularını başkalarına zarar vermektan engelleme konusunda bir kontrol mekanizması mevcuttur. Asıl üzerinde durulması gereken konu da hiçbir değere inanmayan deistin kuralları tatbik alanında aklı ile nefsi arzuları arasında kaldığında hangisini tercih edeceği meselesidir.

Deist inanışta aklın öncülüğünde bir yaşam tarzı benimsendiği için kişi hesabını sadece kendisine verir düşüncesi hâkimdir. Halbuki hiçbir akıl, izan ve şuur sadece kendi kraliyetini ilan eden ve başkalarına düşünce ve özgürlük vermeyen bir anlayışa sahip olmayı uygun bulmaz. Hatta böyle bir yaşam tarzı sorumsuz bir hayat olarak değerlendirilmiş ve hiçbir toplum tarafından kabul edilebilir bir yanı olmayan bir düşünce tarzı haline gelmiştir.

Evrenin sadece yaratıcı olarak gördüğünü ifade eden deist kozmik evrende kendisine sunulan tüm nimetlerin Tanrı tarafından verildiğini dili ile ifade etmesine rağmen O'na karşı bir sorumluluk duygusu taşınamaması ve hatta O'na bir teşekkür bile ederek ibadet ve itaatten söz etmemesi tamamen çelişik bir durumdur. Yani hem Allah'ın kulu olmayı kabul edip hem de kulu olunan varlığa karşı bir mesuliyetinin olmadığını düşünmek, ona karşı bir vazifesinin olup olmadığını önemsememek doğru bir düşünce tarzı değildir. Onlara göre hiçbir dinî öğretinin olmadığı düşünüldüğünde, bu Tanrı herhangi bir emir ve yasak da bildirmemiştir. En basit misaliyle orman yakarak evrene zarar veren canilerin cezası olmayacak mı? Ağaca, ormana, hayvana zarar veren kimselerin yasaklarını sadece beşerî kanunlara bırakmak mı, yoksa evreni yaratan Tanrı'nın da bunlardan hazzetmediğini bildirmek mi doğrudur? Deistlerin düşünce tarzı ve felsefeleri tüm bu soruların cevaplarını verecek nitelikte değildir.

Deist felsefeye göre kişi kendi arzuları uğruna adam öldürme, başkasının malına ve canına zarar verme, taciz, tecavüz, hayvanlara eziyet etme birçok zalimliklerinin ceza bağlamında düşünüldüğünde bunların Allah katında hiçbir cezasının olmadığı anlaşılmaktadır. Bunlara göre evrende meydana gelen tüm kötülüklerin, zulüm ve işkencelerin Tanrı yanında bir cezası mevcut değil, zira emir vermeyen bir Tanrı'nın hesap sorması da makul değildir. Kaldı ki zalim ve haksız kimselere karşı yaratıcının tek müdahalesi dini emir ve yasaklardır. Dinî öğretileri, onun cezai müeyyidelerini, ahiretteki karşılığı ortadan kaldırıldığında toplumları kötülükten alıkoyacak önemli bir olguyu yok etmek demektir. Zira toplumları kötülükten menetme ve onlara iyiliği emretme konusunda yeryüzünde din ile yarışacak hiçbir müeyyide yoktur.²⁰⁵ Yaratıcıdan azade bir özgürlüğün bir gün mutlaka kontrolsüz bir güç haline geleceği tarihin şahitlikleriyle sabittir.²⁰⁶

2.1.5. Deizm-Hedonizm İlişkisi

Deizm iddiasında bulunanların genel eğilimleri gözlemlendiğinde bireysel arzularının önünde hiçbir sınır tanımama eğilimi olduğu görülür. Ancak deistlerin bu talepleri çok da yeni bir durum değildir. Hedonist yaşama düşüncesi dinlerin bulunduğu yerlerde mütemadiyen görülen bir durumdur. Felsefeciler hedonizmi hazcılık diye tercüme etmişlerdir. Bunlara göre yaşamı değerli kılan şey hazdır ve eski çağın önemli öğretilerinden biridir. Hatta Sokrates doktrinde yer alan ve Kyrene ekolünün kurucusu sayılan Aristippos (M.Ö. 435-356) hedonizmin kurucusu olarak kabul edilmiştir.²⁰⁷

Bu durum sadece din, vahiy, nübüvvet gibi kurumlarla da ilgili değildir. İnsan yapısında bulunan nefis, hırs, ihtiras, egoizm gibi duygular bunları sınırlayan bir mukavemetle karşılaştığında tüm kural, kanun ve mevzuata karşı tepki vermek ister. Dinlerin geliş süreçleri dikkatle incelendiğinde, dine karşı çıkan muhalif grupların tüm istekleri onların hedonist yaşam biçimlerinin devam etmesi, bireysel hegemonyasına dokunulmasını reddetme ve sınırsız hürriyetinin elinden alınmaması duygusudur. Peygamberler tarihi incelendiğinde Hz. Muhammed (s.a.s.) başta olmak üzere önceki tüm peygamberlerin gönderildikleri toplumlarla giriştiği mücadele bu hedonist yaşam biçimini elinden bırakmak istemeyen kimseler arasında geçmiştir.

Hız. Musa (a.s.) Mısır halkına peygamber olarak gönderildiğinde burada II. Ramses/Firavun hüküm sürmekteydi. Mısır lideri olan Firavun kendini Tanrı olarak ilan

²⁰⁵ Sabri Efendi, *Dini müceddidler*.

²⁰⁶ Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük", s. .

²⁰⁷ Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, s. 251.

etmiş²⁰⁸ ve burada yaşayan İsrail Oğullarını işkence ve zulüm yoluyla köle olarak kullanmaktaydı.²⁰⁹ Aynı şekilde Hz. İbrahim (as) Babil halkına elçi olarak gönderildiğinde burada bulunan Babil halkını zulüm ve işkenceyle kendine hizmet ettiren Nemrut'un mukavemeti ile karşılaşmıştır. Hz. Muhammed (s.a.s.) Mekke'de peygamber olarak gönderildiğinde buradaki Arap müşriklerinin liderleri ile karşı karşıya gelmiştir. Tüm bunların arka planındaki tefrika durumu analiz edildiğinde ortaya çıkan durum hedonist yaşam biçimlerine getirilen sınırlamayla ilgilidir.

Deizm kavramının felsefî bir kavram haline gelmesi her ne kadar 17. yüzyıl ile birlikte anılsa bile, deizmin tanımına ve felsefî düşünce yapısına bakıldığında yeni bir yapı olmadığı görülecektir. Nitekim Mekke müşriklerinin Allah'a iman etme konusunda bir sorunlarının olmadığı, sadece Hz. Muhammed'in Allah'tan getirip tebliğ ettiği emir ve yasaklara karşı çıktıkları hem Kur'an'ın²¹⁰ hem de tarihin beyanıyla sabittir. Mesela Mekkeli müşrikler yeryüzünü ve gökyüzünü yaratanın, ayı ve güneşi insanın ihtiyacı için onun emrine amade kılanın Allah olduğunu itiraf etmekteydi.²¹¹ Hatta onlar yağmurun yağdırılmasının bile yüce yaratıcı tarafından sağlandığına inanıyorlardı.²¹² Bugünkü deistlerin iddialarına göre evreni yaratan ve ona değişmez kanunlar koyduktan sonra herhangi bir müdahalesi olmayan bir tanrı inancı yerine Mekkeli müşriklerin tanrı inancı bu noktada sadece söylem bakımından farklılık arz ettiği görülmektedir. Mekkeli politeist toplumun, Tanrı'nın yağmuru yağdırdığını itiraf etmeleri onun evrene hala müdahil olduğunu anımsatmakta, deistlerin iddialarında ise bu durumun doğa kanunu olarak ilk yaratılışla birlikte evrene derç edildiğine olan inançlarıdır.

Toplumlarda deist inanışta devinim yaşamasına sebep olarak vahiy ve nübüvvet öğretilerinin yozlaştırılması olarak gösterilmiştir.²¹³

Mekke ve çevresinde bulunan toplumların seküler yaşam biçimleri, gücü olmayan kimseleri köle edinmek, kadınları sadece nefsi arzu ve isteklerini yerine getiren bir obje olarak görmek, insanlık değerlerinin sadece maddî güç ile ölçüldüğü, buna sahip olmayanların insan sayılmadığı bir sosyal yapıydı. Allah'ın “en yüce varlık”²¹⁴ diye nitelendirdiği insanın köleleştirilmesi ve hedonist duygulara kurban edilmesi elbette vahyin ve nübüvvetin birinci önceliği olmuştur. Allah'ın gönderdiği hak dinler ve bunları tebliğ etmek üzere memur kılınan peygamberlerin yaptığı mücadele ve savaşların da tek sebebinin insanın hürriyeti olduğu

²⁰⁸ Kur'an-ı Kerim Meâli, v. Nâziât 79/24.

²⁰⁹ Ömer Faruk Harman, “Firavun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. 13, s. 119.

²¹⁰ Kur'an-ı Kerim Meâli, v. En'âm 6/33.

²¹¹ a.g.e., v. Ankebût 29/67; a.g.e., v. Lokmân 31/25; a.g.e., v. Zümer 39/38; a.g.e., v. Zuhurf 43/87.

²¹² Kur'an-ı Kerim Meâli, v. Ankebût 29/68.

²¹³ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 63.

²¹⁴ Kur'an-ı Kerim Meâli, v. et-Tîn 94/4; a.g.e., v. el-İsrâ 17/70.

söylenebilir. Bu hürriyet bir anlamıyla bireyin kula kul olmaktan çıkarılıp hürriyetine kavuşturulması başka bir anlamıyla da evrende hiçbir şeye değil sadece Allah’a kul olunması hedefine yöneliktir. Bunların dışında hiçbir maddî menfaat, hedonist duygu, kin, ihtiras ve intikam gibi hazcı düşünce mevcut olmamıştır. Hatta Kur’an’da kıssaları anlatılan peygamberlerin her biri kendi toplumlarına bu durumu ifade etmekten de çekinmeyerek, yaptıkları bu hürriyet mücadelesi karşılığında onlardan bir ücret talep etmediklerini ifade etmişlerdir.²¹⁵ Hatta Kur’an’ın beyanıyla Hz. Muhammed’e (s.a.s.) “Onlara de ki sizden hiçbir karşılık/ücret talep etmiyorum, sadece yakınlar birbirine saygı ve sevgi göstereyin.” ifadesi kullanılmıştır.²¹⁶

Hristiyan dünyasının milâdî 3 ve 4. asırlarda uydurdukları teslis inancı nübüvvet, peygamberlik, vahiy gibi bir dinin olmazsa olmazları hakkında toplumlarının zihnini karıştırdılar ve bundan sonra da onları peygambersiz bir dünya görüşüne mecbur kılmıştır.²¹⁷ Teslis sözlükte “üçleme” manasına gelir. Hristiyanlığın üç boyutlu bir tanrı tasavvuru olan baba-oğul-kutsal ruh anlayışını ifade eder. Hristiyanlık dini miladi 381 yılında I. Theodosios zamanında İstanbul’da toplanılan ekümenik/dini çoğulculuk konsilinde resmi din kabul edildiği gibi alınan kararla aynı zamanda baba (Tanrı), oğul (İsa) ve ruhu’l-kudus (kutsal ruh) üçlüsünün aynı cevherin özünden meydana geldiğini ve her birinin de ilah olduğu hipotezi kabul edilmiştir.²¹⁸ Böyle bir çarpık iddia ve ortaya atılan fikirler hiçbir zaman Hristiyan Batı dünyasındaki ilim insanlarını tatmin etmemiş, sürekli eleştiri konusu olmaktan da kendini alamamıştır. Kadîm Hristiyan geleneğindeki Hz. İsa’nın (as) ve hatta annesi Hz. Meryem’in insan olma vasfından çıkarılıp onlara tanrılık addedilmesi hiçbir zaman Hristiyan bilim insanını tatmin etmediği gibi, akılla bağdaştıracak bir yönü olmadığı da asırlar boyu dile getirilmiştir.²¹⁹

Kilise edebiyatı haline gelen mensupları tarafından dile getirilen Hz. İsa’nın mucizeleri yanlış yorumlanmış, peygambere karşı güya sevgi yerine onu ilahlaştırma hatasına düşülmüştür. Hristiyan dünyası asırlar boyunca, nübüvvet müessesesi yerine ruhban sınıfını ikame etmişlerdir. Hristiyan toplumunun kendi din büyüklerini farkında olmaksızın rab edinmesi, uzun yıllar devam etmiştir. Bu durum Hz. Muhammed (s.a.s.) döneminde bizzat Hristiyanların itiraflarıyla da gündeme gelmiş ve ruhban sınıfını rab edindiklerinin farkında olmadıklarını da yine kendileri söylemişlerdir. Nitekim Adiy b. Hâtim adındaki sahabe önceden Hristiyan biriydi. İslam’ı kabul ettikten sonra bir defasında Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Tevbe

²¹⁵ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. el-En’âm 6/90; Hüd 11/29,51.

²¹⁶ a.g.e., v. eş-Şûrâ 42/23.

²¹⁷ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 63.

²¹⁸ Jacques Waardenburg, “Teslis”, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, c. 40, s. 548.

²¹⁹ Hasan Tefvik Marulcu, “Hristiyanların Hz. Meryem’e Tanrılık İsnadı: Müslüman Kelâm Açısından Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/24 (2010), 61-74.

Suresi 31. ayeti tilavet ederken dinlemişti. İlgili Kur'an ayetinde “*Allah'ı bırakıp kendi din büyüklerini, ruhban sınıfını, hatta Meryem oğlu İsa'yı rab edindiler.*”²²⁰ Adiy b. Hâtim Hz. Peygambere “Ama biz onlara tapmıyorduk.” demişti. Hz. Peygamber ona: “Ama din adamları Allah'ın helal kıldığını haram, haram kıldığını helal sayıyordu, siz de onlar da bunlara tabi oluyordunuz.” buyurdu. Adiy b. Hâtim bu durumu “belâ” ifadesiyle “Evet aynen buyurduğunuz gibi.” diyerek onaylamıştı.²²¹ Hristiyan toplumundaki ruhban sınıfının bu saygınlığı ve halk üzerindeki etkisi zaman içerisinde baskıya ve hatta ranta dönüşmüş ve kendilerine Orta Çağ karanlıklarını yaşatmıştır. Batı halklarının zihinlerindeki nübüvvet müessesesine karşı olan bu inkâr tasavvurunun temeli, asıl itibarıyla kilisenin despot uygulamalarından mütevellit ortaya çıkan yanlışlıklar modern çağın deizmini doğurmuştur.²²²

2.1.6. Deizmin Doğurduğu Sonuçlar

Deist düşüncenin Batı dünyasında yaygınlaştığı 17. asır ve sonrası için karanlık bir çağda yaşayan Avrupa kilisenin önünde aklı kullanmanın önemini kavratması hususunda katkısı olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Aydınlanma Dönemi'ne varıncaya kadar Batılı toplumlarda yürürlükte olan peşin hükümlerin yıkılması, Yahudi ve Hristiyanlık haricindeki inanışlara karşı daha olumlu bir tavır geliştirme konusunda deizmin faydalı hizmetlere imza attığı da kabul edilmiştir. Elbette bu perspektif deizmin inanç sistemine objektif bir bakış açısı kazandırmaya yöneliktir. Zira tüm bu müspet eylemlere karşın deizm, o toplumu materyalist bir düşünceye itme ve bu vesileyle ateizme yönelmelerinin hız kazanmasında önemli etkisi olmuştur.²²³ Ancak şurası bir gerçektir ki klasik kilise baskısına son verme uğruna yaptıkları tüm girişimleri uygulama alanına koyarken doğru ve yanlış ne varsa hepsine set çekerek nübüvvet kurumu ve vahiy gibi hakikatleri de reddetmişlerdir.

Deistler kilisenin bilime karşı çıkışlarını, gizemli halk hikayeleri üzerinden oluşturdukları din algısını ortadan kaldırmaya çalışırken öylesine radikal tavırlar almışlardır ki din ve dine ait ne varsa tümüyle inkâr yönüne gitmişlerdir. Böyle olunca bir çukurdan çıkayım derken bu defa dinsizlik diye ifade edilebilecek ateizmin çukuruna yuvarlanmışlardır. Yüzeysel olarak aklın öncülüğünde bir düzen kurma çabalarına yönelik girişimler olarak kabul edilse bile aklın tek başına yeterli olmadığı durumların var oluşu deistlerin güya evreni yaratan bir Tanrı vardır anlayışını da önemsiz hale getirmiştir.

²²⁰ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. et-Tevbe 9/31.

²²¹ Ebu'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr li't-Tabarânî*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994, s. 17/92 Hadis no: 218.

²²² Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 63.

²²³ a.g.e., s. 64.

Burada bir meselenin özellikle altının çizilmesi gerekir ki bir meselenin gizemli veya esrarengiz oluşu onun kesin olarak butlanını gerektirmez. Zira kozmik evrende bulunan birçok hususun esrarengiz olduğu bilimsel olarak da kanıtlanmış bir husustur. Her esrarengiz mesele elbette akıl dışı olarak kabul edilemez. Dolayısıyla deist düşünenin zayıf yanlarından biri de dini inancın toplumda bulduğu karşılığın ve dinin insan hayatında icra ettiği fonksiyonların tümünü görmezden gelerek reddetmesidir. Tamamen rasyonel akla imkân verip, Tanrı-insan ilişkisini yok kabul etmekle bireydeki dini duyguyu yok etmesi imkan dışıdır. İnsan karakterinde/fitratında mevcut olan teslimiyet, yüce varlığa bağlılık, günahlardan tövbe etme, sıkışık anlarında ona yönelme gibi duyguların tatminini sağlamak deist inanın üzerinde durmadığı önemli meselelerdir. Genel olarak iman diye bahsedilen bu husus sadece teslimiyet değil onunla birlikte insanda oluşturduğu duygu ve düşüncelerin tümüdür. Deist inanış her ne kadar vasıfsız bir tanrı anlayışını insana ilah diye benimsetmeye çalışmış olsa bile inşadaki inanç duygularını tatmin edememiştir. Zira Tanrı-insan ilişkisi bağlamında gündeme gelen ve insanın yaratılışından gelen bir ihtiyacı olan iman, dua, yakarış, yalvarış gibi metafizik varlıklarla olan ilişki sürekli sorgulanmıştır. Evrenle hiçbir iletişimi olmayan bir Tanrı'ya nasıl dua edilecektir? İşlevsiz bir Tanrı'ya inanmak ne gibi sonuçlar doğurur ve bunun ne türlü bir getirisi olur?²²⁴ Daha önce de belirtildiği üzere deizmin sınırlı sorumlu bir inanç şekli ve düsturu olmadığı için bu sorulara da cevap bulunamamıştır. Bu noktada dini tam olarak aklın sınırları içinde açıklama yaşamı da pozitivist bir bakış açısıyla değerlendirmeye götürecektir ki sonuç olarak bu inancın kapısı ateizm ile birleşecektir. Bu noktada hem deizmin hem de ateizmin savunucularının vahye dayalı dinlere karşı olan tenkit ve saldırıları aynı doğrultuda gelişmiştir.

Deizm kavramının kullanılmaya başlandığı aydınlanma asrı ile birlikte üç asırdan fazla bir zaman diliminde Batı ülkeleri başta olmak üzere birçok halklar vahiysiz ve peygambersiz bir din anlayışı olan ateizm, nihilizm veya agnostisizm gibi düşünce yapılarına yoğunca bir katılım gösterdiler. Zaten Batı dünyasında Hristiyanlık adına çok az bir grup bulunmakta olduğu malumdur. Buradaki insanlar kendilerini daha çok ateist olarak adlandırmakla birlikte çok az bir grubun kilise ile ilişkisi bulunmaktadır. Bu defa bilim ve teknoloji baş döndürücü bir hızla ilerleme kaydetmekte ve dini inanışlar da bunun tam tersi kitleler tarafından dışlanmaktadır. Ancak deistlerin ve ateistlerin iddia ettikleri gibi insanlık bu bilim ve teknolojinin gelişmesiyle huzura kavuşamamış, tam tersine bireyler kozmik bir yalnızlığın içine itilmiştir. Dini yaşamı insan hayatından soyutlayan toplumlarda intihar vakaları daha da artmış, insanî ilişkiler neredeyse bitme noktasına gelmiştir.

²²⁴ a.yer.

Bilim ve teknolojinin sadece pozitif bir bakış açısıyla değerlendirilerek insanlığın önüne kurtarıcı gibi sunulması insanlığın ortak dertlerine deva olmamış, bu tek yönlü gelişme toplumların içinde bulunduğu sorunları azaltamamıştır. Kapitalist düzenlerin lüzumsuz üretim ve harcamadaki dengesi oldukça bozulmuş, bunlardan etkilenen ekolojik dengelerde de bozulmalar meydana gelerek ortaya çevre sorunları çıkmıştır. Gelir-gider dağılımındaki dengesizlikler, cinsel özgürlük adı altında işlenen suçlar gibi olumsuzluklar aile düzenlerini bozarak toplum düzeninin yıpratılması neticesini ortaya koymuştur.²²⁵

Yaratılış itibarıyla insan karakterinde yüce bir yaratıcıya iman etmek asıldır. İnkâr veya ateistlik ise asıl değil fer' de denilen arızî bir durumdur.²²⁶ Her ne kadar Aydınlanma Dönemi'yle birlikte 17. asırdan sonra dünya kamuoyunda deizm ve sonrasında ateizme bir yönelim olduysa bile 20. asırdan itibaren bu arızî durum zayıflamaya başlamış ve yerini asıl olan imana terk etmeye yönelmiştir. Aslın yerini hiçbir arızı hal ve inancın doldurmayacağı malumdur. Her ne kadar yüzeysel olarak ateizm veya deizm gibi aklın öncülüğünde bir ekol oluşturmaya kalkışsalar bile bu durumu insan karakterine kabullendirmek neredeyse imkansızdır.²²⁷ Zaten küfür kelimesinin etimolojik anlamında da zikredildiği üzere kâfirlik, hakikatte var olan bir olgunun üzeri örtülmek suretiyle gizlenmeye çalışılması olduğu daha önce zikredilmişti.²²⁸ Bu, dine yönelimin günümüze kadar devam etmekte olduğu araştırmaların ortaya koyduğu bir hakikattir. Tam bu dine yönelme durumunda her türlü vahyin öğretilerinden uzak bir yöntemi benimseyerek insanları deizme yönlendiren bir grup devam etmekte ve bunun ateizmden daha tehlikeli sonuçları olduğu ifade edilmektedir. Hatta tüm İslam coğrafyasında olduğu gibi ülkemizde de tanzimattan sonra bir kısım kendini entelektüel şeklinde tanımlayan kimselerin bazıları İslam dünyasının kalkınması için tıpkı Hristiyanlıkta yapıldığı gibi bir yenilenme hareketinin başlamasını öngörmüş, bazıları da açık açık deist görüşlere dayanan bir dini anlayışın ikame edilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.²²⁹ Buradaki en büyük yanılgı, her kelimesine kadar tahrif olunmuş, değiştirilmiş ve din adamları tarafından kaleme alınmış bir Hristiyanlık kitabı ve dini ile tek harfine dokunulmamış, ilk günkü indiği gibi vahiy ürünü olan İslam ve onun kitabı Kur'an'ın birbirine karıştırılmasıdır. Bilimsel her türlü gelişmeye kapalı ve engel olan Hristiyanlık dinine karşı tepkisel olarak ortaya çıkan deizmi, aynıyla alıp hiçbir bilimsel gelişmeye engel olmadığı gibi her fırsatta beşikten mezara kadar bilimi ve teknolojiyi destekleyen İslam dini ile aynı kategoride değerlendirmektir. Aynı şekilde bireysel birkaç olay haricinde İslam medeniyet tarihinde pozitif bilim ve gelişmeye karşı asla bir engel durum

²²⁵ a.g.e., s. 66.

²²⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, kit. Tefsir, (Rûm) 2; Müslim, Kader, 22.

²²⁷ Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", s. 68.

²²⁸ Sinanoğlu, "Küfür", s. 533.

²²⁹ Öztürk, *DEİZM*, s. 8; Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", s. 68.

söz konusu olmamıştır. Hasta olduğunu söyleyen sahabesine “Tedavi ol.”²³⁰ diyen bir peygamberin getirdiği vahiy ile hasta olanları cin çarpmış şeklinde değerlendiren Batı Hristiyanlığı arasındaki farkı anlamış olan bir kesim, Batı’ya duyduğu hayranlık neticesinde İslam dini için de aynı görüşleri ifade etmekten çekinmemişlerdir. Özellikle son yıllarda iç ve dış güçlerin de destek ve yönlendirmesiyle ülkemizde bazı radikal grupların fikir ve aksiyonları örnek gösterilmek suretiyle sanki deizm bir çıkış yoluymuş gibi sunulmaya çalışılmaktadır.²³¹

2.2. İslam Coğrafyasında Deist Yönelimler

Batı dünyasında deizmi savunan ve bu akım ile ilgili eser telif eden bilim insanlarına bakıldığında bu görüşlerini haklı çıkaran kilise uygulamaları görülür. Ancak insafli bir yaklaşımla gözlemlendiğinde Batı toplumunu deizme yönlendiren haklı sebeplerin hiçbiri İslam dininde mevcut olmadığı gibi asırlar boyu Batı’nın insanlık üzerinde tatbik ettiği zulüm ve istibdat hareketleri başta olmak üzere insanın doğasına aykırı her türlü söylemini İslam dini ilk günden beri reddetmiştir. Hristiyanların bilime karşı olduğu tezini İslam dini üzerinden de dillendirmek, bireysel birtakım hataları İslam’ın kendisiymiş gibi lanse etmek ilmî gerçeklerden uzaktır. Batı Hristiyanlığındaki akıl ve mantık dışı uygulamalar başta olmak üzere, insan fıtratına aykırı keyfi uygulamaların İslam’da da olduğunu iddia etmek, su dolu bardakta pilav vardır demek kadar ifrat derecesinde bir düşüncedir. Bu ise bir iddia değil tarihin gösterdiği bir vakıadır. Hristiyan Batı’nın asırlar boyu insanların hastalıklarının cin veya şeytan ürünü olduğunu iddia ettiği zamanlarda İslam dünyasında tıp ve eczacılık ile ilgili ciltler dolusu kitapların bulunduğu, hangi bitkinin hangi hastalığa ilaç olabileceğinin sistematik bir halde okutulduğu gözden kaçırılmamalarıdır.

Öncelikle din-bilim çatışması konusu titizlikle alınmalı ve eğer din hak bir din ise böyle bir çatışmanın söz konusu bile edilemeyeceği bilinmelidir. Evrenin yaratıcısı yüce Allah, dinin de peygamberler vasıtasıyla insanlara gönderilen Allah buyrukları olduğu bilindiğinde göre aynı membadan türeyen bu iki kaynağın birbiriyle çelişmesini iddia etmek yersiz olduğu gibi mantıksal ve bilimsel hiçbir dayanağı olamaz. Üstün güç ve kudret sahibi olan Allah’ın bu evreni kusursuz yaratarak hatasız bir şekilde işleyen bir sisteme bağladıktan sonra gönderdiği peygamber ve vahyin bununla çatıştığını iddia etmek olumlu bir bilgi neticesi vermeyecektir. Aynı şekilde evrenin en yüce varlığı olan insanı ve onun aklını yarattıktan sonra yarattığı insanın aklına muhalif ya da akli ile çelişen bir emir ve buyruğunun bulunmasını düşünmek akla mugayir bir veridir. Kelâm alimleri dini “Yüce yaratıcının peygamberi vasıtasıyla

²³⁰ Ebû Dâvûd, Arnâvut, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, kit. Tıb 1.

²³¹ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 68; Öztürk, *DEİZM*, s. 8.

insanlara gönderdiği tüm emir ve buyruklar bütünüdür.” şeklinde tarif etmişlerdir.²³² Bilim ise Allah’ın evrendeki yasalarını, onun işleyişindeki kanunların, işletim sisteminin aklı kullanarak tecrübe, deney, gözlem ve müşahadeyle analiz edilmesidir. Bununla bir taraftan Allah’ı daha yakından tanıma bir taraftan da evreni imar etme görevini yerine getirecektir. İslam medeniyetinin “oku” şeklinde bir emirle başlaması²³³, bu okumanın yaratılışa, insanın varoluş evrelerine dikkat çekmesi, İslam medeniyetinin bilime yönelimin ilk ipuçları kabul edilmiştir. Hatta oku emriyle birlikte Allah’ın insana kalemle yazmayı öğrettiğinin de peşinden gelen âyet ile teyit edilmesi²³⁴ bilginin, bilimin, tecrübe ve gözlemlerin yazılı hale getirilerek farklı insan toplumlarına iletilmesi, sonraki nesillerin istifadesine miras olarak bırakılmasına işaret edilmiştir. İslam tarih, medeniyet ve kültür mirasına sadece göz ucuyla bakılması bile mensuplarının aritmetik, tıp, hendese, astronomi gibi pozitif bilimlerde konusuna ortaya koyduğu telifler ve buluşlar göz önüne alındığında İslam’da bilim-din çatışmasını iddia etmek, deveye hendek atlatma değil elma toplatmak kadar kabul edilmesi güç bir durumdur. Bilim ve din literatür bakımından da birbirinin rakibi değil, farklı kulvarlarda insanlığa hizmet veren iki ayrı sistemdir. Bu iki sistem birbirilerini nakzetmediği gibi, her platformda biri ötekini destekleyen ve teşvik eden konumdadır. Kur’an-ı Kerîm, Allah’tan en fazla sakınan kimselerin ilim sahipleri olduğunu ifade eder.²³⁵

Kelâm alimlerinin sıkça vurguladıkları ve insanın yaratılış gayesini sorgulamasında Kelâm ilminin yeri ve önemini belirten ifadelerinde akıllı her insanın “Ben nereden geldim?”, “Varlığımın gayesi nedir?” ve “Ölümden sonra nereye gideceğim?”²³⁶ şeklindeki soruların ortak teması olan “insanın yaratılış” gayesi meselesi bilim, araştırma, analiz ve evreni gözlemlemesi ile daha da netlik kazanacaktır. Allah’a imanının taklitten çıkıp tahkik seviyesine ulaşmasında bu gözlem ve deneylerin büyük etkisi söz konusudur. İlim, bireyin Allah’ı daha iyi tanıması, ona gereği gibi kul olabilmesi yolundaki çabasına en büyük katkıyı sağlayan bir olgu olması, “Allah’tan en çok sakınanlar ilim sahibi kimselerdir.”²³⁷ sözündeki vurguyu daha da anlamlı kılmaktadır. Bilgili olanla bilgisizin aynı olmayacağını ve ikisi arasındaki farkın bilinmesini de ancak aklını ince bir zeka seviyesinde kullanabilenler olacağından bahsedilmiştir.²³⁸ İslam medeniyet havzasındaki yaşayan kültür içerisinde bilgiye teşvik konusunda “Beşikten mezara kadar ilim.”, “bilginin Çin’de bile olsa gidip alınması” şeklindeki

²³² Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, s. 23.

²³³ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. Alak 96/1.

²³⁴ a.g.e., v. Alak 96/4.

²³⁵ a.g.e., v. Fâtır 35/28.

²³⁶ Topaloğlu, Yavuz, Çelebi, *İslâm’da İman Esasları*, s. 42.

²³⁷ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. Fâtır 35/28.

²³⁸ a.g.e., v. Zümer 39/9.

söylemler mevcuttur. İlim öğrenme hususunda herhangi bir yaş sınırı ve yorgunluğun/uzak mesafenin mevzubahis olmadığını ifade eden örfî davranış modelleri olduğunu ortaya koymaktadır.

İslam dinindeki nübüvvet-vahiy birlikteliğinin bizzat kendisi bilgi öğrenme ve öğretme kaynağı olduğu açıktır. Hz. Peygamber'in (s.a.s) nübüvvet ile görevlendirildiği Arap yarımadasında ve özellikle de Mekke şehrindeki akıl almaz vahşet ve insanlık dışı yaşamın ortasında ilk inen vahyin okumaya yönelik bir emirle başlaması bu medeniyetin bilgi ve öğrenme ile ilgili geleceğini inşa etme bakımından önemli ipuçları olduğu izahtan varestedir. İslam medeniyeti kültür havzasının bilim, kültür, sanat gibi insanlığın ortak tecrübesini beyan eden yapıt ve eserlerle dolu olmasındaki vakıa bu iddiayı doğrulayan birer kanıt niteliğindedir.

2.2.1. Deist-Dindar Görüntüsü

Tarihin akışı içerisinde herhangi bir dine mensup olduğu halde deizmi savunan ya da deist olduğu halde din konusunda ölçülü davranan kimseler olmuştur. Nitekim Aydınlanma Dönemi deizminde bu manzaralara çokça şahit olmak mümkündür. İslam coğrafyasında da bu tür manzaraları görmek gayet doğal bir durumdur. Kişi İslam dininin bir mensubu olduğunu izhar ettiği halde konuşmalarında ve akademik yazılarında veya söylem ve davranışlarının deizmi savunan biri ile aynı doğrultuda olduğu fark edilen insanlara rastlamak mümkündür. Aslında bu tezat gibi görünen düşünce karışıklığının arka planında sosyo-politik durumların etkin olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu kimselerin sosyal baskıdan mı korktukları yoksa kendilerinin politik davranarak bir menfaat elde etme yönünde mi olduklarının ortaya konulması gerekir.

Deist inanış ile ilgili yapılan önemli bir bilimsel çalışmanın olmadığı daha önce belirtilmişti. Bu anlamda son zamanlarda ülkemizde yapılmış en kapsamlı çalışma deizmin felsefî bir düşünce olarak ele alınmasını sağlayan Yaşar Nuri Öztürk'ün kaleme aldığı "*Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç: Deizm*" adlı eser olduğu söylenebilir. Ancak Öztürk, deizmin felsefî boyutunu anlatmaktan daha öte, haddini aşarak Kur'an'ın böyle bir inanışa kapı araladığını ifade etmiştir.²³⁹

Öztürk bu eserinde toplumdaki dinî algıya güya reaksiyon göstermek için deizmin İslam'a alternatif olabileceğinden bahsetmiştir. Yaşar Nuri, eserinde meseleyi bir felsefî teori olmaktan öte, Kur'an'ın deizme teşvik ettiği şeklinde bir yanılgıya düşmüştür. Öztürk'e göre deizmin din, ilham, heva, kilise ve cami gibi bir kutsalı mevcut değildir. Deizmin tek kutsalı

²³⁹ Öztürk, *DEİZM*.

akıl, bilim ve ahlak olduğunu dile getiren Öztürk, dincilik denilen düşünceye deizmin alternatif olabileceğini ifade eder.²⁴⁰ Öztürk'ün dincilikten kastının ne olduğu tam olarak net değildir. Tevhid inancının ortaya koyduğu yüce yaratıcı inancına karşılık henüz hakkında bilimsel bir çalışmanın bile yapılamadığı deizmi alternatif olarak görmek asla kabul edilebilir bir iddia olmamakla birlikte, Öztürk'ün böyle bir düşünceyi ortaya atması da farklı şekillerde yorumlanabilir görünümündedir.²⁴¹

2.2.2. Aydınlanma Dönemi ve İnkârcı Akımlar

İnkârcı akımların kökeni daha eskiye dayanmasına rağmen, bu fikirlerin akım haline gelme süreçleri 17. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Zaten Avrupa'daki fikrî yapının köklü bir değişim ve gelişim gösteren bu döneme “Aydınlanma Çağı” ya da “Aydınlanma Felsefesi” adı verilmiştir. Bu dönemde adı geçen Batılı filozoflara da “aydınlanma filozofları” demişlerdir. Bu asırda toplumsal ve siyasi ilişkilerden başlamak üzere, bireylerin ahlakî durumlarına varıncaya kadar hayatın birçok alanında yeni bir arayış içine girilmiştir. İlk bakışta bir yenilik arayışı gibi görünse de aslı itibarıyla Orta Çağ, Batı'nın karanlık tarihini kapatıp, yeni bir çağ açarak adeta bir gelenek bilgisi ve eleştirisinin yapılması planlanmasındır. Avrupa Hristiyanlığının asırlar boyunca ortaya koyduğu insanlık dışı uygulamalara sonra vermek, Batı insanının tükenen sabrı, hayatı yaşanmaz hale getiren kiliseler ve Batılı din adamlarının rant kaygıları, bilim ve gelişmeye karşı takındıkları olumsuz tavırlar, insanlığın ortak aklının gelişip büyümesi gibi farklı itici güçler ve bunların dinamikleri aydınlanma sürecini âdeta zorunlu bir hale getirmiştir.²⁴²

Deizmin Modern Çağda kendisine yandaş bulmasında kilisenin doktrinlerinin büyük etkisi olmuştur. Bu anlamda Hristiyan din adamlarının ahiret, dünya hakkındaki söylem ve uygulamalarının istikrarlı olmayışı, kişilerin asli günah sebebiyle yaşadıkları dünyaya ceza çekmek amacıyla gönderildikleri ve dünyada insana sunulan lütuflardan uzak kaldıkça esas mükafata erişebilecekleri ifade edilmiştir. Kilise din adamlarının fikirleri ile bilim adamlarının görüşlerinin çarpıştığı bu dönemde din baskısı sonucunda insanlar açık kapı olarak kendilerini deizmin bünyesinde bulmuşlardır. Bu dönemde kilise, İncil verilerinin şüpheye düşülmeyecek ve münakaşa edilmesi mümkün olmayan bilgiler olduğunu söylemişlerdir. Oysa Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında halkı şiddetli eziyetlere ve tahakkümlere maruz bırakılan durumlar

²⁴⁰ a.g.e., s. 23.

²⁴¹ Namık Kemal Okumuş, “Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru Ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler”, ed. Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, Van: Ensar Neşriyat, 2017, ss. 184-85.

²⁴² Başçı, 17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm, s. 6.

uygulandığı malumdur. Bu işkencelerden kaçan Hristiyan halk manastırlara sığınıp kendilerini ibadete vermişlerdir.²⁴³ Dolayısıyla hem halkın hem de kurumların saldırılarla karşı karşıya kaldığı dönemlerde deizm kelimesi sıkça rastlanan kavramlardan biriydi. Halkın deizm söylemine karşı ise kilise rahipleri tarafın deist gruplar zararlı unsurlar arasında görülmüştür.²⁴⁴ 17. yüzyıl Aydınlanma Dönemi'nde deney, inceleme ve araştırmaya dayanan pozitif bilimler, Kilisenin halka dikte ettiği Kitab-ı Mukaddesteki görüşlerle çatışınca, Hristiyan din adamları ve bilim insanları arasında krizlere varan ciddi kaos ve çatışmalar oluşmuştur.²⁴⁵ Kilisenin gücünü kıran gelişmeler arasında en göze çarpan konular ise Galileo'nun, Kepler'in ve Kopernik'in buluşları olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁶

2.2.3. Aklın Öncülüğü ve Bilgi Kaynakları

Kelâmdaki bilgi kaynakları “havâss-ı selîme” “haber-i sâdık” ve “akıl-ı selîm”²⁴⁷ olarak bahsedilir. Buradaki akıl-ı selimden maksat doğru bir akıl yani öncülleri ve neticeleri hakikate ileten bir düşüncedir. Zaten bilgi kaynaklarının temelini de bu sağlam akıl temsil eder.²⁴⁸ Havâss-ı selime de güvenilir ayan ile duyu organlarını ifade eder. Sağlam duyu organları herhangi bir uyarıcıya gerek duymadan, kuruyu ve yaşı, sıcaklığı ve soğukluğu, acı ile tatlıyı, kara ile akı algılama ve birbirinden ayırt etme yetisidir. Sağlıklı duyu organları fiziki alemde bulunan varlıkları algılamaya yarayan beş duyu organıdır. Belirli sınırlar içerisinde²⁴⁹ bilgi elde etmeye yarayan araç oldukları kabul edilmiştir. Beş duyu organı kendilerine has alandaki dataları aklın değerlendirmesi için toplar ve onun süzgecinden geçirerek sahibinin gerçek bilgiye ulaşmasını sağlar. “Sağlıklı duyu” olarak bahsedilen herhangi bir rahatsızlık veya hastalıktan kaynaklanarak aldığı tatları doğru yansıtmayacağı ihtimalindendir. Elde etmek için bir özel çaba ve talebe gereksinim duymayan ve kazanıma dayanmayan duyuların tanımını yapmak zordur. Var olan nesneyi tanımlamak için aslını ifade edenden daha anlamlı kelimelere ihtiyaç var olacaktır. Örneğin, ellerimizle dokunup algıladığımız sıcaklığın tarifinin, sıcaklığın duyulara tesirinden daha etkili bir tanımlama yapılamayacaktır. Bu kavramlar tarife gerek duymadan bilgili bilgisiz ya da büyük küçük herkes tarafından algılanan bilgilerdir.²⁵⁰ Aynı

²⁴³ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 45.

²⁴⁴ Baloglu, *Son Hurafe DEİZM*, s. 231.

²⁴⁵ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, s. 59.

²⁴⁶ a.yer.

²⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 7; Sa'deddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1408/1988), 15.

²⁴⁸ Ebû 'Abdillâh Fâhrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420, s. 20/139.

²⁴⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, s. 15.

²⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 1420, s. 1/116-117.

durumda koklama için iyi ve kötü kokunun, görmek için renklerin, tat alabilmek için ekşi ve acının hissedilmesinden daha iyi tarif yapmak mümkün değildir.

Akıl sözlük anlamında hicr/mahzurlu, engel ve yasak, pürüz anlamındaki kelimelerle ifade edilmiştir. Fiilin kök anlamına bakıldığında “bağlamak” demektir. Akıl kavramının doğruyu ve yanlış ayırt edecek yaşa gelmek, ergen olmak, akıl erdirmek ve bilinçli olmak anlamları üzerinde mefhumlaştığı düşünülürse kök olarak “engellemek, yasaklamak, sakıncalı ve bağlamak” ifadeleri terim anlamıyla yakın bir bağlantısı olması gerekir. Bu durumda akıl, malikini yasak ve sakıncalı durumlardan engelleyen, ona yanlış doğruyu ayırt eden kavrama yeteneğini sağlamış olması demektir. Akıl, “engel” anlamındaki “hicr” kelimesiyle de ifade edildiğine göre, diğer mahlukat ve insanı birbirinden ayıran en önemli farkın akıl ve onun ürettiği bilgi olduğu kastedilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de “Ashâb-ı Hicr” diye bir topluluktan bahsedilir ki sûreye kendi ismini veren bu insanların, nübüvveti, vahyi ve peygamberi yalanladıklarından²⁵¹ (Hicr: 80) bahsedilir. Bu topluluk Hz. Salih’in (a.s.) kavmi olan Semûd kavmidir. Ancak Kur’an’ın bunları “Hicr Ashabı” şeklinde ifade etmesi ile “hicr” kelimesinin “akıl”²⁵² anlamında kullanımının yakın ilgisi olduğu söylenebilir. Çünkü bu toplumun “Ashab-ı Hicr” yani “akılcı toplum” şeklinde isimlendirilmesi, akıllı vahyin önüne geçirip, risaleti kabul etmeyen kimseler²⁵³ şeklinde de anlaşılması mümkündür. Çünkü bunlara gönderilen peygamber, sadece Hz. Salih (a.s.) olmasına rağmen Kur’an, “Hz. Salih’i yalanladılar” yerine “Tüm peygamberleri yalanladılar” anlamındaki “el-mürselîn” kelimesini kullanılmıştır. Bu da onların nübüvvet müessesesini tümünden kabul etmedikleri şeklinde anlaşılmasını sağlamıştır.²⁵⁴

Kelâmî metinlerde aklın tarifi şu şekilde yapılmıştır: Allah’ın yaratmış olduğu manevi bir öz, hak ve Batılı ayırarak kalpte oluşan bir ışıktır.²⁵⁵ Ebu’l-Hasan el-Eş’arî (ö. 324/935-36) akıllı tarif ederken “zihnin bazı zorunlu bilgileri bulması” şeklinde demiştir.²⁵⁶ Verilen bu tanımlamalardan yola çıkılarak akıl, bireyde bulunan duyu organlarıyla algıladığı bilgilerin değerlendirilmesiyle oluşan düşüncelerin ve kavramların karşılaştırmasını yapan, onlar hakkında gerçekçi bilgiler elde eden; iyi ve kötü olanı birbirinden ayıran zihinsel bir yetidir. Aklın sahip olduğu meziyetlerde düşünceleri farklı kategorilere ayırma ve çözümleme yapma gibi özelliklere sahiptir. İnsanın sorumlu olmasındaki sebebin akıl olduğu konusunda İslam bilgilerinin fikir birliği vardır. Akıl, sorumlu olan kişinin kanunlar ve din gözetiminde mükellef

²⁵¹ Kur’an-ı Kerim Meâli, v. Hicr: 15/80.

²⁵² el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi’l-Kur’an*, ss. 108-9.

²⁵³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 1420, s. 14/163.

²⁵⁴ Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz”, ss. 789-804.

²⁵⁵ Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rîfât*, s. 197.

²⁵⁶ Adududdîn el-Îcî, *el-Mevâkıf fî İlmi’l-Kelâm*, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1999, s. 146.

olmasının koşulu olduğu düşünüldüğünde din kavramının tamamıyla akıl ile ilgili olduğu söylenilebilir. Akıldan yoksun olan kişinin dinde sorumluluğu yoktur. Müslümanlar açısından dinin hedefleri şeklinde ifade edilen, korunması gereken beş temel esas içerisinde yer alan akıldır. Burada ifade edilen şey Allah'ın peygamberler aracılığıyla vahiyle insanlara ilettiği kurallar bütününde yer alan, canı, nesli, akli, malı ve dini koruma üzerine inşa edilmiştir. Yer alan bu beş temel esas nas ile bildirilmemiş olsa da toplum tarafından üzerinde anlaşma sağladıkları hususlardır. İslam dini bu beş esası korumak için birtakım yasaklar koymuştur. Çünkü, uyuşturucu ve alkol gibi insan aklının düşünmesine zarar veren maddeleri yasaklayarak aklın işlevlerini kontrol altına alıp zarar görmemesini amaçlamıştır. Ve bu mesele için Kur'an-ı Kerim birçok yerinde “*Onu ancak akıl sahipleri bilir.*”²⁵⁷ şeklindeki söyleyişlerle “akletme” fiiline bilakis önem atfetmiştir. Evrenin içinde yer alan gizemler için “zihinsel düşünme”²⁵⁸, “sağduyu”, “tefekür etme”²⁵⁹ gibi ifadelerle Kur'an-ı Kerim emir vererek aklını kullanmayan kişileri kınamıştır.²⁶⁰

İslam hukuku akit kuramlarında irade beyanı esas alınarak beyan verenin akıl sahibi olması şart koşulmuştur. İslam'da alışverişlerde yahut dini evliliklerde tarafların ehliyet sahibi kimseler olması gerekli kılınarak, ehliyet sahibi olmak akıl sağlığı yerinde olan ve akıllı olma şartına bağlanmıştır. Bu sebeple çocuk yaştaki yapılan akitlerin geçersiz olduğu ifade edilmiştir. İslam hukuku temel şartlarında kişinin özgür bir biçimde akli fonksiyonlarını kullanması esas alınmıştır. Ancak yapılan bir anlaşmada anlaşmaya zorlanan kimsenin özgür iradesi elinden alınmış olacağı için sözleşme yok hükmünde sayılmıştır. İnsanın özgür iradesini engelleyen durumlar içerisinde aklın kullanılmamasından kaynaklanan baygınlık, uyku, sarhoşluk, bunaklık ve bütün akli fonksiyonlarını kullanamadığı durumlar dahil olup hepsi sözleşmeye engel haller olarak kabul edilmiştir. İslam'da zorlanan kimsenin imanı sahih değerlendirilmemiştir. Çünkü iman etmek demek tasdik etmektir. Tasdik etmek ise kalbin görevidir. Bu sebeple Müslüman olmak için iman etmek isteyen kimsenin dinin hakikatlerini analiz ederek araştırması ve bilmesi aynı zamanda tefekkür etmesi gerekmektedir.²⁶¹ “İslam Dini ve Tabii Din” esere sahip olan İzmirli İsmail Hakkı, Batı filozoflarının doğal din anlayışı içinde olmalarının söylem ve isteklerini ele alıp bunların karşılığının İslam'da var olduğunu ispatladıktan sonra, aklın ön planda ve sağduyunun hâkim olduğu İslam için şunları ifade etmiştir:

²⁵⁷ Kur'an-ı Kerim Meâli, v. Bakara: 2/269; Âli İmrân: 3/7.

²⁵⁸ a.g.e., v. A'râf: 757.

²⁵⁹ a.g.e., v. Bakara: 2/219.

²⁶⁰ Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz”, ss. 789-804.

²⁶¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 378.

“İslam dini olgunlukların son noktasıdır. En büyük nizamdır. O bir akıl ve fikir dinidir. Akıl dinden, din de akıldan ayrı düşünülemez. Akıl asıl, din ona dayanır. Dinin temel prensipleri olan uluhiyet ve nübüvveti akıl ile ispat eder, ahiretin ise imkanını akıl ile ispatlarken, vukuunu doğru haber ile tasdik eder. Aklen imkânsız olan her şeyi reddeder. Yargılama, akli ve mantiki esaslara asla ters değildir. Akla dayanmayan hiçbir delil, delil olamaz. İslam’a göre sorumlu olmak, akla bağlıdır.”²⁶²

İslam dininin akılla herhangi bir problemi olmadığı açıktır. Aklın meydana getirdiği farklı değerlendirme işlevleri düşünüldüğünde, insan-düşünme-akıl şeklinde analiz yapılıncı milyarlarca insan için farklı düşünce ve aklın ortaya çıkması kaçınılmaz olacak bir durumdur. Netice olarak deizm bakış açısında akla tanınan sınırsız yetkide “Kimin akli?” sorusuna verilecek cevabın konunun anlaşılmasında yardımcı olacağı açıktır. Çünkü var olan akıllarda farklı duygu ve düşünceler yer almaktadır. Birinin hoşlandığı bir durumdan başkası nefret duymakta, bir aklın ahlakî olarak gördüğünü diğer akıl reddetmektedir. Akıllarda çelişki yaratan konularda insanları bir araya getirip birleştirecek aklın üst akıl olarak kim olması gerektiği soru işareti oluşturur. Yaşayan dünyada var olan açlık, gasp, yıldırı, savaş, hırsızlık vb. suçlar akılların çeliştiğini göstermektedir. Suçları işleyenlerin kendilerine göre makul açıklamalarının olduğu malumdur. Toplamların temel ortak noktalarını oluşturan durumlarda aklın çelişmesiyle neticenin kime, neye göre düzenleneceği durumu vahyin gerekliliğinin akli boyutudur. Deizmin ateizmden ayrılan yönü bakımından yaratıcının ilk müsebbip olduğuna inanmalarıdır. Bunun ötesinde Tanrı’ya karşı iyi kul olma düşüncesi bireyin akılla bilebileceği bir durumdur. Ancak üzerinde durulması gereken hususlardan biri de akla geniş yelpazede yetki vermenin oluşan olgu ile ne kadar uyumlu olduğu durumudur.²⁶³

Kelâm ilmi, İslam’ın içerdiği konuları inceleyen bilim dalı olması hasebiyle Kur’ân-ı Kerimden de örneklere bakmak yerinde olacaktır. Fâtihâ Sûresi’nde “Bizi doğru yola ilet.”²⁶⁴ şeklinde yaratıcıya kullarının talep ve yakarıları vardır. Fakat her bireyin kendisine göre doğrusu olduğu için doğru yol kavramının “Hangi doğru yol?” sorusunu gündeme getirecektir. Burada bahsedilen doğru yola ilet ayetinden sonraki ayetin tefsirinde “kendilerine nimet verilen kimselerin yolu”²⁶⁵ olduğu belirtilmiştir. “Nimet verilenler” denilerek tüm peygamberler kastedilmiştir.

Meseleyi biraz daha açmak ve somut örnek vermek suretiyle mantıkî çıkarımlarda bulunmak, akla verilen sınırsız yetkinin aslında doğru olmadığını ortaya koyma açısından

²⁶² İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 60-62.

²⁶³ Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz”, ss. 789-804.

²⁶⁴ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, v. Fâtihâ: 1/6.

²⁶⁵ a.g.e., v. Fâtihâ: 1/7.

faydalı olacaktır. Çünkü yeryüzünde bulunan insan sayısı kadar farklı akıl, idrak, şuur ve buna bağlı olarak da ortaya konulan fiilleri vardır. Evrende cereyan eden olaylara dikkatlice bakıldığında görülecektir ki insan aklından mütevellit aksiyonların sonucunda, her insanın bir doğrusu, izaha çalıştığı aksiyonları vardır. Şahsi çıkarları uğruna kan döken katilin, arzularını gerçekleştirmek için insanların mallarını gasp eden hırsızın, gönül doygunluğuna erme uğruna küçücük çocuklara tecavüze yeltenen psikoseksüelin, vatanına ihanet ederek düşman ile iş birliği yapan haininin ya da silahlı örgüt kurarak masum insanların kanını döken teröristin kendilerini haklı çıkaracak mantikî bir izahı ve aklî bir çıkarımı bulunmaktadır. Bu durumda insandaki sınırsız haz duygusunu sınırlayacak, akılların çatışması durumunda temel kabule uyulmasını sağlayacak bir üst aklın mutlaka olması gerekir. İslam dininde buna “vahiy” bilgisi denilmiş ve toplumlar için genel geçer kuralların Tanrı tarafından konulduğu gerçeğine inanılmak suretiyle vahyin verilerinin akıl ile doğrulanarak hareket edilmesi sağlanmıştır.

Tek başına aklın, tek başına vahyin ya da tek başına duyuların bilgi kaynağı olamayacağı fikrinden hareketle, aklın vahye, vahyin de akla ihtiyacı vardır. Bunları birbirinden bağımsız düşünmek doğru bir sonuca götürmeyecektir. Aklı sürekli ön planda tutmaları ile bilinen Mu‘tezile ekol mensuplarından Câhız, nübüvvetin delillerini zikrettiği esnada “Bilgi elde etmede akıl tek başına yeterli değildir.”²⁶⁶ şeklinde bir çıkarımda bulunmuş ve Allah Teâlâ’nın neden peygamber gönderdiğini bu yöntemle açıklama yoluna gitmiştir. Akla verilen sınırsız yetki ile sınır tanımayan duygu selinin akışını kesmek mümkün değildir. Hiçbir kural tanımayan duygu, insan zihnini ve aklını işgal etmeye başladığı zaman, akla dışarıdan bir bilgi (vahiy) empoze edilmezse, akıl duyguya tabi olacak ve bu da toplumsal açıdan önü alınmaz felaketlere götüren bir çığır açacaktır. Zaten günümüzde söz konusu olan deist eğilimlerin, vahyi reddetmekteki asıl gayelerinin de insan duygularındaki sınırsız haz arayışı ile vahiy bilgisinin çelişmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Halbuki doğal olan, insanda bulunan duygu odaklı haz arayışı, akıl süzgecinden geçtikten sonra eylem planına konulmasıdır. Böylece duygular akla tabi olacak, akıl da bilgi, tarih ve tecrübe demek olan vahiyden istifade edecektir. Aksi durumda salt duygunun, insanı çok zaman yanılttığı inkâr edilemeyen bir realitedir. Örnek olarak ilk gördüğümüz bir kişi veya olay karşısında duygularımızla hareket eder ve sevmek-sevmemek, hoşlanmak-hoşlanmamak gibi duygu ürünü izahlar yaparız. Ancak aklın devreye girip, duyguların eylemlerini kontrol altına alıp zihin süzgecinden geçirdikten sonra, duyguların bizi yanılttığını fark ederiz. İnsan bünyesinde bulunan akıl ve hisler bile çatışma içerisine girdiğine göre insanın tarihe, tecrübeye, vahye ve üst aklın bilgisine ihtiyacı

²⁶⁶ Ebu Osmân Câhız, *Hucecu’n-Nübüvve*, thk. Alî Bumulhim, Beyrut: Dâru’l-Bihâr, 2004, s. 135.

vardır demektir. İslam dini akla bu denli önem verdiğine göre deizmin akli kullanma konusunda İslam ile bir probleminin olmaması gerekir.

Bilgi kaynaklarından üçüncüsü de “*haber-i sâdık*” yani doğru haberdır. Çünkü haber ifadesi mutlak olarak kullanıldığında yalan ve doğruya ihtimali olan bilgidir.²⁶⁷ Terkipteki “Sâdık” kaydı ile yalandan uzak ve doğruyu ifade eden haberler kastedilmiştir. Nübüvvet, vahiy ve tarih bilgisi haber-i sadık ile ilgilidir. Berâhime, deizm ve nübüvvet müessesini kabul etmeyen tüm grupların asıl problemi de bu kısım ile alakalıdır. Dolayısıyla bu kimselere öncelikle haberin bilgi değerini ispat etmek yerinde olacaktır. İslam alimleri mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki çeşit haberden bahsetmişlerdir. Ahâd haber, mütevâtir derecesinde olmayan ve şartlar dahilinde yine de haber değeri taşıyan bilgidir.²⁶⁸ Mütevâtir ise, Câhız’ın (ö. 255/869) isimlendirmesiyle zorunlu anlamına gelen “kahir haber” dir. Yani inanılması zorunlu bilgidir.²⁶⁹

2.2.4. Deizmin Değerlendirilmesi

Din-insan ilişkisi hem ruhsal hem de fiziksel hem bireysel hem de toplumsal olarak varlık alanına adım atmasıyla ihtiyaç duyulan bir gereksinimdir. Allah-evren-insan düzlemindeki iletişimin sağlanmasında vahiy rol oynar. Yaratıcısı tarafından yeryüzünün halifesi²⁷⁰, en mukaddes varlık²⁷¹, emaneti yüklenen kimse olarak nitelenen²⁷² insanın kozmik evrende başı boş bırakılması zaten düşünülemez.²⁷³

Zaten din üzere bir karakterde/fitratta yaratılan insana dini öğretecek bir sisteme de mutlaka ihtiyaç vardır. İşte tüm peygamberlerin gönderiliş hedef ve amaçları evrenin efendisi olan insana layık olduğu bir yaşam için ihtiyaç duyduğu bilgileri, müjde ve uyarıları, yaratıcıdan alıp yaratılana ulaştırmaya yöneliktir²⁷⁴. Kısaca din olgusu insan hayatının olmazsa olmazlarından kabul edilmiştir. Burada dinin insan hayatına kattığı değer konusunda ona sunduğu rolün ne olduğu mutlaka belirtilmelidir. Din olgusunun insan hayatı için gerçekten bir zorunluluk olduğu vurgulanmalıdır. Zira insanoğlunun yaratıcısını gerçek anlamda tanıma durumu ancak peygamberlerin vahiyleri sayesinde olduğu gibi yaratıcısı ile olan iletişim şeklini de yine onun vahyi ile öğrenebilir. Aklın tek başına çözemediği o kadar sorunlar vardır ki

²⁶⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l- 'Aķā'id*, s. 17.

²⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 9.

²⁶⁹ Ebu Osmân Câhız, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye Kitâbu Halkı'l-Kur'an*, thk. Alî Bumulhim, Beyrut: Dâru'l-Bihâr, 2004.

²⁷⁰ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. Bakara: 2/30.

²⁷¹ a.g.e., v. İsrâ: 17/70.

²⁷² a.g.e., v. Ahzâb: 33/72.

²⁷³ a.g.e., v. Kıyâmet: 75/36.

²⁷⁴ a.g.e., v. Nisâ: 4/164.

bunları çözme konusunda vahiy insana önderlik ve rehberlik etme konumundadır. Her bireyi insan olma sıfatına haiz olan kimselerin insan olma bakımından birbirinden farkları yoktur. Dolayısıyla insanların üzerinde ittifak edemedikleri birçok hususta vahiy devreye girer ve birçok kargaşanın önüne geçilmiş olunur. Yine insanoğlunun her an sorguladığı ölüm sonrası hayat için sadece peygamberlerin gösterdiği tutarlı bir yol haritası mevcuttur ki insanlar ahiret hayatına ait tüm bilgileri vahiy vasıtasıyla öğrenirler.

İnsan, yaratılışı bakımından mutlaka bir vahye muhtaçtır. Çünkü iradeli bir varlıktır ve iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış gibi zıt kutuplu seçenler arasından iyiyi, güzeli ve doğruyu seçme kabiliyeti veya iradesi insana verilmiştir. Yani insan, zıt kutuplu seçeneklerden oluşan bir hayat serüveninde neyin iyi neyin kötü olduğu konusunun aydınlatılmasına muhtaçtır. Aksi durumda ise güzeli çirkin, çirkinini güzel, iyiyi kötü kötüyü iyi görerek eylem yapan çok insanla karşılaşıldığı muhakkaktır. Burada sadece aklın önderliğinin bulunması oldukça güç olan durumlar hasıl olmaktadır. Katil ve maktulün her biri kendi haklı olduğunu iddia eden iki zıt kutuplardır. Burada kendisi gibi yine insan olan birinin iddiası değil, vahyin öncülüğüne ihtiyaç vardır. Halbuki diğer bitki ve hayvanların iradesi yoktur ve onlar içgüdüleri veya kendilerine yüklenen bir misyonları vardır o yörünge üzerinde hareket ederler. Arının kendisine yüklenen misyonu çiçeklerden bal yapmaktır²⁷⁵ ve farklı bir seçeneği mevcut değildir. Aynı şekilde bitki örtüsünün de kendine yüklenen bir misyonu vardır. İnsanlar için üreteceği gıda veya besin üzerine hareket eder. Gerek hayvanların gerekse bitkilerin hareket kabiliyetleri bu misyonlarıyla sınırlıdır ve farklı bir irade oraya koyamazlar. İnsan ise bunların tersine, özgür iradesini kullanabilen bir varlık ve bu iradesini iki zıt kutup arasında kullanmak için tercih yapabilecek bir kabiliyette yaratılmıştır.

İnsan yaşamına rehberlik etme konusunda aklın tek başına yeterli olduğunu savunan deizm ve bilumum inkârcı akımların şu hususu mutlaka bilmeleri gerekir ki o da eğer akıl tek başına yeterli olsaydı önceki nesillerden edinilen deneyim ve bilgi birikimine hiç gerek kalmazdı. Halbuki insanlık tarihinin gelişim kaydetmesindeki asıl rol oynayan husus yaşanan tarihsel sürecin sonraki nesillere aktarılmasıdır. Hatta bu tarih bilinci insan ve diğer varlıkları birbirinden ayıran da en önemli unsurdur. Nitekim diğer hayvanların dünyasında böyle bir tarih bilinci mevcut değildir. Zaten olmuş olsaydı belki de bir fare kendi nesline bildiklerini aktarmak suretiyle farklılık arz eder ve gelinek noktada bir fareyi yakalamak için devasa fakların/tuzak aleti kurulması icap edebilirdi. Kaldı ki sadece sağlık alanında elde edilen tarihi veriler ve tecrübe birikiminin getirdiği noktada “Ben bu ilaçları kullanmayacağım ve kendi aklımla bunun şifalı veya zehirli olacağını tespit edeceğim.” demek ancak akıl-mantık uyumsuzluğu olarak tarif

²⁷⁵ a.g.e., v. Nahl: 16/68.

edilebilir. Netice olarak aklın tek başına yeterli olmadığı, insanın bilgi ve tecrübe bakımından önceki nesillerin yaşadığı bilgilere de muhtaç olduğu ortada iken, önceki nesillerden aktarımda bulunan ve insanları doğru yola çağıran peygamberler ve getirdikleri vahyin reddedilmesi aynı makul görünmemektedir.

Kelâmî eserlerin tümünde zikredilen ve kelâm ilminin hedef ve amacını ortaya koyması açısından sorular soruları burada zikretmek yerinde olacaktır. Her insan, kendi hayatının farklı aşamalarında şu soruları mutlaka kendine sorar ve bunlara cevap arar: “Ben nereden geldim?” “Buradaki görevim nedir ve buradan sonra nereye gideceğim?”²⁷⁶ Bu sorulara doğru cevap bulduğu oranda dünya yaşamını anlamlı hale getirecektir. İnsan bizzat kendini ilgilendiren bu sorulara mantıklı, makul ve ikna edici cevaplar bulduğu takdirde hayatı düzene girecek ve ruhsal olarak huzura kavuşacaktır. Bu durumda insan nereden geldiğini peygamberin vahyi dışında nereden öğrenecektir. İnsanlığın yaratılışına şahit olmamakla birlikte kendi doğumunu bile bilemeyen insan²⁷⁷, bu bilgileri nasıl ve nereden elde edecektir? Sadece aklın rehberliğini iddia eden deist ve ateist mensubu kimseler bile kendi anne ve babalarını akılları ile değil, çevresinin, anne ve babasının kendisine haber vermesi suretiyle öğrenmektedirler.

Vahyin mevcut olmadığını iddia ederek sadece aklın rehberliğine başvurmak, bireyi kendi aklına, duygularına, becerisine, anlayışına ve çalışma azmine göre hareket etmeye yönlendirecektir. Halbuki herkesin saf bir akılla bileceği gibi yeryüzünde hırsına ve tamahına yenik düşen, arzusuna ve cimriliğine mağlup olmuş, intikam ve şehvet hırsına kapılmış milyonlarca insan vardır. Herkesin kendi akıyla hareket etmesi demek bu insanların olduğu dünyada kaos ve krizlerin oluşması ve keşmekeş bir hayatın hüküm sürmesi demektir ki, yaratıcının en güzel bir şekilde yarattığı insanın²⁷⁸ böylesine karmaşık bir hayatta yalnız bırakılması hikmete aykırı bir durumdur. Sadece kendi şehvi arzularını tatmin etmek için küçücük çocuklara saldıran ve onlara tecavüz eden o kadar sayıda insan elbette bir akla sahiptir. Sadece mal hırsı için kitleleri imha etmekten çekinmeyen kapitalist ve Siyonist düzen mensuplarının akli olmadığını iddia etmek doğru bir yaklaşım değildir. Kendi intikam hırsı için insan öldüren kimselerin de aklının var olduğu bir gerçektir. Bunun anlamı ise aklın tek başına yeterli olmadığı ve mutlaka vahiyle birlikte aklın verilerine uymanın gerekliliğinin lüzumudur.

Peygamberlerin getirdikleri vahiy kaynaklı bilgilerle filozof diye anılan kimselerin verdiği akla dayalı bilgiler de insanlık için faydalı olan verilerdir. Ancak hiçbir filozofun elde ettiği ve insanlara aktardığı bilgi vahiyle eşdeğer değildir. Nitekim biri ilahi diğeri rasyonel akla dayanan verilerdir. Bunun sağlaması olarak gelen tüm peygamberler birbirini tasdik edici ve

²⁷⁶ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*.

²⁷⁷ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. Kehf: 18/51.

²⁷⁸ a.g.e., v. Tîn: 95/4.

hiçbir farklılık arz etmeyen inanç ilkeleri ile gelmişlerdir. Halbuki filozofların bilimsel tespitlerinde doğrulanabilir veya yanlışlanabilir savlar olduğu malumdur. Hatta bir bilim insanının ortaya koyduğu veriler bir sonraki dönemde başka bir filozof tarafından tenkit edilmiştir. Hatta bir önceki verileri tenkit ederek kendi görüşünü ileri sürmek gibi bir durum da söz konusudur.

2.3. Farklılıklar Benzerlikler

Bu kısımda kelâm ilmindeki konular bağlamında ateizmin ve deizmin farklı ve benzeşen yönleri zikredilecektir. Böylelikle aslında deizm düşüncesinin felsefî bir görüş olmanın ötesinde bireyin ateizme geçişini kolaylaştıran bir köprü olduğu anlatılacaktır.

2.3.1. Deizm Ateizmin İlk Aşamasıdır

Hiz. Peygamber (s.a.s.) her doğan çocuğun fitrat üzere doğduğunu ifade ederek şöyle buyurmuştur: “*Her doğan fitrat üzere doğar. Baba ve annesi tarafından Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapılır.*”²⁷⁹ burada fitrat ifadesinden maksadın, kişinin karakteri olduğu açıktır. Ancak bu karakter tevhit inancını işaret etmektedir. Anne ve baba ifadesi ise kişinin inancının gelişmesindeki çevre faktörü olarak kabul edilebilir. Hadisin ifadesine göre eğer çevre etmeni olmasaydı kişi o fitrat üzere kalacaktı, şeklinde anlamak mümkündür. Bu durum insan için düşünüldüğünde her doğan çocuğun tevhit inancı üzerine dünyaya geldiği, anne-baba veya çevresi tarafından batıl inançlara sevk edildiği ifade edilmektedir. Ancak insan karakterindeki bu tevhit inancı akıl sahibi insanı hiçbir zaman başıboş bırakmadığı gibi zaman içerisinde de kendini göstermekten geri durmaz. Bireyin zor anlarında Allah’a yalvarması, ölüm ile karşılaşan kişinin yakarıları bu fitratın tezahürü olarak kabul edilir.

Ateizm bir felsefe olmaktan öte var olanı inkara yönelik bir inanç sapmasıdır. Çünkü Tanrı’nın varlığı gibi ortada olan bir meseleyi yok sayma iddiasının geri planında sosyal ve psikolojik birçok sebep zikredilebilir. Dolayısıyla burada mevcut olanı inkardan ziyade onun üstünü örtme çabası söz konusudur. Hatta bireyin yaratılışındaki yaratıcı inancını baskılamak üzere tezgahlanmış bir inkâr felsefesidir. Burada varılmak istenen asıl nokta, fitrattaki Tanrı inancını deizmin tanrısı ile tatmin edecek bir yapı oluşturmaktır. Bu şekilde güya hem fitratını tatmin edecek hem de yaşam biçimini diğer tüm tanrıtanıma inancı benimsemiş kişi ve gruplar

²⁷⁹ Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, kit. Tefsir, (Rûm) 2; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, kit. Kader, 22.

gibi yaşamaktır. Deist kimse âdeta kendi fitratına/karakterine: “Eğer bir Tanrı’ya inanmak istiyorsan al sana bir tanrı.” diye seslenerek güya inanç genini tatmin etmektedir.

Deistlerin atıl ve işlevsiz tanrı inancı sürdürülebilir bir inanış biçimi değildir. Çağımızda gelinen noktaya bakıldığında özellikle sosyal medya platformlarından yapılan dinî karalama ve dindarlara yapılan saldırılar, var olan bu atıl tanrı inancını da ortadan kaldırmaktadır. Zaten deistin Tanrı ile olan herhangi bir iletişiminin olmaması, ondan bir emir ve talimat almaması, eğer gerçekten evreni var eden olarak inanıyorsa O’na bir teşekkür etme gibi durumların olmaması deist ile Tanrı’nın birbirlerini zaman içinde unutmalarını sağlayacaktır. Bugün gelinen noktada 17. asırdan sonra Batılı birtakım yazarların deizm şeklinde dile getirdikleri evreni yaratan ancak karışmayan bir tanrı inancının, çok geçmeden yerini ateizme bıraktığı da malumdur. Batılı yazarların deist söylemi bâtil bile olsa bir tanrı inancı olan Batı Hristiyanlığının ateizme geçişinde âdeta bir atlama tahtası olarak kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür. Zaten Batı dünyasında dindar bir Hristiyanlığın olmadığı, bireyin kendini ateist olarak tanımlaması her platformda dile getirilen hususlardan biridir. Netice olarak deizm başlangıç itibarıyla bir tanrı inancını öne çıkarsa da her türlü dine ve dinî söyleme olan nefreti, vahiy, nübüvvet, ibadet, helal, haram gibi din ile ilgili her türlü eylem ve söylemi yok saymak suretiyle ateizmin inkârcılığı ile ortak bir zeminde bulunmaktadır.

2.3.2. Kavramların Ortaya Çıkışı Bakımından

Deizm, bir ekol olarak tarif edildiğinde bunun tarihi konusunda daha çok 17. yüzyılın başları işaret edilmektedir. Nitekim deizmin anlatıldığı tüm eserlerde Orta Çağ Batı Hristiyanlığına tepki olarak ortaya çıkan deizm, Batı’nın Aydınlanma Dönemi ile birlikte toplumun inancı haline geldiği ifade edilmektedir. Ancak deizm, vahiy ve nübüvvet başta olmak üzere tüm dinî literatürü reddeden bir görüş olarak tarif edildiğinde ise klasik eserlerde Berâhime ve Sümeniyeye gibi Hindistan alt kıtasındaki kültürlerin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Brahmanlar ise bu inancın nüvesini oluşturan ve Hindistan’ın kuzey bölgelerinde yapılan vedalar sonrasında ortaya çıkarak milattan önce 1000 ve milattan sonra 500 yıllarında yaşayan kimselere verilen isimdir. Aslında Brahmanlar Hinduizm’in de asıl nüvesini teşkil eden kimselerdir.²⁸⁰

Deizmin, ilahi emir ve yasakları reddeden ancak bunun yanında yerin ve göğün yaratılışını Allah’a izafe etme noktasında ise bunu ikrar eden kimseler olarak tarif edildiğinde de bunların tarihinin Miladi 7. asırda Arap yarımadası başta olmak üzere Hz. Peygamberin (s.a.s) gönderildiği bölgelerde de mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim Kur’an’ın verdiği

²⁸⁰ Tümer, “Brahmanizm”, s. 329.

bilgilere bakıldığında o tarihteki müşriklerinde asıl itibariyle yüce bir yaratıcıya iman ettikleri ifade edilmiştir. Yerin-göğün yaratılmasını, güneşi ve ayı yönetmeyi Allah’a izafet eden ve müşrik diye anılan bu kimselerin²⁸¹ asıl reddettikleri husus, Hz. Muhammed’in (s.a.s) onlara tebliğ ettiği, içeriğinde yasakların ve emirlerin bulunduğu vahyin kendisiydi. Zaten müşriklerin asıl düşmanlıklarının Hz. Muhammed’in (s.a.s.) şahsı olmadığını da Kur’an özel bir vurgu ile belirtmek suretiyle onların hedefinde Allah’ın ayetlerinin olduğu²⁸² bildirilmiştir.

Peygamberlerin tarihlerine ve onların yaşamlarına bakıldığında da deizm düşüncesinin tarihi konusunda çok önemli ipuçlarını görmek mümkündür. Hatta deizm düşüncesinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemekte de bir sakınca olmadığı görülür. Nitekim tüm peygamberler gönderildikleri toplumların en gözde insanları olmakla birlikte ahlak bakımından da toplumun sevip saygı duyduğu dürüst kimseler olduğu tarihin verileri ile sabittir. Kur’an’da geçen peygamber kıssalarında, onların vahiy almadan önceki hayatlarında, içinde yaşadıkları toplum tarafından saygı ile anılan kimseler oldukları belirtilmektedir. Hz. Salih (asm) için şehrin ileri gelen ve onun tebliğine karşı çıkan kimseler O’na hitaben: *“Ey Sâlih, sen daha önceleri aramızda tercih edilen kişiliğin ve senden iyi şeyler beklenen biriydin. Şimdi kalkıp atalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi menetmeye kalkışıyorsun.”*²⁸³ demişlerdir. Ayetin açıkça beyanından da anlaşılacağı üzere müşriklerin Hz. Salih peygamberle asla bir çıkmazları yoktur. Bunların reddettikleri hususlar O’nun peygamberliğinden sonra getirdiği vahyin kendisidir. Yine Hz. Muhammed (s.a.s.) Mekke şehrinde dünyada gelmiş ve 40 yaşına kadar kendisine “güvenilir Muhammed” anlamına gelen “Muhammedü’l-Emîn” lakabı verildiği bilinen bir gerçektir. İlk vahyin gelmesiyle birlikte Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Mekkelileri toplayıp onlara vahyi tebliğ etmeden önce “Beni aranızda nasıl bilirsiniz?” diye sorusu üzerine hep bir ağızdan: Senden şu ana kadar asla yalan bir söz işitmedik dedikleri rivayet edilmiştir.²⁸⁴ Onlara vahyi tebliğ ettikten sonra tepkilerini ortaya koyarak, asıl karşı çıkış nedenlerinin Allah’ın vahyi olduğunu belgelemişlerdir.

Öyle anlaşıyor ki deizmin tarihçesi insanlık tarihi kadar eski, hak ve batılın mevcut olduğu her ortam ve coğrafyada vahyi inkâr etmesine rağmen yaratıcı bir Tanrı’nın varlığını ikrar eden birey veya gruplar olmuştur.

Ateizme gelince bu kavram tanrıtanımaz, yaratıcı bir varlığı reddetmek anlamında kullanılan Latince bir kelime olduğu daha önce ifade edilmişti. Aslında tanrıtanımazlık, deistlik veya iman esaslarından herhangi biri konusundaki inkâr veya sapkınlık İslam dininde küfür,

²⁸¹ Kur’an-ı Kerim Meâli, v. Ankebût: 29/61, Lokmân: 31/25, Zümer: 39/38, Zuhurf: 43/9.

²⁸² a.g.e., s. En’âm: 6/33.

²⁸³ a.g.e., v. Hûd: 11/62.

²⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, s. 2/3.

inkâr, ilhâd, zındık ve şirk gibi kelimelerle ifade edilmiştir.²⁸⁵ Bunların hepsi kâfir kategorisinde kabul edildiği bir hakikattir ve aralarındaki fark sadece inkârlarının farklı yollarıdır. Yani deizm, güya Tanrı'ya yaratıcılık izafe ederken kitabı ve peygamberi inkâr etmiş, müşrik de yaratıcı Tanrı ile birlikte başka ilahlar edinmek suretiyle tevhit inancını reddetmiştir. Ateizm, ise ilahi veya metafizik varlıkların tümünü inkâr etmek suretiyle yine kâfir kategorisindeki yerini almıştır. Bu akım her ne kadar belli dönemlerde toplumun bazı kesimlerinin teveccüh ederek akın ettiği bir ekol haline gelmiş olsa da arka planları araştırıldığında bu insanların da mutlak surette yanlış dini bilgiye karşı bir reaksiyon olarak -ki bunların başında tahrif edilmiş Hristiyanlık dini gelmektedir- ortaya çıktığı görülecektir. Nitekim deizm olsun ateizm olsun, dine muhalif olarak ortaya attıkları iddiaların büyük bir kısmı Hristiyan dünyanın Orta Çağ geleneklerinin tenkidi mahiyetindedir. Günümüzde İslam dinine yapılan saldırıların arka planına bakıldığında ise İslam müntesibi bir ferdin hatalı davranışını hedef alarak gösterilen reaksiyonlar olduğu apaçık ortadadır.

2.3.3. Tarihçeleri Bakımdan Ateizm ve Deizm

Deizm hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında genel anlamda çıkış tarihi olarak 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılın başları işaret edilmektedir.²⁸⁶ Nitekim deizm savunucuları olarak iddia edilen kimselerin de bu asırda yaşamış olması bu iddiayı doğrulamaktadır. Fransız hukukçusu Jean (ö. 1596), deizme ilk inanan filozoflardan biri olan Herbert of Cherbury (çö. 1648), Aydınlanma Dönemi filozofu John Toland (ö. 1722), Leibniz'in derinden etkilediği İngiliz düşünürü Shaftesbury (ö. 1713), Fransız devrimcisi Voltaire (ö. 1778) ve Fransız yazar J. J. Rousseau (ö. 1778) bunlardan bazılarıdır. Tüm bunların deizmin çıkış sebebi olarak iddia ettikleri Batı dünyasında uzun yıllar devam eden Hristiyanlık doktrininin bilime karşı oluşu ve halkı baskı altında tutan rejimden dolayı, toplumun dinden uzak bir yaşam talebine cevap olduğu görüşündedirler.²⁸⁷

Deizm düşüncesini Batı Hristiyanlığına bir reaksiyon olarak tarif eden kimselere göre deist düşüncenin ortaya çıkış sebebi Batı Hristiyanlığıdır. Ancak bunlar meseleyi sadece Batı Hristiyanlığı değil tüm dinlere bir başkaldırı olarak değerlendirmiş ve bu anlamda tahrif edilmiş bir İncil ile son din İslam dinini aynı kategoride değerlendirmişlerdir. Ancak bu düşünce Antik Yunan ve Roma'daki Tanrı buyruğunu reddeden anlayışların varlığını ortadan kaldırmaz. Zira Aristoteles'in ilk hareket teorisi de deistik anlayışın ismi konulmamış nüvelerinden olduğu malumdur. Dolayısıyla deizmi bir kavram olarak değil, bir düşünce tarzı olarak ele alıp,

²⁸⁵ Sinanoğlu, "İlhâd", s. 513; Sinanoğlu, "Küfür", s. 212.

²⁸⁶ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 184.

²⁸⁷ Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz", s. 799.

sonrasında sebeplerini ortaya koymanın daha yararlı olacağı açıktır. Böyle olunca, Tanrı buyruğunu reddeden bir düşünce tarzının insanlık kadar eski tarihlere dayandığını iddia etmek daha isabetli görünmektedir. Nitekim Mekke müşriklerin de Hz. Muhammed'in şahsına ve Yaraticının evreni yaratmasına karşı bir reaksiyonları olmamıştır. Bu insanların asıl başkaldırılarının Tanrı'nın gündelik işlerine karışması olarak değerlendirdikleri emir ve yasaklar manzumesi oluşturmaktadır.²⁸⁸ Yani hedonist bir hayat tarzı belli bir inanç potansiyeline sahip olmayan her güç sahibi kimsenin arzu ettiği bir hayat biçimidir. Nitekim zorba ve zalim hükümdarların dini kabulden yüz çevirmelerinin arka planında da bu hazcı duyguların olduğu bilinen bir gerçektir.

Ateist düşünce ise daha önce ifade edildiği üzere Türkçe diline "tanrıtanımazlık" diye çevrilmiş Latince bir kelimedir. Tanrı'nın varlığını reddeden bir düşünce biçimidir. Felsefe tarihçileri ateizmin de Hristiyan dogmalarına karşı ortaya çıktığından bahsetmektedirler. Ateizmin gelişip bir ekol haline gelmesini ise 19. yüzyılın başları olarak işaret etmişlerdir. Ateizmin bir ekol olarak ortaya çıkmasını Alman filolog Nietzsche'ye (ö. 1900) dayandırmaktadırlar.²⁸⁹ Burada açıkça ifade edilmelidir ki, ateizm kavramı, yaratıcı bir gücün varlığını reddetmek olduğuna göre bu düşünce de yine deizm gibi insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü insanın olduğu her yerde mutlaka Tanrı'ya inanan ve O'na inanmayı reddeden kimseler bulunmuştur. Binaenaleyh imtihanın bir gereği olarak hak-batıl mücadelesi insan hayatının merkezinde yer almıştır. Bu tanrıtanımazlık bazen mantıkçı pozitivistlerin iddia ettikleri gibi ateizm, bazen evrimcilik, bazen nihilizm bazen de deizm şeklinde tezahür etmiştir. Hatta Tanrı'nın bizzat varlığını değil de O'nun nimetlerine nankörlük anlamındaki bir tanrıtanımazlık iblisin meleklerle birlikte olduğu sırada ilk insan Hz. Adem'e (a.s.) saygı duruşunda bulunmaları ile birlikte başlamıştır. Ancak bu görüşmede iblis Tanrı'nın varlığını değil, onun emirlerine karşı kibrini sergilemiş²⁹⁰ ve kâfirler grubuna dahil olmuştur. Dolayısıyla bu kavramların çıkışı deizm ile birlikte zikredilmesine rağmen uzantıları çok eskilere kadar dayanmaktadır.

Felsefe tarihçilerinin belirttikleri gerek deizmin gerekse ateizmin çıkış nedeni olarak Batı'nın Hristiyanlık öğretisi olduğu yönündeki beyanları sabittir. Batılı aydınlanma filozof ve düşünürleri bu iki kavramın âdeta Batı toplumunu bağlı bulundukları dinden uzaklaştırmak için geliştirip ve sistematik hale getirerek halkın arzına sunmuşlardır. Nitekim böyle bir arz talep ilişkisinde, insanların karakterinde olan tanrı inancını tümüyle yok edemeyeceklerini anlayan deist yazarlar, onlara işlevsiz bir Tanrı lütfetmiş, bunun dışında her türlü dine karşı reaksiyon

²⁸⁸ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. En'âm: 6/33.

²⁸⁹ Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, s. 454.

²⁹⁰ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. A'râf: 7/12; Sâd: 38/75.

gösteren kimselere de ateizmi benimsetmeye çalışmışlardır. Her iki akımın da netice itibariyle bir Tanrı'sının olmadığı neticesine varan sonuçlar da daha sonra tam olarak Batı toplumunu materyalist bir anlayışa götürmüştür. Netice olarak tanrı inancından vazgeçemeyen ve mutlaka bir yüce varlığın olduğunu duygu ve gönlünden hisseden kimseler, deizmi tercih etmişler, duygularını bastırıp, her türlü dini inancı ve doktrini özgürlük karşıtı gören kimseler ise Tanrı dâhil her türlü dini ritüeli reddetmek suretiyle ateizmi tercih etmişlerdir.

2.3.4. Yaratıcının Varlığı ve Sıfatları Bakımından

Deizm kavramının “yaratıcılık” şeklinde tercümesi de dikkate alındığında bu kimselerin hareket noktası olarak evreni yaratan bir Tanrı'nın varlığına inandıkları, bundan ötesinde ise hiçbir dini argümanı kabul etmedikleri malumdur. Deizm kelimesinin Arap dünyasında karşılığı olan “rubûbiyyet” kelimesi de aynı şekilde “rabbe inananlar” anlamında kullanılmıştır.²⁹¹ Burada ilk göze çarpan durum bu kitlenin inandığı bir Tanrı'nın var olduğu şeklindedir. Ateizm ise evreni yaratan yüce bir varlığın mevcudiyetini reddetmek suretiyle hareket noktası oluşturmuştur. Tanrı ve benzeri dini söylemleri tamamen reddettikleri gibi fizik ötesi hiçbir varlık da onların inanç alanı içerisinde olmamıştır. Bu durumda deizmde fizik ötesi anlamında sadece isim olarak bir Tanrı'nın mevcudiyeti var ve bunun dışında hiçbir fizik ötesi varlık mevcut değildir. Ateizmde ise Tanrı'nın mevcudiyeti de dahil olmak üzere hiçbir aşkın varlığın mevcudiyeti söz konusu değildir.

Deizm, evreni yaratıp insanın hizmetine sunan ve bunun ötesinde hiçbir emir, buyruk ve yasağı olmayan işlevsiz bir tanrı inancını savunmaktadır. Böyle bir inanış biçimi her ne kadar dil açısından “varlığına iman etme” şeklinde anlaşılabilirse bile realitede yok hükmünde kabul edilen bir Tanrı'dan bahsedilmektedir. Somut bir örnekle, hiçbir emir, talimat, öneri ve fonksiyonu olmayan bir fabrika patronu gibi kabul edilmiştir ki, böyle bir patron hakikatte olmayacağı gibi, varlığı kabul edilse bile hükümsüz durumdadır. Burada Tanrı için bir hacim söz konusu olmadığına göre niteliklerden yoksun bir varlık durumu ateizmin tanrıtanımazlığı ile eşit duruma gelmektedir.

Ateizm baştan Tanrı'nın varlığını reddetmiş ve reddetmesindeki gerekçe de onunla her an fiziksel olarak karşılaştığı için değil, onun emir, buyruk, öneri ve yasaklarını kabul etmeme noktasında bir reaksiyon göstermiştir. Yani ateizmin Tanrı'ya karşı çıkış sebebi Tanrı-insan ilişkisine müdahale etmesinden kaynaklıdır. Deizm ise sadece dil ile var olduğunu kabul edip, ateizmden ayrılmak istese de netice itibariyle onu işlevsiz bir hale getirmek suretiyle insan ile olan iletişimini yok sayarak sıfatlarından azade kılmıştır. Netice olarak başlangıç noktasında

²⁹¹ Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz”, s. 789.

deizm kendini ateizmden ayrı görse bile alana inildiğinde ateizmle aynı noktada birleştiği görülmektedir.

Tüm semavî dinlerin de ifade ettiği üzere evreni yaratan Tanrı'nın birtakım zâtî ve subûî sıfatları vardır.²⁹² Bu sıfatlar peygamberler tarafından bildirilmiş ve iman eden kimseler de Allah'ı zâtî ve sıfatları ile O'nu tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bu sıfatların bir gereği olarak yaratıcı ile iletişim kurar, ona dua eder, ondan yardım bekler, onun merhametine sığınır, bu ve buna benzer kulluk görevlerini de bu sıfatların varlığına iman ederek yerine getirirler. Kelâm alimleri sıfatların zâtî, subûî ve fiilî sıfatlar şeklinde kategorize etmişlerdir. Özellikle fiilî sıfatlar şeklinde ifade edilen ve terzîk/kullarına rızık verme, tahlîk/yaratma, ibdâ'/yoktan ve benzersiz, örneksiz yaratma gibi sıfatlar Allah'a izafe edilmiştir.²⁹³ Bunun yanında Yüce yaratıcının kelâm/konuşma sıfatı vardır ki peygamberlere ve onlardan da insanlara yapılan emir ve yasaklar bu çerçevede gerçekleşir. Deizmin evrene müdahale etmeyen bir Tanrı iddiası tüm bu sıfatları reddetmektir. Somut bir örnek verilecek olursa, konuşması, emir ve talimatı olmayan bir fabrika sahibi, konuşmayan, hiçbir hüküm ve yaptırım uygulamayan işyeri müdürü gibi bir algı asla doğru bir yaklaşım değildir. Hiçbir iş yapmayan, herhangi bir emir, hüküm, yasak ve tavsiyesi bulunmayan bir idareci, bir patron, bir yönetici nasıl düşünülemezse, evreni yaratan bir Tanrı'nın varlığını kabul edip, ancak hiçbir emrinin olmadığını düşünmek de akıldan o kadar uzaktır. Tüm bu sıfatların reddi ile birlikte din ve inanma adına ortada sadece “evreni yarattı sadece bu kadar” denilmesi hiçbir mantıklı düşüncenin doğrulamayacağı bir hükümden ibarettir.

Burada deizmin iddia ettiği “sadece evreni yaratan Tanrı” iddiası aklın verileriyle tamamen çelişen birçok hükmü içinde barındırmaktadır. Kozmik evrenin yaratılmasını bu Tanrı'ya izafe ettiği halde, böylesine devasa ve hikmetlerle dolu bir evrenin yaratıcısının yarattıkları ile iletişiminin olmamasını düşünmek asla doğru bir mantığın sonucu değildir. Konuşmaya gücü mü yetmiyor yoksa konuşmak mı istemiyor? Yarattıklarının kendisine ihtiyacı olduğunda nasıl bir Tanrı-insan ilişkisi söz konusudur? Tanrı'nın sadece kainatı yaratmakla kalıp bundan öteye geçmediği hangi delile dayanarak yapılan bir iddiadır? Bu ve buna benzer sorular deist düşüncenin hiçbir zaman cevap bulamayacağı sorulardır. Tanrı'nın kullarıyla iletişimi sıfatları ile mümkündür. Yani sadece konuşan bir kimse ile iletişime geçilebilir. Sadece yaratma gücü olan bir varlık yaratabilir. Buna göre Tanrı'nın kudret/güçlü olma, kelâm/konuşma, semi/duyma, basar/görme gibi sıfatları deizm tarafından reddedilmiştir.

²⁹² Nu'mân Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ekber*, B.A.E: Mektebetü'l-Furkân, 1999, s. 16; Gölcük, Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, s. 2016.

²⁹³ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd* (Beyrut: y.y., 1424/2004), 50; Gölcük - Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, 217.

2.3.5. Nübüvvet ve Vahyin Bilgi Kaynağı Oluşu Bakımından

Nübüvvet, Allah'ın yeryüzüne peygamberler gönderip bunları tebliğle görevlendirmesi demektir. Peygambere nebî veya resul denilir. Yüce yaratıcı kulları ile olan iletişimini nübüvvet kurumu ile sağlamayı murat etmiştir. Bu peygamberler Allah'tan aldıkları emir ve yasakları kullara bildirmişlerdir. Bu bildirme hadisesine vahiy, bu müesseseye de nübüvvet müessesesi denilmiştir. Kelâm alimleri toplumların medeni hayata geçişlerinin, onların medeniyetler kurup göçebe hayatından yerleşik hayata geçmelerinin peygamberler sayesinde olduğunu söylerler.²⁹⁴ Zira ilk peygamber ve insan Hz. Adem'in (a.s.) ilk yaratılışının cennette olması, onun en elit bir tabakadan dünyaya geldiğinin göstergesidir. Kaldı ki “*Biz Âdem'e (a.s.) isimlerin tümünü öğrettik.*”²⁹⁵ şeklindeki Kur'an ayeti, onun vahiyle desteklendiğini ve dünyada gereksinim duyacağı her şeyin ona yaratıcısı tarafından öğretildiğini söylemektedir. Kur'an'ı Kerim bu peygamberlerden bir kısmının hayatlarındaki önemli olayları, bir kısmının hayatlarını detaylı bir biçimde sonraki nesillere aktarmıştır. Ve her topluma peygamberler gönderildiğini, peygamber gönderilmediği takdirde sorumlu tutmayacağını da bildirmiştir.²⁹⁶

Vahiy kavramı nübüvvetle birlikte zikredilen ve adeta ondan ayrılmayan bir parçadır. Çünkü peygamberlerin asıl bilgi kaynağı vahye dayanmaktadır. Vahiy ise yüce yaratıcının irade ettiği bilgileri peygamberlerine söz ve mâna olarak bildirmesi demektir. Bu bildirmenin çok çeşitli şekilleri olduğu Kelâm kitaplarında izah edilmiştir.²⁹⁷ Kaynağı bizzat Allah olan bu bilgi yeryüzünde en kat'i ve sağlam bir bilgi olarak kabul edilmiştir.

Kelâm ilminin üç ana konusundan biri nübüvvet kurumudur.²⁹⁸ Zira Tanrı-insan ilişkisi bu kurum üzerinden gerçekleşir. Başka bir ismi ile risâlet de denilen bu nübüvvet müessesesi hem ateizmin hem de deizmin kabul etmediği bir kurumdur. Ateizmin Tanrı ve din ile ilgili tüm literatürü reddettiği malumdur. Deizm ise evreni yaratan bir Tanrı'nın varlığını kabul etmesine rağmen nübüvveti reddetmiştir.

Nübüvvet kurumunun bir görevi de kullara yaratıcısının zat ve sıfatlarını tanıtmak suretiyle insanların O'nu doğru tanınması ve buna göre davranmasını sağlamaktır. Tanrı'yı gerçek anlamda tanımanın tek bir yolu vardır o da nübüvvet kurumundan gelen bilgileri/vahiy öğrenmektir. Sadece akıl ile Tanrı'nın ne zatı ne de sıfatları konusunda tam ve kesin bir bilgiye erişmek mümkün değildir. İmâm Mâtürîdî Allah'ın akıl ile bulunmasını ifade ederken, onu hakkıyla tanımayı kastetmemiştir. Sadece saf akılla yüce bir yaratıcının var olduğu bilinse/tahmin edilse bile O'nu gereği gibi tanıma sadece şeriatın bilgi kaynağı olan vahiy ile

²⁹⁴ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 304.

²⁹⁵ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, v. Bakara: 2/31.

²⁹⁶ a.g.e., v. İsrâ: 17/15.

²⁹⁷ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 342.

²⁹⁸ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 301.

mümkündür. Ehl-i Sünnet ekolünün diğer bir kolu olan Eş'arî mezhebi mensuplarına göre Allah'ın gereği gibi tanınması ancak vahiy ile mümkündür. Vahiy olmaksızın Tanrı'yı tanımak, ona ibadet etmenin yollarını bilmek, onun zat ve sıfatlarının anlamak mümkün değildir. Bunun için de Eş'arîlere göre vahyin ulaşmadığı kimseler, Tanrı'nın varlığından da sorumlu değildir.²⁹⁹

Kelâm alimleri nübüvvet ile elde edilen vahiy bilgisini iki kısımda ele almışlardır. Bunlardan biri vahyi metlûv diğeri de vahyi gayri metlûvdür. Vahyi metlûv için Kur'an-ı Kerim ve diğer ilahi kitapları, gayri metlûv için ise Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hadislerini örnek göstermişlerdir.³⁰⁰ Bunların her ikisinin de vahiy olduğu, Kur'an vahyinin hem lafız hem anlamının yüce yaratıcıya ait olduğu, hadislerin ise anlamı Allah'a ait olsa da lafızlarının Hz. Muhammed'e (s.a.s.) ait olduğu ifade edilmiştir. Mademki deist ve ateist düşüncede vahyin her iki kısmı da reddediliyorsa bilginin sebeplerinden geriye kalan sadece akıl ve duyular kalmaktadır. Sadece akıl ve duyularla birçok bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığı önceki bölümlerde izah edilmiştir. Nitekim dünyaya dönük Tanrı-insan ilişkisi başta olmak üzere, önceki toplumların haberlerinin sonraki nesillere vahiy yoluyla aktarılması da dahil olmak üzere, ölüm ve ölüm sonrası hayat ile ilgili hiçbir detaya vahiy olmaksızın erişmek mümkün değildir.

Ateist düşünce, Tanrı ve onunla ilgili tüm kuramları reddettiği için ateistlerin nübüvvet ve vahiy konusundaki görüşleri tamamen materyalist düşüncenin mantıkçı pozitivist görüşün yansıtılmasından ibarettir. Deistler ise bir Tanrı'ya inanıyoruz demelerine rağmen vahyi ve nübüvvet kurumunu inkâr etmek suretiyle âdeta inandıkları Tanrı'nın dilsiz olduğunu ve konuşmadığını iddia etme durumuna düşmüşlerdir. Evreni yaratacak güçte bir Tanrı'ya inanıp onun hiç konuşmadığını iddia etmek mantıksal bir paradokstur. Önceki sayfalarda da ifade edildiği üzere Tanrı'nın konuşmadığını, onun insanlara hiçbir emir ve yasağının bulunmadığını dayandırdıkları bir delil bile bulunmamaktadır. Yaptıkları tüm iddialarını aklın yetkinliği ile açıklayan deist inanışın bu düşüncesi de birinci bölümde izah edilmişti. Netice olarak yarattıkları ile iletişim kurmayan birinin Tanrı olması mümkün olmadığı gibi, O'nun insanlara rehberlik etmemesi de ayrı bir tenakuzdur.

Yaşadığımız dünyada en küçük bir nesnenin bile kullanım kılavuzuna ihtiyaç duyulduğunu ve imal eden mühendisin buna bir rehber yazdığı gerçeğinden hareketle, çok önemli bir görev icra eden insanın vahiysiz bırakılması bir Tanrı'nın asla yapmayacağı bir husustur. Evrenin şuur ve akıl sahibi tek varlığı olan insanın bu sonsuz alemde rehber ve kılavuz

²⁹⁹ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*; Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 315.

³⁰⁰ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 246.

olmaksızın sadece yaratıp dünyaya bırakması mantıkla uyumlu bir hüküm değildir. Hayvanlar âleminde bile bir anne yavrusuna hayatı öğretecek kadar ona kılavuzluk ve rehberlik ettikten sonra yuvadan ayrılmasını sağlarken, insan gibi bir varlığın başıboş bırakılması düşünülemez.

Nübüvvet ve vahiy insan için o kadar önemli bir bilgi kaynağıdır ki, bireylerin çelişkiye düştüğü, birbirine muhalefet eden akılların çatıştığı anda, kendi gibi bir insanın aklına göre hareket etmektense Allah'ın vahyine uymayı daha doğru görecektir. Peygamberlerin getirdikleri vahiy bazen akılların bildiğini teyit etmek bazen de akıl ile çözülmesi mümkün olmayan bilgileri ihtiva etmişlerdir. Eczanedeki ilaçların tümünün şifa olmasına rağmen, onu tavsiye eden bir hekime ihtiyaç duyulduğu gibi insanlığın da mutlak surette bir peygambere ve kendisini yaratan Tanrı'nın buyruklarına göre hareket etmeye ihtiyacı olduğu deistler tarafından göz ardı edilmiştir.

2.3.6. Tekrar Diriliş ve Ahiret Hayatına İman Bakımından

Ölüm, kabir hayatı, ahiret hayatı gibi konuların tek kaynağı peygamber ve vahiydir. Bundan dolayı da iman esaslarının neredeyse nüvesini teşkil eden esaslardan biri ahirete imandır. Zira diğer iman esasları ve hatta İslam'ın şartları diye zikredilen ibadetlerin ana hedefi ahiret hayatını kazanmaktır. Ahiret hayatı Kelâm ilminin üç ana konusundan biridir. Bu başlık altında, kıyamet, kabir, yeniden diriliş, hesap, mizan, sırat, cennet ve cehennem gibi konular işlenmektedir. Kelâm alimleri ahiretin varlığının aklen mümkün olduğunu ifade ederken, bunun delilinin sadece nakli olduğunu söylemişlerdir.³⁰¹ Yani ahiret hayatı ve detayları sadece peygamberlerin verdiği bilgilerle varlığı tespit edilmiştir.

Ölümün mahiyeti ve ölüm sonrası insanın durumu ile ilgili detaylar her asır ve coğrafyada insanların dikkatlerini çeken konulardan biri olmaya devam etmiştir. Çünkü ölüm ve sonrası hayat bireyin bizzat kendisini ilgilendiren ve mutlaka karşılaşacağı bir durum olduğu için, insan önce kendi durumunun vuzuha kavuşması konusunda araştırmalar yapmıştır. Çünkü ölmek eğer bir yok oluş ise dünya yaşamının anlamı nasıl izah edilecektir? Bu kadar evren, o evrende yaşayan ve akıllı olan bir varlık olma şerefine nail olan insandaki nefis yok olup gidecekse, her şey hiç yaşanmamış gibi bir hal alacaksa bu yaşamın anlamı nedir? İnsandaki nefis ya da “ben” hiç yaşamamış gibi mi olacaktır? İnsan psikolojisinde bulunan ebedi yaşam arzusu asla yok olmayı istemeyecektir. Yani ölüm olgusu, Batılı mantıkçı pozitivist bilim insanlarının “dimağ ölümü” şeklinde bir açıklama ile geçirilecek bir konu değildir. Nitekim geçirilememiş ve ahiret yaşamını reddetmelerine rağmen materyalist düşüncüyü hiçbir bireye ve topluma kabul ettirememişlerdir. Bunun en açık örneği ise Batılı bilim insanlarının çok eski

³⁰¹ Gölcük - Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 431.

tarihlerden beri ölümsüzlük üzerine yaptığı çalışmalardır. Ölümü önleyecek buluşlar peşinde koştukları, zaman zaman bu beyhude arayışları hakkında topluma bilgi verdikleri bilinen bir gerçektir. Bu da gösteriyor ki ahiret hayatına imanın olmadığı hiçbir toplum dünya yaşamını anlamlı kılmaya güç yetiremeyecektir.³⁰²

Ahirete iman konusu materyalist düşünce ve dolayısıyla ateizm tarafından reddedilmiştir. Prensip olarak sadece deney ve gözleme dayanan bilgileri kabul eden pozitivist düşünce akımının zaten ahirete inanması beklenemez. Ancak deist düşüncenin de ahirete iman etme konusu ateizmle ile aynı düzeydedir. Her ne kadar açık ve net olarak bunu ifade etmeseler de mantıksal olarak emir ve yasağı olmayan bir Tanrı'nın hesap sormayacağı da açıktır. Ahiret hayatı dünyanın hasat günü olarak kabul edildiğinde, dünyadaki yapılan eylemlerin hesabının görüleceği yer olarak ortaya çıkar. Dünyadaki eylemler ise tamamen insana ait ve Tanrı'nın bu hususta bir talebinin bulunmadığını iddia etmek ahiret hayatının da olmayacağını zımnen iddia etmek demektir. İlk nesil deistlerden bazıları deist düşüncenin esaslarını zikrettikleri sırada ahirete inanmayı da zikretmişlerdir. Bunlardan Fransız hukukçu Jean Bodin (ö. 1596), tabii din söylemiyle Tanrı'ya ve ölümsüzlüğe inanmayı bir ilke olarak benimsemiş, ancak ahirete iman etmek demese de ölüm sonrasını hesaba katarak yaşamının gerekliliğini vurgulamıştır.³⁰³

Deistlerin ahirete iman meselesinde ciddi bir kafa karışıklığı yaşadıkları bilinmektedir. Çünkü deist felsefeye göre ahiret ve hesabın olması birçok paradoksu beraberinde getirmektedir. Ancak gerek ilk deistlerin içinde bulunduğu despot kilisenin varlığı gerekse İslam coğrafyasında yaşayan son dönem deistlerinin ise üzerlerinde toplum baskısının olması “Ahirete inanıyoruz.” ifadesini zorlama ile söylediklerini ima etmektedir. Zira ahirette hesap var ise neye göre ve kimse göre hesap görülecektir. Aklın öncülüğünde bir hayat tarzını benimseyen birine göre katil ve maktul de akıl sahibidir. Tecavüz edilen de tecavüz eden de akıl sahibidir. Zalim akıl sahibi olduğu gibi mazlum da akıl sahibidir. Kısaca her akıl sahibinin kendini savunacak argümanlarının olması göz önüne alındığında ahiret hayatı bunlardan hangisinin aklına göre ikame edilecektir? Deist mantığa göre bu durumlar çok büyük çelişkiler içermektedir. Deist inanıştaki birinin sadece kendi aklının doğru veriye sahip olduğuna inanması, başka birinin aklının ise doğruya ve yanlışa müsait olduğunu mümkün kılmaktadır. Buna göre yanlış denilen hükmün neye göre yanlış olduğu, doğru diye tasdik edilen hükmün de kimin aklına göre hakikati yansıttığı konusu tam bir kafa karışıklığıdır. Netice olarak deist felsefenin genel mantığına göre ahiret hayatı, cennet, cehennem, ceza, mükafat gibi durumların

³⁰² İbrahim Halil Erdoğan, *Kelâm İlmi Açısından Ölüm-Ölümsüzlük ve Ahiret .Tasavvuru* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 142; Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 86.

³⁰³ Öztürk, *DEİZM*, s. 148.

varlığı söz konusu değildir. Tek bir cümle ile dünyada emir ve yasak koymayan bir Tanrı'nın insanı hesaba çekmesi de düşünülemez.

SONUÇ

İman merkezli sorunlar her dönem ve coğrafyada bilim insanlarının gündeminde olan konuların başında gelmektedir. Bir tarafta insan fitratındaki yüce yaratıcıya iman etme eğilimi, diğer taraftan onda bulunan ve kötülüğü emreden nefsin arzu ve isteklerine boyun eğmek suretiyle hedonist ve hazcı bir yaklaşımla hayat yaşamaya çalışanlar sürekli bir çatışma içinde olmuşlardır. Bu çatışma İslam literatüründe hak ve batıl mücadelesi olarak ifade edilmiştir. İnsanlık tarihi kadar eski olan hak ve batıl çatışması, ilk insan ile birlikte başlamış dünyanın son gününe kadar da devam edecektir. Aslında hak ve batıl denilince, iki yol gibi görünmektedir. Her ne kadar her bir ferdin “Benim yolum haktır diğerleri batıl veya yanlıştır.” anlayışı her insanda hâkim olan bir görüş ise de insanlığın genel kabulü bu düşüncenin dışında kalmaktadır. Nitekim Kur’an’ın “Bizi doğru yola ilet.” ifadesinden sonra “O doğru yol peygamberlerin yoludur.” şeklindeki teyit cümlesi bunu ifade etmektedir. Zira katil de maktul de, zalim de mazlum da haklı da haksız da birbirine zıt iki kutup olmasına rağmen herkes kendi yolunun doğru, muhatabının ise batıl olduğunu iddia etmiştir. Bundan dolayı da her dönemin kendine özgü inananların ve inanmayanları da olmuştur.

17. yüzyıl başlarında başlayıp günümüze kadar varlığını devam ettiren ateist ve deist düşünce iman merkezli problemlerin başında gelmektedir. Özellikle son asrın ilk çeyreğinde yapılan araştırmalarda deist düşüncenin daha hızlı yaygınlaştığı, Müslüman gençlerin bile bu düşünceye eğilim gösterdikleri belirtilmektedir. Burada ateizme değil de deizme yönelimin asıl altında yatan konu, insan genetiğinde/fitratında mevcut olan Allah’a iman duygusunun her an nefisteki tezahürüdür. Her bir insan zor anlarında, ölüme yakın durumlarda o genetiğindeki tanrı inancının ortaya çıktığını gözlemler. Gemi batarken, uçak düşerken ateist kalmaz sözü halk arasında sıkça kullanılan bir deyim haline gelmiştir.

Müslüman toplum içinde adeta bir bireyin deizme inandığında bile yine Müslüman-Deist olarak devam edebileceği düşüncesi de yapılan incelemeler arasında yer almaktadır. İçerisinde yaratıcı bir tanrı inancı varmış gibi gösterilmesi, Müslüman bir kimsenin deizme geçişini kolaylaştıran bir argüman haline getirilmek istenmiştir. Deizmdeki “evreni yaratan bir tanrı vardır” söylemi bu felsefeyi cazip hale getirmektedir. Halbuki hazcı duyguların zirvesini yaşayan bir genç için böyle bir inanç sistemi tamamen bir aldatmacadan ibarettir. Zira hak ve batıl mücadelesinde hakkın bir tane batılın ise kollarının olduğu her zaman vurgulanan bir düşüncedir. Batı kaynaklı ve inanç felsefesini ilgilendiren hiçbir düşüncenin İslamî olmadığı, asıl olarak materyalist düşüncenin pozitivist mantığı ile geliştirilen ekoller olduğu hatırlardan çıkarılmaması gereken önemli bir husustur. Pozitif bilim adı altında bile Tanrı’nın yok sayıldığı

birçok bilginin sunulduğu, genç beyinleri tanrıtanımazlık girdabına sokmanın ilk aşaması olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışma ile ortaya çıktı ki, aslında deizm düşüncesi ateizme geçiş için kullanılan bir köprü vazifesi görmektedir. Fıtratında tanrı inancı eğilimi olan bir insanı ateizme ikna etmek oldukça güç olduğu için, adeta “İlla da Tanrı istiyorsan al sana bir Tanrı ve buna inan.” dercesine vasıfsız, niteliksiz ve âlemle hiçbir ilişkisi olmayan bir varlığı insana sunma çabasıdır. İnsanın inanması gereken tüm iman esaslarına bakış açısı olarak deizm ile ateizm arasında hiçbir fark olmadığı görülmüştür. Bu iki felsefî düşünce arasındaki tek farkın spekülâtif bir söylemden ibaret olduğu net olarak delilleriyle ortaya konulmuştur. Deizmin nübüvvet kurumunu inkar etmesi ve vahyin sunduğu bilgileri reddetmesinden dolayı çalışma içerisinde insanların peygamberlere olan ihtiyacı akli ve nakli delillerle ispat edilmeye çalışılmıştır.

Aklın tanrı edildiği bir düşünce tarzı olarak da anılan deist felsefe için aklın tek başına bilgi kaynağı olamayacağı delilleri ile birlikte anlatılmıştır. Her ne kadar akıl öncü bir bilgi kaynağı olmuş olsa bile duyu ve vahiy ile birleştiğinde kesin bilgi ifade eden bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Deist düşünce anlatılırken ateist felsefe ile yapılan karşılaştırmalarda ateizmin de tutarsızlıkları ortaya konulmuş ve tanrısız bir düşüncenin benimsenmesi yaşamı anlamsız kılınma sebebidir. Dünya yaşamının anlamsızlaşması ise, birey için buhrandır, psikolojik bir çöküntüdür, ruhsal bir hastalıktır. Dünyadaki intihar olayları için yapılan istatistiklerde tanrıtanımaz felsefeye sahip olan ülkelerin üst sıralarda yer almasının sebebi, Allah’a iman etmenin önemini ortaya koyma açısından çok mühim ipuçları vermektedir.

Bu çalışma ile birlikte Hint alt kıtasında bulunan Brahmanların peygamberleri reddetmesi, deizmin dini argümanları kabul etmemesi ve ateizmin tanrıtanımaz felsefesine karşı deliller getirilerek görüşleri çürütülmeye çalışılmıştır. Bu görüşler anlatılırken aynı zamanda nübüvvet, Allah’a ve ahiret gününe iman gibi meseleler de ispatlanmıştır. Bu vesileyle çalışma bir yönüyle de inkâr merkezli tüm felsefe ekollerine bir cevap vermiştir. Zira nübüvvetin ispatı, insanların peygambere olan ihtiyaçları, vahiy ve akıl ekseninde bilginin sebepleri ve aklın tek başına yeterli bir bilgi kaynağı olamayacağı akli delillerle desteklenmiş ve bu şekilde izaha çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKARSU Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- ALTINTAŞ Hayrani, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c. 9, ss. 107-9.
- BAĞDÂDÎ Abdulkâhir, *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyânü'l Firkati'n-Nâciye*, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- , *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- BALOĞLU Adnan Bülent, *Son Hurafe Deizm*, 2. bs., DİB YAYINLARI, 2021.
- , *Son Hurafe DEİZM*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- BAŞÇI Vahdettin, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2002.
- BUHÂRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr Nasr, Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- CÂHİZ Ebu Osmân, *er-Resâilü'l-Kelâmiyye Kitâbu Halkı'l-Kur'an*, thk. Ali Bumulhim, Beyrut: Dâru'l-Bihâr, 2004.
- , *Hucecu'n-Nübüvve*, thk. Ali Bumulhim, Beyrut: Dâru'l-Bihâr, 2004.
- CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 6. bs., İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- , *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- COŞKUN İbrahim, *Ateizm ve İslam*, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- , “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van: Ensar Neşriyat, 2017, ss. 41-70.
- CÜRCÂNÎ Seyyid Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk. Adil Enver Hızır, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Şüphecilik”, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, c. 39, ss. 265-68.
- DESÛKÎ Farûk Ahmed ES-, *el-Kadâu ve'l-Kaderu fi'l-İslâm*, Cidde: Dâru'l-İ'tisâm, 1985.
- DÜZGÜN Şaban Ali, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van: Ensar Neşriyat, 2017, ss. 3-13.
- EBÛ DÂVÛD Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, Şuayb ARNÂVUT, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, Mısır: Dâru'-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009.
- ERDOĞAN İbrahim Halil, “DEİZM VE TABİİ DİN ARAYIŞI BAĞLAMINDA BİR ANALİZ”, *Journal of International Social Research*, c. 11, sy. 57 (2018), ss. 789-804, doi:10.17719/jisr.2018.2490.

- , “Deizm ve Tabîî Din Arayışı Bağlamından Bir Analiz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, sy. 57 (2018), ss. 789-804.
- , *Kelam İlmi Açısından Ölüm-Ölümsüzlük ve Ahiret .Tasavvuru*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- GAZZÂLÎ Ebu Hâmid EL-, *İhyâu Ulûmi 'd-Dîn*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1982.
- GAZZÂLÎ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-, *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, Beyrut: y.y., 1424/2004.
- , *İhyâ'u 'Ulûmi 'd-Dîn*, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- GÖLCÜK Şerafettin, Süleyman TOPRAK, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, 9. bs., Konya: Tekin Kitapevi, 2016.
- GÜNDOĞAR Hamdi, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya da Sorumsuz Özgürlük”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Van: Ensar Neşriyat, 2017, ss. 29-40.
- GÜRSOY Kenan, “İlhâd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, ss. 96-98.
- HAMİDULLAH Muhammed, *İslam Peygamberi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- HARMAN Ömer Faruk, “Fırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. 13, ss. 118-21.
- HÖKELEKLİ Hayati, “Fırat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. 13, ss. 47-48.
- , “İntihar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları-İSAM Yayınları, 2000, c. 22, ss. 351-53.
- İBN HAZM Ebû Muhammed 'Alî b. Aḥmed el-Endelusî, *el-Faṣl fî'l-Milel ve'l-'Ehvâ'i ve'n-Nihâl*, Kahire: y.y., t.y.
- İBN HİŞÂM el-Ensârî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Beyrut: Şeriketü't-Tıbbâti'l-Fenniyyeti'l-Muttehide, t.y.
- İBN MANZÛR Cemalüddîn, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 2011.
- İCÎ Adududdîn EL-, *el-Mevâkıf fî İlmi 'l-Kelâm*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999.
- İSFEHÂNÎ er-Râğıb EL-, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- KARADAŞ Cağfer, *İslam Akâidi*, Ankara: Ay Yayınları, 2012.
- KAYA Mahmut, “Râzî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, c. 34, ss. 479-85.
- KAZANÇ Fethi Kerim, *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, Ankara: Elis Yayınları, 2019.

- KILAVUZ A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- KILIÇLIOĞLU Safa, Nezihe ARAZ, Hakkı DEVRİM, (ed.), “Meydan Larousse”, İstanbul: Sabah Gazetesi Yayınları, t.y., c. 20, s. .
- KOÇ Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- KUHN Thomas S., *Kopernik Devrimi*, çev. Halil Turan, Ankara: İmge Kitabevi, 2007.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*, 3. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- MAKSUDOĞLU Mehmet, *Osmanlı Tarihi (1289-1922)*, 5. bs., İstanbul: Salon Yayınları, 2018.
- MARULCU Hasan Tevfik, “Hristiyanların Hz. Meryem'e Tanrılık İsnadı: Müslüman Kelam Açısından Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 24 (2010), ss. 61-74.
- , *İslâm Düşüncesinde İnsanın Yaratışı ve Evrim Teorisi İddiaları*, İsparta: Dilara Yayıncılık, 2021.
- MÂTÜRÎDÎ Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- MÂTÜRÎDÎ Ebû Mansûr EL-, *Kitâbu't-Tevhîd*, İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtü'l-Mısıriyye, t.y.
- MÜSLİM İbn Haccâc en-Nisâbü'rî, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, Kahire: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- OKUMUŞ Namık Kemal, “Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru Ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler”, ed. Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, Van: Ensar Neşriyat, 2017, ss. 173-92.
- ÖZDEMİR Metin, *İlâhî Adalet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- ÖZERVARLI M. Sait, “İsbât-ı Vâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, ss. 495-97.
- ÖZTÜRK Yaşar Nuri, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç DEİZM*, İstanbul: Yeni Boyut, 2015.
- PAİNE Thomas, *AGE OF REASON*, Amerika Birleşik Devletleri: University of Oregon, 2000.
- , *Akil Çağı*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010.
- RÂZÎ Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.

- , *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- RÂZÎ Fahreddîn ER-, *Mefâfîhu'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 1999.
- SÂBÎT Nu'mân, *el-Fıkhu'l-Ekber*, B.A.E: Mektebetü'l-Furkân, 1999.
- SABRÎ EFENDÎ Mustafa, *Dini müceddidler : (reformcular)*., İstanbul : Sebil Yayınevi, 1969.
- SİNANOĞLU Mustafa, “İlhâd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, ss. 90-92.
- , “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 22, ss. 212-14.
- , “Küfür”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2002, c. 26, ss. 533-36.
- ŞEHRİSTÂNÎ Ebu'l-Feth, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emîr Ali Mehna, Alî Hasan Fâûr, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- , *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 2010.
- TABERÂNÎ Ebu'l-Kâsım ET-, *el-Mu'cemu'l-Kebîr li't-Tabarânî*, thk. Hamdi Abdulmecîd es-Selefî, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- TEFTÂZÂNÎ Sa'deddîn, *Şerhu'l-'Akâ'idi'n-Nesefiyye*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- TİMUÇİN Afşar, *Felsefe Sözlüğü*, 5. bs., İstanbul: Bulut Yayınları, 2004.
- TOPALOĞLU Aydın, *Ateizm Çıkmazı*, 6. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- TOPALOĞLU Bekir, “Âhiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, c. 1, ss. 543-48.
- , *Alla'ın Varlığının Delilleri (İsbât-ı Vâcip)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- TOPALOĞLU Bekir, İlyas ÇELEBÎ, Yusuf Şevki YAVUZ, *İslam'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- TOPALOĞLU Bekir, Yusuf Şevki YAVUZ, İlyas ÇELEBÎ, *İslâm'da İman Esasları*, 3. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- TÜMER Günay, “Brahmanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İs: TDV Yayınları, 1992, c. 6, ss. 329-33.
- WAARDENBURG Jacques, “Teslis”, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, c. 40, ss. 548-49.
- YEŞİLYURT Temel, *Çağdaş İnanç Problemleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Emine KÖYLÜ
EĞİTİM DURUMU	
Lisans Diploması	Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., İktisat, 2014 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2021.
Yüksek Lisans Tez Konusu	Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm
Yabancı Dil / Diller	Arapça, İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	
E-Posta	